

१२०७

ग्रं. सं. ठाणं

चरित्र

४३७.

पापलें हितगुज

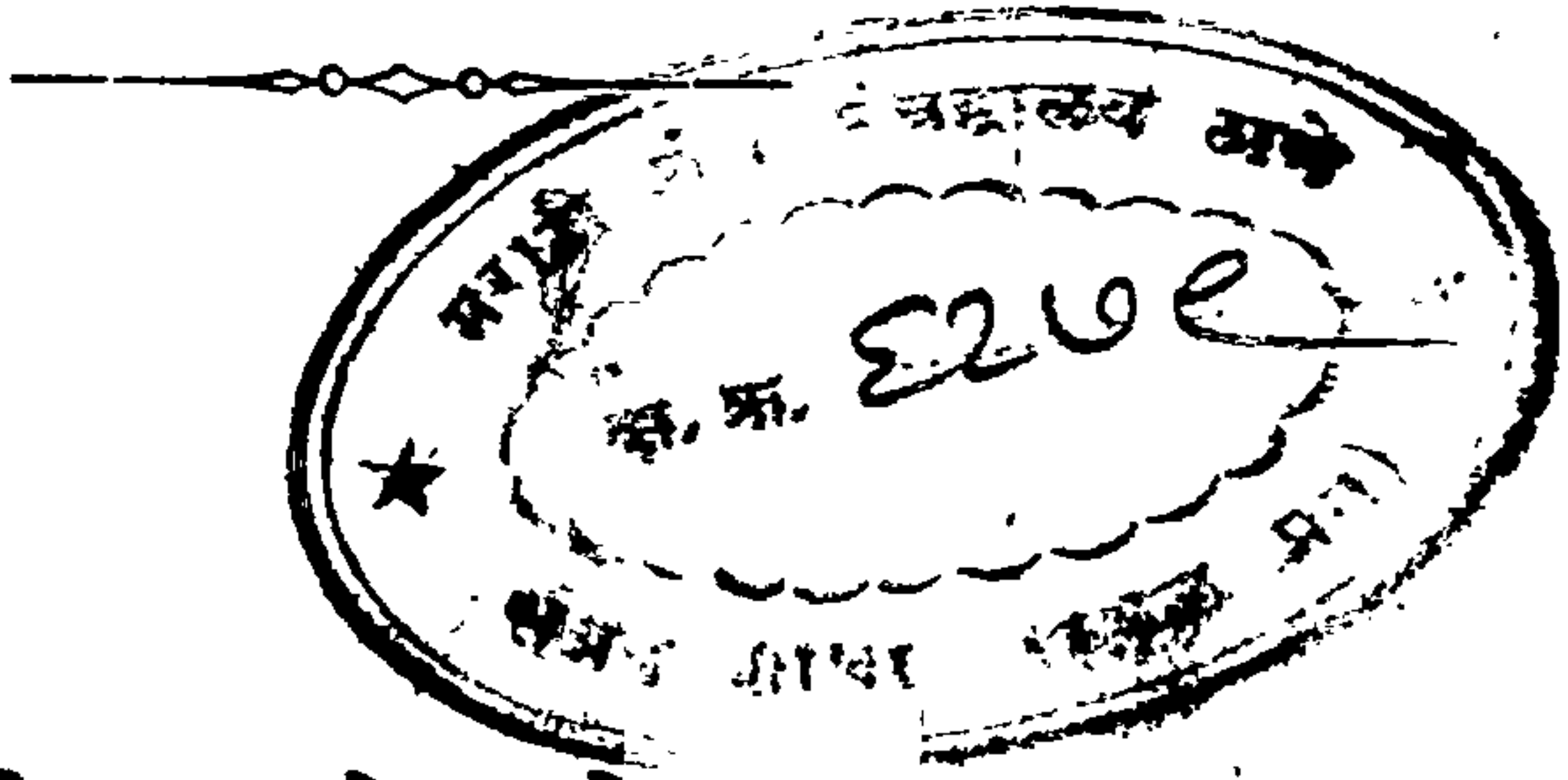

REFBK-0006279

REFBK-0006279

प्रो. श्रीपाद महादेव माटे, एम्. ए.

आपापलें हितगुज

प्रो. श्रीपाद महादेव माटे, एम. ए.

आवृत्ति पहिली

१९४२

REFBK-0006279

मूल्य {

{ २ रुपये

प्रकाशक—

श्रीपाद महादेव माटे

टिळक रस्ता, पुणे

मुद्रक—

विठ्ठल हरि बर्वे

आर्यभूषण मुद्रणालय,

शिवाजीनगर, पुणे ४

सर्व अधिकार प्रकाशकाचे स्वाधीन

माझे हित गुज

चरित्रें वाचावयाची हौस मला अजूनही आहे. होऊन गेलेल्या माणसांची त्यांत प्रत्यक्ष गांठ पडल्यासारखी वाटते व मानवी जीविताचा त्यांतल्या त्यांत खरा बोध होतो. कादंबरी, नाटक, इत्यादींना कलेची ओढ असल्यामुळे शुद्ध इतिहासाशी त्यांचे लागते इतकेसे रहात नाही व या कारणाने ऐतिहासिक सत्याच्या आसपास तरी जाऊन पोहोचणे चरित्रग्रंथाला जितके शक्य बनते तितके या कलाप्रधान ग्रंथांना बनत नाही. या दोन प्रकारच्या वाङ्मयांतिल हा फरक मूळ हेतूमुळे उत्पन्न झालेला असतो. अशी ही चरित्रें वाचतांनाच पुरुषश्रेष्ठांची चरित्रें लिहिण्याचे काम मी हळूहळू चालू केले व ते अजूनही चालू आहे. पण चरित्रें वाचतांना ती ज्या साहित्यावर आधारलेली असतात ते मूळचे साहित्यच वाचावे असे मला वाटू लागले व म्हणून स्मृतिचित्रे, दैनंदिनी, आत्मचरित्रे, पत्रव्यवहार, इत्यादि वाङ्मयप्रकार मी पाहू लागलो. त्यांत आत्मचरित्रे ही फारच मनोरंजक व त्या त्या माणसाची खरी कल्पना यावयास उपयोगी असतात असे दिसून आले. अर्थात् आपल्या हेतूंचे व कृत्यांचे समर्थन करण्यासाठी आत्मचरित्रकार सत्याशी कधीही प्रतारणा करीत नसतील असे मला म्हणवत नाही. पण येवढे खरे की ती वाचत असतांना आपण अगदी मूळारंभापाशी

जाऊन पोंचलों आहों व हीच त्या त्या माणसाची खरी ओळख असें आपणास वाटूं लागतें.

लोकांनीं लिहिलेलीं चरित्रें व ज्यांचीं त्यांनीं लिहिलेलीं चरित्रें यांतील तफावत विविध प्रकारची असते. पण माझ्या प्रस्तुताशीं संबंध असलेली मुख्य तफावत म्हणजे ही कीं आत्मचरित्रांत एकादा प्रसंग, एकादें मत, एकादा आग्रह ममत्व-रसानें रसरसलेला आणि विस्तारानें आलेला असतो; पण दुसऱ्यांनीं लिहिलेल्या त्याच माणसाच्या चरित्रांत मात्र तोच त्रय-स्थाच्या नात्यानें व केवळ उल्लेखवजा आलेला असतो. असें होणेंही अप-रिहार्य असतें; कारण आत्मचरित्र लिहिणें व चरित्र लिहिणें या दोन निरनिराळ्या बैठकी आहेत. अर्थात् आत्मचरित्रांत हे प्रसंग, हीं मते, व हे आग्रह वाचकांच्या मनांत फार भरतात; व त्या माणसाची व आपली फार जवळून ओळख झाली असें त्यांस वाटूं लागतें. माझे तर असें कित्येक ठिकाणीं झालें; व जर आपल्याला या मजकुराची येवढी आवड वाटते तर आपल्या सारख्या इतरांनाही त्या मजकुराचा रसास्वाद प्राप्त करून देणें युक्त आहे असें माझ्या मनानें घेतलें. हीं आत्मचरित्रें मीं जशीं वाचलीं तशीं अनेकांनीं वाचलीं असतील व माझे हें पुस्तक वाचतांना “यांत काय विशेष आहे ” असेंही त्यांना वाटेल. पण माणसें सुशिक्षित आणि रसिक असलीं तरी सर्वांनाच सर्व तऱ्हेचें वाचन करतां येतें असें नाहीं. कित्येक वेळां तर कांहीं विशेष प्रकारच्या वाङ्मयाची व पुस्तकांची माहितीही आपल्याला नसते : उदाहरणार्थ, तैमूरलंगानें आत्मचरित्र लिहिलें असेल याची मला कल्पनाही नव्हती ! म्हणून मुद्दाम तेंच वाङ्मय वाचून त्यांतील शेलकीं ठिकाणें वाचक वर्गाच्या हातीं दिल्यास आपलें व त्याचें मनरंजन व बुद्धि-रंजन होईल या अपेक्षेनें मीं या पुस्तकाची जुळवाजुळव केलेली आहे. पुष्कळ आत्मचरित्रें वाचावीं, प्रसंगांची निवड करावी, त्या मजकुराचें भाषांतर करावें, मूळचें मराठीच असलें तर नुसता उतारा करावा आणि ज्यांच्या आत्मचरित्रांतून हे प्रसंग घेतले असतील त्यांचीं छोटीं छोटीं

माझें हितगुज

एकदाडपानी चरित्रें लिहावी व संदर्भ सांगावे असा उद्योग मीं चालू ठेवला व हें पुस्तक त्याचेंच फळ होय. 'उच्च दर्जाची करमणूक' येवढेंच नांव या पुस्तकांतील मजकुराला कोणी दिलें तर तें युक्तच होईल; कारण माझीही अपेक्षा अन्य नाही.

ही स्वतःची व लोकांची करमणूक करतांना या साहित्याच्या जुळणींत व बनावतांत मीं जीं धोरणें ठेविलीं आहेत त्यांचा खुलासा करणें अवश्य आहे. प्रस्तावना न वाचल्यामुळें वाचक व टीकाकार कांहीं आक्षेप घेण्यास प्रवृत्त होतात ! 'उपेक्षितांचें अंतरंग' या माझ्या परवांच्या पुस्तकावर ज्यांनीं अभिप्राय दिले आहेत त्यांतल्या कांहींनीं तरी त्या पुस्तकाची माझी प्रस्तावना वाचली नव्हती असें मला खास म्हणतां येतें ! तथापि आपल्याकडून कांहीं खुलासे करून ठेवणें इष्ट असतें. भाषांतर करतांना मीं तें शब्दशः करण्याचा हट्ट धरलेला नाही; पण मूळ मजकुरांतील अर्थ, समर्पकता व माधुर्य हीं टिकवून धरण्याची खटपट साधली तितकी केली आहे. 'याच माणसांचीं चरित्रें कां घेतलीं व त्या दुसऱ्यांचीं कां घेतलीं नाहीत' असें कोणासही म्हणतां येण्यासारखें आहे; पण हा रुचिभेदाचा भाग आहे व शिवाय पुस्तकाच्या पृष्ठसंख्येला मर्यादा आहे. मीं त्या माणसांचीं चरित्रें घेतलीं असतीं तर सध्यांचीं हीं राहून गेलीं असतीं ! तसेंच विद्यमान माणसांचीं आत्मचरित्रें मीं घेतलेलीं नाहीत. मुळांतील मजकूर सलग घेतलेला आहे असें नाही. क्वचित् ठिकाणीं हा विजोड टिंबांनीं दाखविला आहे. स्वतंत्र प्रकरण सुरू झालें म्हणजे त्याच्या आरंभीं अशी खूण घातली आहे; अपरिचित वाङ्मयाचा परिचय करून देण्यावर मीं विशेष कटाक्ष ठेविला आहे; व प्रत्येक चरित्रांत ही दृष्टि दिसून येईल. कांहीं सर्व प्रसिद्ध आत्मचरित्रांतून मात्र मीं कांहींही उचललें नाही. रमाबाई रानडे व लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या स्मृतींतून मीं कांहीं कसें घेतलें नाही याचें कोणा कोणास नवल वाटेल. पण सर्वांचाच माझ्या पुस्तकांत आदर करणें हा माझा हेतु नाही. हे दोन ग्रंथ इतके

प्रसिद्ध आहेत आणि सरसकट वाचकवर्गाच्या वाचनांत ते इतके येतात की त्यांतले कांहीं परिच्छेद दिल्याने वाचकाला अपरिचित असलेले कांहीं मी त्याला नेऊन पोंचविले असे खचितच झाले नसते. पण आगरकर व टिळक यांचे पहा. 'डोंगरीवरील एकशेंएक दिवस' हे आगरकरांचे पुस्तक सहसा आतां कोठेंही भेटत नाही व आणि टिळकचरित्र-वाङ्मय इतके विपुल झाले आहे की कांहीं आत्मानुभवपर मजकूर टिळकांच्याच तोंडून बाहेर पडला असेल अशी अलीकडच्या वाचकाची कल्पनाही व्हावयाची नाही ! म्हणून त्या दोघांचे कांहीं परिच्छेद दिले आहेत. पाश्चिमात्य देशांत आत्मचरित्र लिहिण्याची प्रथा फार दिवस आहे; अर्थात् त्यांतून जास्त मजकूर येणे स्वाभाविक आहे. आपल्या इकडच्या थोर गृहस्थांनी अशीं चरित्रे लिहिलीं असतीं तर बरे झाले असते. ज्ञानेश्वर, हेमाद्री, कृष्णराय, शिवाजी महाराज, बाजीराव, मोरोपंत, प्रभाकर अशांच्या आत्मचरित्रांतील कथाभाग उचलून घेण्यास मला आनंद वाटला असता. त्यांतल्या त्यांत नाना फडणवीस, विष्णुबोवा, पांगारकर यांचे कांहीं घेतां आले ही केवढी भाग्याची गोष्ट आहे ! नानांनीं केलेले 'सत्याचे प्रयोग' त्यांच्या मूळ आत्मचरित्रांतून वाचण्यासारखे आहेत. सातारचे प्रतापसिंह, रंगो बापूजी, बाळाजीपंत नातू, गंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांच्या लिहिण्यांत आत्मचरित्रपर चुटके सांपडतात इतकेच काय ते : सलग वाटणारे पोटभर लिहिणे सांपडत नाही. दादोबा पांडुरंगांच्या चरित्रांतील मजकूर शेवटीं शेवटीं जागेच्या अभावीं काढावा लागला याचे वाईट वाटते.

हा माझा प्रयत्न वाचकांना पसंत पडला असें दिसून आले तर याच तऱ्हेचा दुसरा हप्ता मला प्रसिद्ध करतां येणे शक्य आहे; आणि अनेक व्यवसायांतील व देशांतील पुरुषांचे आत्मचरित्रपर उद्गार एकत्र करून भाषेच्या धनांत थोडी तरी भर घालतां येण्यासारखी आहे. आपले आपण स्वतंत्र लिहिणे लिहावे हे मला मान्य आहे व मी ते मधून मधून लिहितोही. पण इतर वाङ्मयांतून कांहीं विशेष प्रकारचा मजकूर स्वभाषेत

माझे हितगुज

आणतां आला तर तसें करणेंही युक्त आहे असें मला वाटतें. पुष्कळ वाचकांचा अनुभव असेल कीं, आपलें बरेंच वाचन वाया जातें. या कामीं जर थोडी सावधगिरी ठेवली तर स्वकीय वाचकांच्या लाभासाठीं त्यांतलें कांहीं स्वभाषेंत आणतां येण्यासारखें असतें. उत्तरोत्तर इंग्रजी भाषेचें अध्य-यन कमी होत जाईल असा रंग दिसतो. तर ज्यांना इंग्रजीचा व मराठीतर भाषांचा परिचय आहे त्यांनीं त्या त्या भाषेंतील साधेल तें धन मराठीच्या भांडारांत आणून भरणें अगत्याचें आहे. असो.

पुस्तकाचें हस्तलिखित सिद्ध करण्याच्या कामीं माझे विद्यार्थी श्री. मधुसूदन पेठे यांनीं मला चांगलें साह्य केलें; व आर्यभूषण छापखान्याचे चालक श्री. विश्वनाथराव पटवर्धन यांनीं हें पुस्तक जलदीनें व सोयवार रीतीनें छापून दिलें. या उभयतांचा मी फार आभारी आहे.

टिळक रस्ता, पुणे

श्रीपाद महादेव माटे

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ मला सुंठवड्याची वडी मिळेल का ?	१
२ माझा रोमचा राजा ! नाल्यांतील राजमुकुट मी उचलला !	१०
३ मुळ्याच्या पाल्याने पाठ पुरविली !	२३
४ देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली ! ...	३१
५ ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !	४७
६ मला गाझी व्हावयाचें होतें !	५६
७ माझ्या जीविताची सोडत !	६३
८ भय्या दार उघडीना !	७१
९ पड खाऊन जिंकलें !	८५
१० मला हिंदुस्थानानें जवळ ओढलें !	९७
११ मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !	१०५
१२ हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !	११४
१३ नेपोलियनची उकडहंडी होणार !	१२८
१४ एका कवितेनें बदललों !	१४१
१५ माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !	१४९
१६ मलाही चैन पडेनासें झालें !	१६२
१७ मी चित्रेंसुद्धां पुसून टाकलों !	१७४
१८ आम्ही कवि आहों !	१८१

मलां सुंठवड्याची वडी

मिळेल का ?

कुकर टी. वॉशिंग्टन याचें नांव सध्यां जितकें महशूर आहे त्याच्या शतपट महशूर तें उत्तरोत्तर होत जाअील. अमेरिकन संस्थानांत युरोपियन लोकांची पुष्कळ वस्ती झाल्यानंतर तेथें उद्योगधंद्यांची वाढ फार झपाट्यानें झाली. दक्षिणेकडील संस्थानांत तर ही वाढ फारच झाली. उद्योगधंदे निघाले याचा अर्थ गिरण्या—कारखाने निघाले असा आहे, आणि जर गिरण्या आणि कारखाने हे निघूं लागले तर त्यांत राबावयास माणसें हवीं होतीं हें ओघानेंच आलें. आफ्रिकेंतील नायगर नदीच्या कांठीं निग्रो लोकांची दाट वस्ती होती. क्रूर आणि साहसी अशा खिस्ती तांडेलांनीं या प्रदेशांतील निग्रो लोक आपल्या जहाजावर भरून अमेरिकेंत आणून सोडण्याचा सपाटा चालू केला. त्या लोकांच्या भावना, त्यांचें परस्परांशीं नातें अित्यादींचा कसलाही विचार गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या ह्या लोकांनीं केला नाहीं. यांचे तांडेच्या तांडे दक्षिण अमेरिकेंत येऊं लागले. तेथून हळूहळू या लोकांची वस्ती सर्व अमेरिकेभर पसरली. अब्राहम लिंकन यानें यांच्या गुलामगिरीचा शेवट करण्याचा चंग बांधला आणि बंड करून उठलेल्या दक्षिणेकडील संस्थानांशीं जोराचा सामना करून या लोकांची

गुलामगिरी नष्ट केली. युद्ध चालूं असतांनाच आपण आतां मुक्त होणार आहोंत या भावनेनें अमेरिकेंतील सगळे निग्रो गुलाम हर्षभरित होऊन गेलेले होते. यांच्यांतच बुकर टी. वॉशिंग्टन याची आभी होती. गुलामगिरींतून मुक्त झालेल्या आपल्या निग्रो बांधवांना शहाणे करण्याचा प्रचंड उद्योग बुकरनें चालू केला. कायद्यानें त्यांची गुलामगिरी नष्ट झाली होती अितकेंच. पण समाजांत त्यांना प्रतिष्ठा मिळूं लागली होती किंवा सहानुभूति तरी प्राप्त झाली होती असें मुळींच नाहीं. अजूनही निग्रो लोकांची स्थिति या बाबतींत तशीच आहे. आणि म्हणून कंटाळून जाऊन अमेरिकन राष्ट्राच्या पोटांतच निग्रो लोकांचें ऐक राष्ट्र अशी चळवळ त्यांनीं चालू केलेली आहे. पण या सर्व चळवळीच्या अगदीं आरंभस्थानीं बुकर टी. वॉशिंग्टननें चालू केलेली ज्ञानप्रसाराची चळवळ ही आहे. बुकर हा अि. स. १८५८ सालीं जन्मला. तो जन्माला आला तेव्हां गुलामच होता. हॅम्प्टन अिन्स्टिट्यूटमध्ये त्याचें शिक्षण झालें. कांहीं दिवस शिक्षकाचा धंदा केल्यानंतर १८८१ सालीं अलाबामा येथील टस्केजी कॉलेजचा अध्यक्ष म्हणून त्याची निवड झाली. ही संस्था म्हणजे खोपटांत भरत असलेली एक शाळा होती. वसि वर्षेपर्यंत बुकर यानें अव्याहत श्रम केले आणि विद्यार्थ्यांची संख्या ऐक हजारावर आणून सोडली. आपल्या लोकांचा जर उद्धार व्हावयास हवा असला तर त्यांच्यांत ज्ञानाचा प्रसार फार क्षपाट्यानें व्हावयास हवा असा हव्यास त्याच्या बुद्धीला होता. बुकरनें युरोप खंडांत पुष्कळ प्रवास केला आणि तिकडील देशांतील तीं ठिकठिकाणचीं विद्यापीठें पाहिल्यानंतर तर ज्ञानप्रसाराचा महिमा त्याला इतका पटला कीं ही एकच गोष्ट आपण करीत राहिलें पाहिजे, आणि या एकाच गोष्टीनें निग्रो लोकांचा उद्धार होईल अशी त्याची खात्री झाली. हा इ. स. १९१५ सालीं मरण पावला. बालपणीं आपण गुलामगिरींत असतां आपले कसकसे हाल झाले याचें मोठें करुणास्पद वर्णन त्यानें केलें आहे. त्यांतील कांहीं परिच्छेद पुढें दिले आहेत. }

* * * माझ्या घराण्याची मला म्हणण्यासारखी कसलीच माहिती नाही. मला आई होती येवढेंच काय तें मला माहित आहे. गुलामांच्या वसतींत राहात असतांना, आणि पुढेंही, आम्हां काळ्या लोकांत चाललेली संभाषणाची कुजबुज माझ्या कानीं पडे. आफ्रिकेंतून अमेरिकेंत येतांना गुलामांचा काय छळ झाला त्याची हकीकत मला या कुजबुजीवरून प्रथम कळली. या गुलामांतच माझ्या आईच्या माहेरचीं माणसें होती. त्यांचा अनन्वित छळ झाला होता; तथापि चौकशी करूनही या माणसांची कसलीही माहिती मला उपलब्ध झाली नाही; आई होती येवढेंच काय तें निश्चित आहे. तिला एक सावत्र भाऊ व एक सावत्र बहीण होती. गुलामगिरीच्या दिवसांत नीग्रो माणसांपैकीं कुणाचा कोण होता आणि तो कुठला होता याची पंचायती कोणी करित नसे; आणि त्यांच्या नात्यागोत्याची नोंदही कोणी ठेवीत नसत. गुलाम विकत घेणाऱ्यांपैकीं एकाचें लक्ष माझ्या आईकडे गेलें, इतकेंच. पुढें हा गृहस्थ तिचा व माझा मालक झाला. त्याच्यापाशीं असलेल्या गुलाम मंडळींत माझी आई येऊन दाखल झाली; पण यांत विशेष कांहींच नव्हतें. एकादें नवें घोडें, नाही तर, एकादी नवी गाय गोठ्यांत येण्यांत व आई त्याच्या घरीं येण्यांत कांहींच फरक नव्हता. आईविषयीं मला जितकी माहिती आहे त्याहीपेक्षां मला माझ्या बापाविषयीं कमी आहे. मला इतकेंच ठाऊक आहे कीं, माझा बाप गोऱ्या लोकांपैकीं होता; पण कोणीही असला तरी इतकें खरें आहे कीं, त्यानें माझी पूसतपास केल्याचें किंवा माझ्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केल्याचें माझ्या ऐकिवांत नाही. तथापि या कामीं माझ्यानें त्याला दोष देववत नाही. या राष्ट्रानें त्या काळीं दुर्दैवानें पतकरलेली जी गुलामगिरीची संस्था तिचा इतर लोकांप्रमाणें त्यानेंही उपयोग करून घेतला होता इतकेंच.

फ्रँकिलन परगण्यांत हेल्सफोर्डजवळच्या एका मळ्यांत माझी आई गुलाम होती. तिला विकत घेणारा धनी आणि त्या मळ्यावर कामाला असलेले इतर सर्व गुलाम यांना करून घालण्याचें काम माझ्या आईकडे होतें. एके दिवशीं सकाळीं आईनें मला जागें केलें; आमच्या घरकुल्यांतिल जमिनीवर एका रकड्यावर मी निजलों होतो. जागा होऊन पाहतों तों आई माझ्याशेजारीं गुडवे टेकून नेहमींप्रमाणें मनोभावे प्रार्थना करीत होती. “ देवा, केव्हां ना केव्हां पण-मला व माझ्या कच्च्यावच्यांना या दास्यांतून मुक्त कर.” तिचे शब्द ऐकले तेव्हां मला याची जाणीव आली कीं आपण गुलाम आहों. माझ्या आईचें नांव जेन असें होतें. आजवर ज्या स्त्रियांशीं माझा संपर्क आला आहे त्यांत स्त्रीत्वाची सर्वांत उदात्त व थोर मूर्ति अशीच माझी आई मला मरणपर्यंत वाटत राहिल. लिहिण्यावाचण्याचा तिला गंधही नव्हता; आणि पळभर तरी तिनें हातांत पुस्तक धरलेलें मला आठवत नाहीं. पण जें काय थोडीं वर्षे मला मातृसुख लाभलें तेवढ्यांत सद्गुण आणि दुकीची राहणी यांचें जें शिक्षण तिनें मला दिलें तें मी कधींही विसरणार नाहीं. अँग्लो-सॅक्सन लोकांची जी एक प्रामाणिकपणाची कसोटी आहे ती लावून कांहीं लोक कुरबुरतात कीं नीग्रो माणसें असावीं तितकीं प्रामाणिक नाहींत. नसतीलही; मला आठवतें कीं रात्र झाली, जिकडे तिकडे अंधार पडून निजानीज होऊन सामसूम झालें म्हणजे अपरात्रीं आम्हां मुलांना आई जागें करी. दिवसां पोटभर अन्न न मिळतांच आम्ही झोपीं गेलेलीं असूं. तिनें कुठून तरी अंडीं म्हणा, कोंबडीं म्हणा, आणून तीं अंधारांत रांधून आमच्यासाठीं ठेवलेलीं असत. आतां हीं अंडीं, कोंबडीं तिनें धन्याच्या परवानगीशिवायच नव्हे, तर त्याला न कळूं देतांही आणिलेलीं असत. अर्थात् कोणा लोकांच्या नीतिविचाराप्रमाणें हें तिचें करणें चोरींतच जमा होईल; पण माझ्या चित्ताचा ठाव घेऊन मीं पाहिलें म्हणजे आमच्या तसल्या

मला सुठवड्याची वडी मिळेल का ?

परिस्थितीत तिने जें कांहीं आचरिलें त्याला चोरी म्हणावें हें मला भावत नाहीं. ती गुलाम नसून स्वतंत्र असती आणि तरीही तिने असें आचरण केलें असतें तर तिला चोरटी म्हणतां आलें असतें. पण गुलामगिरींत असतांना तिने हें केलें तर तिला चोर म्हणतां यावयाचें नाहीं. आम्ही गुलामगिरींतून मुक्त झाल्यावर, स्वतः अगदीं कडकडीत प्रामाणिकपणानें वागणें व दुसन्यास तो सद्गुण शिकविणें या कामांत माझी आई अत्यन्त दक्ष असे.

विचारपूस करतां सरासरी मानानें असें म्हणतां येतें कीं, माझा जन्म इ. स. १८५८-५९ सालीं झाला असावा. त्या वेळीं काळ्या लोकांच्या जननमरणाची नोंद ठेवण्याची व्यवस्था नव्हती. ज्या हेल्स-फोर्ड गांवीं मी जन्मलों त्या गांवांत एकच घर होतें व एक पोष्टहपीस होतें. तेथून कित्येक मैल लांब एका मळ्यावर माझा जन्म झाला. ज्या खोपटांत मी जन्मलों त्यांतच गुलामांची बंधमुक्तता होईपर्यंत मी राहात असें. वारा हात लांब आणि नऊ हात रुंद एवढीच ही खोप असे. खिडक्या वगैरे कांहीं नव्हतें; मातीचा गारा करून तो चोपलेला होता; हीच खालची जमीन; या जमिनींत मध्यावर एक मोठें थोरलें दार ठेवलेलें होतें; खालीं अंबारांत मालकाचीं रताळीं ठेवण्याची जागा होती. हीं त्यांना हिवाळ्यांत लागत. या खोपींत दिवसभर आई स्वयंपाकांत गुंतलेली असावयाची. रात्र झाली म्हणजे आंतल्या मात-कटावर आमचा विछाना पडे; विछाना म्हणजे इकडून तिकडून जमा केलेलीं चार लक्तेरें असत.

माझ्या तेव्हांच्या अंगड्याची मला फार चांगली आठवण आहे. उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील संस्थानांचें आमच्या गुलामगिरीच्या-बाबत युद्ध चालू होतें, तेव्हां आम्हां गुलामांचे कपड्यांच्या बाबतींत फारच हाल होत असत. दक्षिणेतील गोच्या लोकांनाच या लढाईत कपड्यांची चणचण भासे; अर्थात् गुलामांचे हाल फारच होत असत.

आमच्या धन्यानें मला जें एक कुडतें दिलें होतें त्याला ते 'शर्ट' म्हणत. हें कुडतें म्हणजे आमच्या तिकडची गुलाम लोकांतली एक संस्थाच होती ! हें अंगांत तरी घालावें, नाही तर समधम उघडें तरी बसावें, असा न्याय असे. व्हर्जिनिया परगण्यांत अंबाडी पिकत असे. तिच्यांतलील जो गळाठा उरे त्याचे हे सदरे केलेले असत. हे अगदीं कडकडीत आणि चरबट असत. अंगांत घालावयाचे म्हणजे शिक्षाच असे. नवे अंगांत घातले म्हणजे दीड-दोन महिनेपर्यंत एक सहस्र सुया अंगाला बोचत आहेत असें वाटत राही. हा सदरा धनीसाहेबांनीं मला दिला तेव्हां मी सरासरी सहा वर्षांचा असेन. घालावा, काढावा; घालावा, काढावा; असें मीं कितीदां तरी केलें, कारण माझ्या कोवळ्या अंगाला तो टोचत असे. शेवटीं कंटाळून मीं तो टाकून दिला. अजूनहि मीं नवा सदरा घालावयाला काढला म्हणजे मला माझ्या त्या नव्या सदऱ्याची आठवण होते. मी तो 'टो शर्ट' घालण्याचें सोडलेलें पाहून दादाला माझी दया आली. तो माझ्याहून दोनच वर्षांनीं मोठा होता. पण तो म्हणाला 'मी हा तुझा शर्ट घालतो; मऊ झाला म्हणजे मग तूं घाल.' दादाचा हा दयाळूपणा माझ्या मनांत कायमचें घर करून राहिला आहे. त्यानें तो दोनचार महिने घातल्यावर मग मी घालूं लागलों; तरी तो थोडा थोडा बोचतच होता. लवकरच थंडीचे दिवस आले व धन्यानें मला एक जोडा घेऊन दिला. या जोड्याचे तळवे लाकडाचे केलेले होते व त्याला वरून जाडेंभरडें कातडें लावलेलें होतें. पण अशा जोड्यानें सुद्धां मला तेव्हां मोठी ऐट वाटली.

मी थोडा मोठा झालों तेव्हां धन्यानें मला मोठें मानाचें वाटणारें काम सांगितलें. तेव्हांच्या दिवसांत गोऱ्या लोकांच्या बायका घोड्यावर बसून दूरदूर रपेटिस जात. त्यांच्यामागून घोड्यावर बसून जावयाचें, व त्या उतरल्या म्हणजे त्यांचीं घोडीं धरून उभें रहावयाचें, असें हें

मला सुंठवड्याची वडी मिळेल का ?

काम होतें. एकदां असें झालें कीं या आमच्या वरीं आलेल्या बायांची घोडीं धरून मी उभा होतो व कुणी परत घोड्यावर बसत असल्या तर त्यांना हात देत होतो; इतक्यांत आमच्या वाड्यांतून कोणीसैं एक सुंठीच्या वड्यांचें तबक त्यांच्यापुढें आणलें, व जातांना सत्कार म्हणून त्या त्यांना दिल्या. वड्या फारच गोड दिसत होत्या. सुंठवडा मीं पहिल्यानेंच पाहिला व माझ्या बालमनावर त्याचा भारीच परिणाम झाला. मीं मनांत म्हटलें या थोरामोठ्यांच्या बायका सुंठीच्या वड्या खात आहेत तशा जर आपल्याला पुढें केव्हां खावयास मिळाल्या तर आणखी काय हवें ?

मी आणखी थोडा मोठा झाल्यावर दळणाच्या गिरणीवर जाण्याचें काम मला करावें लागलें. दोन तीन पायल्या धान्य गोणींत घालून ती घोड्याच्या पाठीवर लादावयाची, आपण वर बसावयाचें, तीन-तीन, चार-चार मैलांवर असलेल्या गिरणीवर जावयाचें, दळण होईपर्यंत वाट पाहावयाची व पीठ घेऊन वरीं यावयाचें असें हें काम होतें. या कामीं कित्येकदां असा प्रकार होई कीं, जातांना नाहीं तर येतांना त्या गोणींचा तेल कमीजास्ती वजनामुळें बिघडावयाचा व एकारतांच ती माझ्यासकट खालीं यावयाची ! माझी स्थिति मोठी केविलवाणी होई; कारण काय करावें हेंच कळावयाचें नाहीं. माझ्या अंगांत ताकद किती असणार ? तें ओझे घोड्याच्या पाठीवर पुन्हा चढविणें मला होण्यासारखें नव्हतें; शेवटीं तास अन् तास तिष्ठत उभें राहावें व कोणीं येणारा जाणारा भेटला आणि तोही चांगला बळकट असला तर गोणी पुन्हा लाडून घ्यावी.

माझ्या धन्याचें नांव जोन्स बरोज असें होतें. गुलामांना वागविण्याच्या कामीं हा इतरापेक्षां पुष्कळ बरा असे; याचा अर्थ इतकाच कीं कांहीं कांहीं वेळा सोडल्या तर, तो गुलामांना निर्दयपणें झोडपित नसे. मी जन्माला आलों तों गुलामच; पण अर्भक असल्यामुळें

गुलामगिरीच्या वेदना मला जाणवल्या नाहींत. पण एका प्रकरणाचा मात्र माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. तो म्हणजे माझ्या मामाला बसलेल्या माराचा. मामा चांगला मोठा होता. एके दिवशीं सकाळीं त्याला झाडाशीं बांधला, त्याला नागडा उघडा केला आणि गाईच्या कातड्याच्या वादीनें त्याला एकजण झोडपूं लागला. पाठीवर चपका बसला कीं ' धनीसाहेब पायां पडतो; धनीसाहेब पायां पडतो ' असें तो ओरडे. खरोखर माझ्या मनाला झालेल्या त्या वेदना मी मेल्यावरच नाहींशा होतील.

मी लहान असतांनाच गुलामांच्या वस्तींत लोक हळूहळू कुज-बुजत असत कीं कांहीं तरी निराळें शिजत आहे—कदाचित् युद्धच होणार आहे; आणि जर तें झालें तर आपण सगळे गुलामगिरींतून मुक्त होऊं. रात्रीच्या वेळीं ही गुणगुण फार चालावयाची. युद्ध प्रत्यक्ष सुरू होईपर्यंत हें चाललें होतें. मळ्यावर असलेल्या इतक्या लोकांत एकालाही वाचतां येत नव्हतें; पण चांगल्या सुबुद्ध माणसांना युद्धाची जितकी बारीकसारीक माहिती असे तितकीच आम्हां लोकांनाही होत असे. " द्राक्षाच्या मळ्यां " तलें आमचें तारायंत्र सारखें चालूं असे. सेनापति ली यानें जेव्हां शस्त्र खालीं ठेवून शरणागति पतकरली तेव्हां तें आम्हां सगळ्यांना कळून चुकलें होतें; पण जणूं कांहीं काय चाललें आहे हें आपल्याला माहित नाहीं अशा आविर्भावानें जो तो आपापलें काम करीत होता. युद्ध संपतांच एके दिवशीं सकाळीं गुलामांच्या घरोघर निरोप आला कीं, सगळ्यांनीं वाड्यावर म्हणजे धन्याच्या घरापुढें जमा व्हावें. आई, मी, बहीण, आमंदा, भाऊ जॉन् आणि इतर शेंकडों गुलाम वाड्यावर गेलों. मी आईला चिकटून उभा होतो. एका गृहस्थानें कांहीं कागदपत्र वाचले व थोडेसें भाषण केलें. सभेंतलें भाषण असें हें मीं पहिल्यानेंच ऐकलें; पण इतकें मन कवजांत घेणारें भाषण मीं पुन्हा कधीं ऐकलें नाहीं.

मला सुंठवड्याची वडी मिळेल का ?

कागदपत्रांचें वाचन व भाषण होतांच आई आमच्या कानांशीं वाकली व हळूच म्हणाली, “माझ्या लाडक्यांनो, आतां आपण गुलामगिरींतून मुक्त झालों बरें !” या सत्कृत्याचें स्वागत सर्व गुलामांनीं जयजयकार करून केलें. मात्र या मुक्ततेमुळें माझ्या आईची व इतर गुलामांची जबाबदारी कोणीकडल्या कोणीकडे वाढली ! वन्याचशा गुलामांनीं आपल्या जुन्या धन्यांकडेच नोकरी पत्करली; कोणी कोणी नवा उद्योग पाहिला. पण या नोकऱ्या व हे धंदे सुरू करण्याच्या आधीं या बंधमुक्त गुलामांनीं मळ्यांवरून दुसरीकडे कोठें तरी कूच केलें. स्वातंत्र्यसुखाची नवी हवा प्यावी आणि आपण खरोखरच स्वतंत्र झालों आहों याची जाणीव यावी म्हणून कांहीं दिवस ही मंडळी दुसरीकडे जाऊन राहिली.

आईनें मार्गेच दुसरा नवरा केला होता. हा माझा सावत्र बाप गुलामगिरीला झुकांडी देऊन युद्धकाळांतच पश्चिम व्हर्जिनिया परगण्यांत गेला होता. तेथें त्यानें मिठागरांत नोकरी धरली होती. बंधमुक्तीची घोषणा होतांच त्यानें आईचा पत्ता काढला आणि आम्हां सगळ्यांना तिकडे नेण्यासाठीं त्यानें गाडी पाठवून दिली. घरांतल्या सामानसुमानाची आम्हीं बांधाबांध केली व निघालों. निदान दहा दिवस आम्ही वाटचाल करीत होतो. डोंगरांतून जावें लागलें; वाट खराब; गाडींतच निजावयाचें; पोरांनीं चालावयाचें; एकदा वाटेंत एका खोपटांत आम्ही उतरलों. चूल पेटतांच भला मोठा भुजंग सळसळत खालीं आला ! पुन्हा कोठें उतरलोंच नाही ! उवड्यावरच मुक्काम करीत करीत शेवटीं आम्ही बाबांच्या घरीं येऊन पोंचलों. आणि नाइलाज म्हणून दूर पडलेले आईबाप पुन्हा एकत्र आले !

२ : : माझा रोमचा राजा !

नाल्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !

[नेपोलियन हा फ्रान्स देशचा सम्राट् अि. स. १७६९ सालीं जन्मला. याचें सर्व शिक्षण व्हिअेन्ना व पॅरिस येथील लष्करी शाळेंतच झालें. थोड्याच दिवसांत याचें नेमबाजीचें कौशल्य लोकांच्या ध्यानांत येऊं लागलें. यावेळीं फ्रान्सची सेना अिटलीमध्ये लढत होती. त्या सैन्यामध्ये अि. स. १७९६ त तो अधिकारी या नात्यानें पुढें आला. लवकरच त्यानें अेवढे प्रचंड विजय मिळविले कीं फ्रान्समधील जनता त्याला देवता समजूं लागली. अिजिप्तमध्ये केलेल्या छोट्याशा चढाअीनंतर तो आपल्या देशांत परत आला. फ्रान्सदेशच्या नवीन घटनेप्रमाणें तो फ्रान्सचा सर्वाधिकारी बनला. आतां त्याच्या आकांक्षेला पायबंद बसणेंच शक्य नव्हतें. सर्व जन्मभर आपणच सत्ताधारी असावें असें त्यानें ठरविलें. अि. स. १८०२ मध्ये अिटलीवर केलेल्या स्वारींत त्याला मोठा विजय मिळाला. यावेळेपासून मात्र आपण फ्रान्स देशचे सम्राट् आहोंत असें त्यानें जाहीर केलें. यानंतर देशांत शुद्ध राजसत्ता सुरू झाली. नेपोलियन स्वतः दिग्विजय करावयास निघाला होता व त्याला अेकसारखे विजय मिळत होते. त्यानें

माझा रोमचा राजा ! नात्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !

ऑस्ट्रियन प्रतिकाराचा बीमोड करून टाकला; अिंग्लंडला बलोन येथून हुसकून लावले व रशियाचा फ्रेडलँड व अेअिलॉ येथे पराभव केला. परंतु अेवढ्या पराक्रमाने त्याचे समाधान होअीना. या विजयामुळे त्याच्या आकांक्षेला चढती कमान मात्र लागली. तो तसाच लढायांवर लढाया मारीत पुढे चालला. या आकांक्षेच्या पोटीच त्याच्या जीवितनाशाची बीजे निर्माण झाली व स्पेनच्या चढाअीत त्याला माघार घ्यावी लागली. येथून त्याच्या न्हासास सुरवात झाली. पुढे १८१२ साली रशियामध्ये त्याला काढता पाय घ्यावा लागला. याचा शेवट लेपझिग येथील लढाअीत झाला. दोस्त सैन्यांनी फ्रान्समध्ये शिरून नेपोलिअनला हद्दपार केले व तो अेल्या येथे जाऊन राहिला. अि. स. १८१५ साली त्याने फिरून अेकदां शिकस्तीचा प्रयत्न केला. तो फ्रान्स देशांत आला व त्याने ब्रिटिश सैन्याशी जोराची टक्कर दिली. दुर्दैवाने यांत त्याचा पूर्ण पराभव झाला. नेपोलिअन स्वतः कैद झाला व त्याला सेंट हेलना या बेटांत नजरकैदेत ठेवण्यांत आले. येथेच हा थोर सम्राट् हालांत दिवस काढीत काढीत अि. स. १८२१ साली मृत्यु पावला. हा बादशहा फक्त रणांगणावरच चमकला असे नव्हे तर त्याने फ्रान्सची जी पुनर्घटना केली तीही उल्लेखनीय अशीच होती. त्या घटनेची पडछाया अजूनहि फ्रान्सच्या घटनेत दिसते. जगांतील दिग्विजयी सेनापतींत याचा नंबर पहिला लागेल हे निःसंशय. सेंट हेलना येथे बंदिवासांत असतां नेपोलिअन याने आपले मनोगत निरनिराळ्या तन्हांनी व्यक्त केले. त्याचा मुलगा ' रोमचा राजा ' हा या वेळीं अगदीं अल्पवयाचा होता पण फ्रान्सदेशांतील लोक व युरोपांतील राजेरजवाडे अित्यादिकांशीं त्याने कसे वागवे, आपले अनुकरण करण्याच्या बाबतींत त्याने कशी सावधगिरी बाळगावी अित्यादि विषयांवर त्याने फार मनोरंजक विचार प्रगट केले आहेत. एल्या बेटांतून आपण परत आलों तेव्हां लोकांनी व राजे लोकांनी कोणच्या चुका केल्या हेहि त्याने खुलासेवार सांगितले आहे.]

* * * माझ्या मुलानें माझ्या मृत्यूचा सूड उगवण्याचें मनांत आणूं नये. त्यानें त्याचा उपयोग मात्र करून घ्यावा. मीं जें कांहीं आजवर केलें आहे त्याची स्मृति त्याच्या मनांतून लोपूं नये. मी जसा होतो तसाच तोही अन्तर्वाह्य फ्रेंचमन् राहिला पाहिजे. शांततेनें राज्य करणें हेंच त्याच्या सर्व प्रयत्नांचें ध्येय असलें पाहिजे. खरोखरीं आवश्यक नसतां, केवळ माझ्यासारखें करावयाचें म्हणून जर त्यानें माझीं युद्धें चालूं ठेवलीं तर त्या शुद्ध माकडचेष्टा होतील. मीं जें केलें तेंच पुन्हां एकदां करणें म्हणजे मीं कांहींच केलें नाहीं असें समजण्यासारखें आहे. जर त्यानें माझें काम परिपूर्ण केलें तर माझ्या कामाचा पाया भक्कम भरलेला होता असें ठरेल आणि ज्या कामाचा मीं केवळ कच्चा आराखाडा काढला होता त्याची योजना काय होती याचाही खुलासा होईल. एका एका शतकांत एकाच प्रकारची गोष्ट दोनदां होऊं शकत नाहीं. माझ्या तलवारीनें युरोपखंडाला थरकाप भरविणें मला प्राप्तच झालें. आतां मात्र तेथील लोकांच्या बुद्धीला शिकवण देणें हें अगत्याचें आहे. आधीं झालेली क्रांति मरणारच होती, पण मीं ती वांचविली. मीं तिला जरेतून मुक्त केलें आणि तिच्या अंगीं केवढें प्रबल तेज आहे हें जगतास दाखविलें. फ्रान्समध्ये व युरोपमध्ये मीं नव्या कल्पना रुजत लाविल्या आहेत. आतां मार्गें जाऊन चालावयाचें नाहीं; ज्यांचें बीज लाविलें आहे त्यांचे मोहोरदार तरु करणें माझ्या मुलाकडे आहे. फ्रान्सच्या भूमींत समृद्धीचीं जीं प्रसुप्त तत्त्वे आहेत तीं त्यानें जागृत करावीं. त्यानें हें केलें तर तो मोठा राजा होईल.

माझ्या मृत्यूनंतर बुर्बोन राज-पुरुषांना आपलें पद संभाळून धरतां यावयाचें नाहीं. प्रत्येक ठिकाणीं, खुद्द इंग्लंडमध्ये सुद्धां लोकमत माझ्या अंगाला वळेल. ही प्रतिक्रिया म्हणजेच मीं मुलाला ठेवलेली जिनगी होय. मला हें सुद्धां शक्य वाटतें कीं, माझा चालविलेला छळ लोकांच्या मनांतून जावा म्हणून इंग्रज लोक सुद्धां माझ्या मुलानें

माझा रोमचा राजा! नाल्यांतील राजमुकुट मीं उचलला!

फ्रान्सवर पुन्हां यावे ही कल्पना उचलून धरतील. पण इंग्लंडशीं स्नेहभावानें वागावयाचें तर, काय वाटेल तें करून इंग्लंडच्या व्यापार-वृद्धीच्या आड न येणें हें अगत्याचें आहे. यांतूनच कोठचा तरी एक प्रकार उद्भवेल—एक इंग्लंडशीं युद्ध तरी करावें लागेल किंवा जगावरील व्यापारांत त्याच्याशीं भागीदारी करावी लागेल. सध्यांच्या परिस्थितींत शक्य म्हणजे हा दुसरा प्रकार होय. अन्तर्गत प्रश्नांपेक्षां बाहेरील धोरणविषयक प्रश्नच फ्रान्स देशाला आधीं विचारांत घ्यावे लागतील. मी माझ्या मुलाला पुरेसें सामर्थ्य व पुरेशी सहानुभूति वारसा म्हणून शिल्लक ठेविली आहे. तिच्या बळावर त्यानें माझें काम पुढें चालवावें, मात्र त्यानें आपलें धोरण मिळतें घेण्याचें आणि उच्च स्वरूपाचेंच ठेवावयास हवें.

व्हिएन्नाला सध्यां तो कसल्या स्थितींत आहे हें पाहिलें म्हणजे मला दुःख होतें. कसल्याही तऱ्हेचीं बंधनें त्याच्यावर न घालतां ऑस्ट्रियाचा राजा त्याला मुक्त करील का? पण खुद्द फ्रान्सिस दि फर्स्ट हा सुद्धां याहीपेक्षां अवघड फेऱ्यांत सांपडलेला होता; तरी त्याच्यामुळें त्याच्या फ्रेंचपणाला कसलीही बाधा झाली नाही. परकी राष्ट्रांच्या आश्रयावर माझ्या मुलानें फ्रान्सच्या गादीवर बसूं नये. राजेपण प्राप्त करून घेणें हीच त्याची आकांक्षा असतां कामा नये. तर पुढील प्रजांना आपण हवेसे कसे वाटूं इकडे त्याचें लक्ष असावयास हवें. साधेल तेव्हां तेव्हां त्यानें माझ्या वरांतील माणसांशीं आपलेपणा उत्पन्न केला पाहिजे. माझी आई जुन्या वळणाची आहे. जोसेफ व यूजीन हे त्याला योग्य सल्ला देण्यासारखे आहेत. हॉर्टेन्स व कॅरोलिन या दोघी कांहीं सामान्य स्त्रिया नाहीत. सध्यां आहे तसा तो परागंदाच राहिला तर माझ्या एकाद्या पुतणीशीं त्यानें लग्न केलेलें चांगलें. फ्रेंच लोकांनींच त्याला राजा म्हणून परत बोलविलें तर एखाद्या रशियन राजकुमारिकेशीं त्यानें लग्नाचा योग साधावा; तेवढाच

दरबार असा आहे कीं जेथें घराण्याच्या संबंधांनीं सरकारचें घोरण अंकित होतें. जो शरीरसंबंध करावयाचा त्यानें फ्रान्सचा दबदबाट बाहेर वाढेल असा असावा; आपल्या घरांत एक तिसरेंच खेकटें आणून सोडावयाचें असा प्रकार होऊं नये. आपण जाणून बुजून जर भलती-कडे नेलें नाहीं तर फ्रेंच राष्ट्र इतरांपेक्षां राज्य करावयास सोपें आहे. तेथील लोकांना नव्या घोरणाचा वास सहज आणि तत्काळ येतो; असें दुसरीकडे दिसून येत नाहीं. आपल्या बऱ्यासाठीं कोण रावतो आणि आपलें अनहित कोण करतो हें त्यांना ताबडतोब उमगतें. पण हें व्हावयास त्यांना कळेसें बोललें पाहिजे; नाहींतर त्यांचें असमाधान त्यांच्या मनाला खात रहातें व खदखद करीत राहून शेवटीं त्याचा स्फोट होतो.

फ्रान्स हा असा देश आहे कीं जेथें पक्ष-पुढाऱ्यांचें फारसें चालत नाहीं. म्हणून त्यांच्या आधारावर विश्वसणें म्हणजे वाळूवर इमारत रचणें होय. फ्रान्समध्ये टोलेजंग बनाव करतां येतील; पण केव्हां ? तर बहुजनसमाज हाताशीं असेल तेव्हां. शिषाय एकाद्या सरकारानें आधार शोधावयाचा तो तरी जेथें सांपडेल तेथेंच शोधला पाहिजे. कांहीं जड नियम जसे, तसे कांहीं सूक्ष्म नियमही कधीं गय करीत नाहींत आणि आपल्याला वंगावयास लावतात. बुर्बोँन राजपुरुषांचें नेहमींचें असें असतें कीं कोणचीही राज्यघटना पतकरणें त्यांना प्राप्त होवो; ते सरदार व उपाध्याय यांच्या आधारावर विसंबावयाचे. पंपानें खेचल्यामुळें पाणी जरी कांहीं काळपर्यंत वर राहिलें तरी शेवटीं तें आपल्या पातळीला व्हावत यावयाचेंच. पण मीं काय केलें तें पहा. झाडून सारी प्रजा म्हणजेच माझा आधार असें घोरण मीं ठेविलें. अखिल जनतेचें हित पाहील तेंच खरें सरकार असा सक्रिय दंडक मीं घालून दिला. सरदार, दरकदार, उपाध्याय, शहरवासी पांढरपेशे किंवा व्यापारी लोक यांच्यासाठीं किंवा यांच्या बळावर मीं राज्य केलें नाहीं.

माझा रोमचा राजा ! नात्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !

मीं सर्व जनतेच्या हितासाठीं, अखिल फ्रेंच लोक हें एक घर कल्पून त्यांच्या हितासाठीं राज्य केलें.

आमचे सरदार लोक माझ्या मुलाला हात देणार नाहींत. एक पिढीभर मी झगडलों तेव्हांच त्यांना माझ्या विचाराच्या वळणावर मला आणतां आलें; आणि मगच, मीं जें तात्त्विक यश संपादिलें होतें त्याचा पवित्र ठेवा परंपरेप्रमाणें जपून ठेवावयास हवा असें त्यांस वाटावयास लागलें. १८१५ पासून सगळ्या उच्च दर्जाच्या लोकांनीं उघड उघड माझ्या विरोधकांचा पक्ष स्वीकारला. स्वाभाविकच माझे सेनापति, किंवा अमीरउमराव, फार काय सांगावें माझे दुय्यम अधिकारी म्हणजे कर्नल्स यांच्यावरसुद्धां मी विश्वसून राहिलों नाहीं. पण एकंदरीनें सर्वसामान्य जनसमूह व कॅप्टनच्या अधिकारापासून खालचें सर्व सैन्य हें माझ्या अंगाला असे. त्यांनीं मला कधींही दगा दिला नाहीं. मीं त्यांचें कितीतरी बरें केलें आहे. मीच त्यांचा खराखरा प्रतिनिधी होतो. मी हुकुमशहा होणें हें प्राप्तच होतें; याची नेमकी खूण म्हणजे ही कीं मी जेवढे अधिकार मागत असें त्यापेक्षां हे माझे लोक मला जास्तच देत असत. सध्यांच्या काळीं फ्रान्समध्ये जेवढें अवश्य आहे तेवढेंच शक्य होणार अशी स्थिति आहे. मला जें करतां आलें तेंच माझ्या मुलाला करतां येईल हें खरें नाहीं. अगोदर त्याच्या अधिकाराविषयींच रणें माजतील. स्वातंत्र्याची वासना उद्भवली आहे हें त्यानें आधींच ओळखिलें पाहिजे. सरकार म्हटलें कीं फ्रान्समध्ये त्याचा बोज फार मोठा असतो; आणि त्याच्या अंगीं शहाणपण असेल तर सार्वत्रिक पाठिंबा मिळवावयास लांचलुचपतीची आवश्यकता पडत नाहीं असें त्याला दिसून येईल. राजाचें काम म्हणजे नुसतें अंमल चालविणें नव्हे; तर त्यानें लोकांस शिक्षण द्यावयास हवें; नीतिविचार प्रसृत करावयास हवे व लोकांस सुख

उत्पन्न होईल असें केलें पाहिजे. कांहीं आडमार्गानीं सत्ता टिकविणें हें गौण आहे.

लहान वयांत मलाही कांहीं भ्रम असत. पण मी त्यांतून लवकर बाहेर पडलों. आपल्या वक्तृत्वाच्या जोरावर लोकसभांवर प्रभुत्व चालविणारे मोठाले वक्ते राजकारणांतील अकलेच्या बाबतींत अगदींच सामान्य लोक असतात. त्यांच्याच पद्धतीनें आपण त्यांना विरोध करूं नये; कारण आपल्यापेक्षां त्यांना शब्दांचा गर्गशा जास्त माजवितां येतो. त्यांचें वक्तृत्व आपल्या गंभीर व तर्कशुद्ध बुद्धिवादानें आपण लटकें पाडावें. त्यांचें सगळें बळ म्हणजे अनिश्चित शब्दजाळ. खडखडीत वस्तुस्थिति त्यांजपुढें उभी करून त्यांना शुद्धीवर आणावें. व्यवहाराच्या भाषेनें त्यांचा निःपात करतां येतो. आमच्या प्रधानमंडळांत माझ्याहून चांगले बोलणारे पुष्कळ लोक होते. पण दोन आणि दोन चार होतात असे मुद्दे दाखवून मी त्यांना नामोहरम करी.

माझ्या मुलानें मुद्रण-स्वातंत्र्य देणें हें अगदीं अटळ आहे. सध्यांच्या दिवसांत तें आवश्यक आहे. मुद्रण-स्वातंत्र्याचा उपयोग सरकारानेंच चांगला करावा. साम्राज्याच्या कानाकोपऱ्यांतही सत्तत्वांचा आणि मतांचा प्रसार करण्यास या साधनाचें साह्य मोठेंच करून घेतां येईल. मुद्रण-स्वातंत्र्य, मुद्रण-स्वातंत्र्य म्हणून सरकारानें तिकडे काणाडोळा केला तर डोहाच्या कांठावर खुशाल झोपीं जाण्यासारखें तें होईल. तह होऊन सगळी स्थिरस्थावर झाली असती म्हणजे मी एक 'डिरेक्टरी ऑफ दि प्रेस' म्हणजे मंडळ स्थापिलें असतें, तींत देशांतले उत्तमोत्तम लोक घेतले असते आणि खेड्यापाड्यापर्यंत त्यांच्याद्वारां माझ्या कल्पना व माझे हेतु यांचा प्रसार केला असता... माझ्या मुलानें नव्या कल्पनांचा अंगिकार केला पाहिजे आणि ज्या तत्वाला मीं सगळीकडे येवढें यश मिळवून दिलें आहे तेंही त्यानें आपलें म्हटलें पाहिजे. संस्था स्थापून त्यांच्याद्वारां जहागिर-पद्धती-

माझा रोमचा राजा! नाल्यांतील राजमुकुट मी उचलला!

तील कायदेकानू त्यानें रद्द केले पाहिजेत आणि मानवांचें स्वयंभू वैभव वाढीस लाविलें पाहिजे आणि शेंकडों वर्षे जीं समृद्धि-बीजे रुजत आहेत तीं फोफवलीं पाहिजेत. सध्यां जीं राष्ट्रे असंस्कृत आणि रानटी आहेत त्यांत ख्रिस्ती धर्माचा आणि संस्कृतीचा प्रसार त्यानें केला पाहिजे. माझ्या पुत्राचे विचार याच दिशेनें चालावे असें हे माझे उदात्त कार्य आहे. श्रेष्ठायत्त राज्यपद्धतीचे पाठीराखे यासाठींच माझा तिरस्कार करित असत आणि माझा बळी घेत आहेत. माझे कार्य किती पवित्र आहे हे त्यानें ओळखावे. त्याला म्हणावे या राजांचे खून करणारांकडे पहा ! हेच लोक पूर्वी बुर्बान घराण्याच्या खलबतखान्यांतही होते. उद्यां ते आपल्या देशाला परत जातील; आणि युरोपांतील राष्ट्रांना माझ्यामुळे जीं कैवल्यें प्राप्त होणार होतीं त्यांच्यासाठीं मी व माझे सगेसोयरे यांचे मात्र सध्यां छळ होत आहेत ! जे माझे शत्रू आहेत ते मानव्याचेच शत्रू म्हटले पाहिजेत. ते लोकांना मेंढरें समजतात आणि त्यांच्या मुस्क्या बांधावयास पहातात. त्यांना फ्रान्स देशाचा छळ करावयाचा आहे आणि वळचणीचें पाणी आढ्याकडे वहावयास लावावयाचें आहे. त्यांनीं सावध असावे, बंधारे फुटून पाणी भलतीकडेच वहावतें.

माझ्या मुलाच्या अमलाखालीं निरनिराळे हितसंबंध गुण्यागोविंदानें एकत्र रहावयास कांहींच हरकत नाही. नव्या कल्पनांना बळ येऊन त्यांचा प्रसारही होईल; पण हे होतांनाही कुणाला अचका बसला आहे, किंवा कोणी बळी गेले आहेत असें होण्याचें कारण नाही; म्हणजे माणसाच्या जातीला दुर्दैवाचे चपेटे बसावयाचें आपोआपच वांचेल. पण माझ्या निधनानंतर केवळ माझा मुलगा म्हणून आणि तो केवळ राजा झाला आहे यासाठींच त्याचा छळ सुरू झाला तर मात्र माझा सूड उगवण्यास व तोही अगदीं कडकडून उगविण्यास मुलानें पुढें आलें पाहिजे. एकाद्या राष्ट्राच्या सरहद्दी फुटल्या आणि सर्व यूरपभर

रक्ताच्या नद्या वाहूं लागल्या तर संस्कृतीची हरतऱ्हेनें पिछेहाट होईल. आपसांतिल यादवी व परकीयांशीं युद्ध यांच्या दंगलींत शास्त्र आणि ज्ञान यांचे प्रदीप विझून जाताल. राजसत्ता कितीशी उभी राहिलेली आहे ? पराकाष्ठा एकादा दिवस; पण तेवढ्यांत तिनें अखिल प्रजांचे हितसंबंध सुरक्षित ठेविले आहेत; मात्र हें व्हावयास आणि मध्ययुगनि बंधनें झुगारून देण्यास राजसत्तेला तीन शतके झगडा करावा लागला. अशा या सत्तेला ठार मारावयाचें ठरलें तर युरोपखंडाला तीन शतके तरी लागतील आणि अनिवार हाल सोसावे लागतील. अनेक वर्षे धडपडून राष्ट्रांनीं जीं सुखें पैदा केलीं आहेत तीं नष्ट होतील आणि मग त्यांचे विपरीत परिणाम काय होतील हें कोणी सांगवें ? माझा मुलगा गादीवर बसावा हें सर्व राष्ट्रांच्या व राजकुलांच्या हिताचें आहे.

मी हें जें तोंडी सांगून लिहवून घेतलें आहे किंवा स्वहस्ते लिहिलें आहे तें प्रसिद्ध व्हावें व माझ्या मुलाच्या नजरेस यावें व त्यानें त्याचें चिंतन करावें.

*

*

*

ॐ त्या गोष्टीला आतां एक वर्ष होऊन गेलें. त्या दिवशीं जिकडे-तिकडे दुरूपच भरला होता. अेलबा वेटांतून निघून येऊन मी लिऑन्स शहरीं प्राप्त झालों होतो. माझे सामर्थ्य पुन्हां एकदां जोरानें उभें राहिलें. सगळ्या जगांत अधिक बलाढ्य असें साम्राज्य मीं संपादिलें होतें. खरोखर मी अेलबा वेटांतून परत आलों ही गोष्ट कोणाच सुखानें पत्करली नाही हा केवढा चमत्कारिक योग होय ! युरोपांतिल निरनिराळ्या राष्ट्रांत जर कांहीं तेल राहावयास हवा होता आणि शान्तता प्रस्थापित व्हावयास हवी होती तर मी बादशाहा होणें अवश्य आहे ही गोष्ट कुणाच्याच ध्यानीं आली नाही. पण राजे व प्रजा दोघेही मला भीत

माझा रोमचा राजा ! नाल्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !

होतीं. वास्तविक पाहातां ही त्यांची चूक होती. आतां या चुकीची किंमत त्यांना द्यावी लागेल.

राजांना माझे कसलें भय वाटत होतें ? ते काय माझ्या महत्त्वा-कांक्षेला भीत होते ? मी देश जिंकण्याचा सपाटा लावीन असें त्यांस वाटत होतें ? का सगळीकडे माझे एकछत्री राज्य मी स्थापन करीन असें त्यांस वाटत होतें ? वास्तविक पाहातां त्यांच्या हें ध्यानांत यावयास हवें होतें कीं माझे सामर्थ्य व माझीं साधनें हीं आतां पूर्वी-सारखीं राहिलीं नव्हतीं. शिवाय मीं जर या राजांचे पराभव केले असले आणि मुलूख जिंकले असले तर तें केवळ आत्मसंरक्षणासाठींच होय याचा प्रत्यय लोकांना उत्तरोत्तर येत जाईल. फ्रान्सवर हल्ला करण्याची इच्छा युरोपांतील राजांनीं कधींच टाकली नाही. त्या देशांत प्रसृत होणारीं नवीं ज्ञानेही त्यांस नको होतीं, आणि माझ्यावर तर त्यांचा दांतच होता. अर्थात् आमचा आम्हांला जर नष्टांश करून घेणें नको होतें, तर दुसऱ्यांचा नाश करणें आम्हांला प्राप्तच होतें. आमच्याविरुद्ध युरोपांतील राजांचा गट नेहमींचाच बनलेला होता; मग तो उघड असो कीं गुप्त असो; ते कबूल करोत कीं न करोत; हा कट अगदीं कायमचा होता. आम्हांस गप्प बसवणें हें सर्वस्वीं माझ्या शत्रूंच्या हातीं होतें. माझ्याविषयीं म्हणाल तर या लोकांचा काय असा समज आहे कीं काय कीं शांतता व सुरक्षितता यांच्या वैभवाची मला कांहींच किंमत नाही ? पण जर आमच्या स्वाभिमानालाच कोणीं दंश केला तर आम्हीं तरी काय करावें ?

या राजेलोकांना काय अशी भीति वाटत होती कीं, अराजक-वादाचा डोंबाळा मी त्यांच्या घरांत माजवीन ? वास्तविक पाहातां या बाबतींत माझीं मते काय आहेत हें त्यांना अनुभवानें माहीत झालेलें होतें. मी त्यांचीं राज्ये हस्तगत केलेलीं त्यांनीं पाहिलीं होतीं. तीं हस्तगत झाल्यावर तेथें खूप क्रांति करून टाकावी असें मला किती-

कांनीं तरी सांगितलें होतें ! शहरांचा कारभार शहरांतील लोकांच्या हवालीं करावा आणि तेथील प्रजांत बंडें उभीं करावीं हें मला सहज करतां येण्यासारखें होतें. आधुनिक 'अटीला' किंवा 'रॉबिन्सॉन क्रिस्चोफर याचा घोड्यावरील अवतार' अशीं कितीही वाओट नांवें त्यांनीं मला दिलीं असलीं, तरी मी कोण आहे याची त्यांना बरोबर कल्पना होती. मी जर खरोखरच तसा असतो तर कदाचित् मी अजूनही गादीवर असतो; पण त्यांना मात्र सिंहासनावरून उड्या टाकून केव्हांच पळून जावें लागलें असतें !

ज्या एका मोठ्या कार्याचा प्रणेता मी होतो, त्यांत या दोहोंपैकीं एका पद्धतीचा अवलंब करावा लागला असता; एक म्हणजे लोकांचें म्हणणें काय आहे तें राजे लोकांना पत्करावयास लावणें, किंवा राजसंस्थेच्या द्वारांच सुखोत्पत्ति होते हें लोकांना दाखवून देणें. आतां हें तर सर्वांनाच माहित आहे कीं, लोकांचा दील एकदां कां विघडला म्हणजे त्यांना आवरून धरणें फार अवघड गोष्ट आहे. त्यापेक्षां त्यांच्यावर अंमल करणारांची बुद्धिमत्ता व त्यांचें शहाणपण यांवर अवलंबून राहणें हेंच पुष्कळदां युक्त ठरतें. हे राजे लोक आपलें हित कशांत आहे हें उमगण्याइतपत चाणाक्षपणा दाखवितील, असें मानून चालण्यांत माझी कांहीं चूक झाली असें मला वाटत नाही. पण मी फसलों हें मात्र खरें. या राजे लोकांनीं नीट हिशेबानें पाहिलें नाही. ते संतापानें आंधळे झाले; आणि जो धोंडा त्यांच्यावर पडूं नये म्हणून मी थोपवून धरलेला होता तोच त्यांनीं माझ्या अंगावर गडगडत सोडून दिला. शेवटीं, एक साधासुधा शिपाई-गडी आपल्या डोक्यावर राजमुकुट धारण करितो याचा या राजे लोकांना अपमान वाटला काय ? हा नवीनच पायंडा पडेल असें त्यांस वाटलें काय ? वास्तविक पाहतां मी जेव्हां राजपदावर चढलों तेव्हां मी योग्य ते ते सर्व समारंभ केले. राजे लोकांच्या ज्या कांहीं पद्धती असतात त्याचा अंगी-

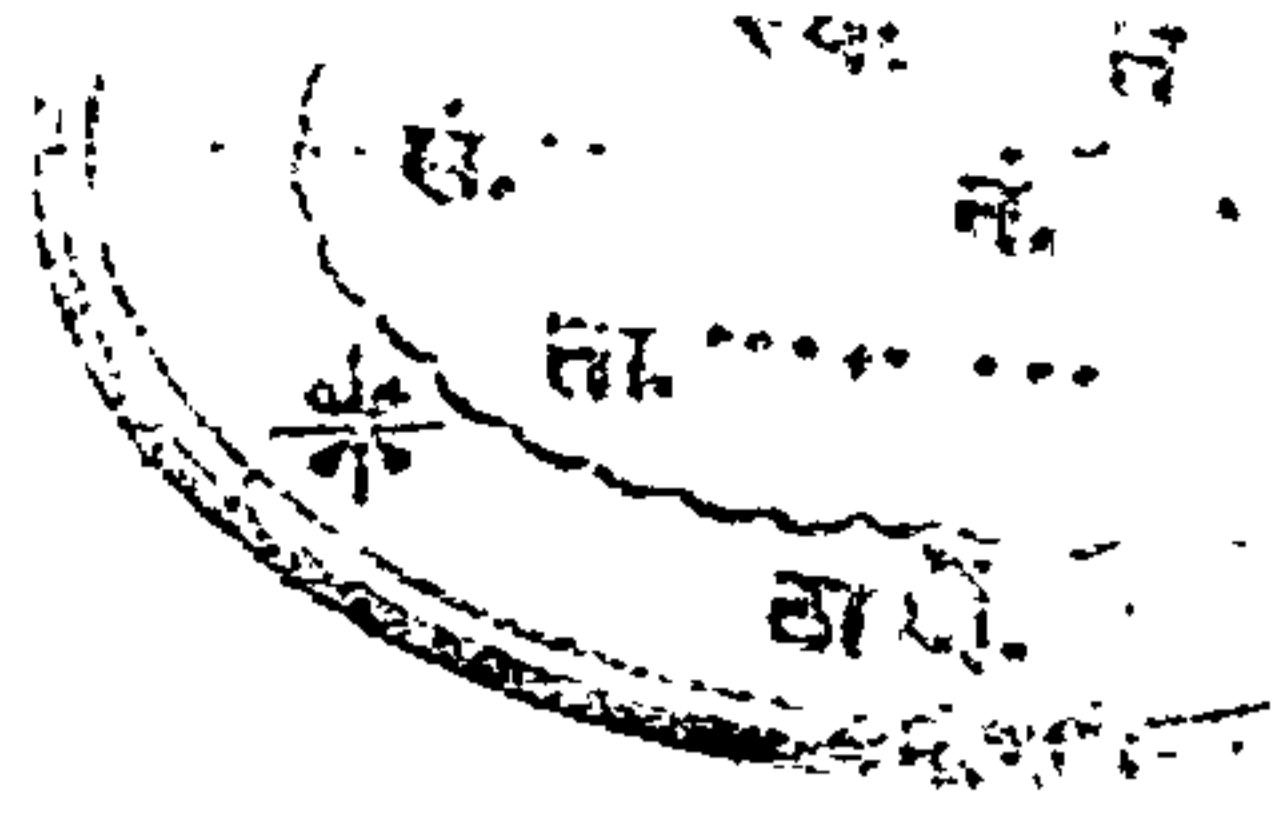
माझा रोमचा राजा ! नात्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !

कार करण्यांत मीं मुळींच कसूर केली नाही. त्यांचें आणि माझें जिणें हें पृथक्पणानें मानावयाचें मीं सोडून दिलें. मीं राजघराण्याशीं शरीर-संबंधही जोडला; धोरणही त्यांचेंच पत्करिलें आणि अशा रीतीनें त्यांचाच झालों. इतक्या गोष्टी केल्यानंतर माझ्यासारखेच अनेक लोक राजपदाला येतील असें त्यांना कां वाटलें असावें ?

उलटपक्षीं लोकांना तरी माझें भय कां वाटावें ? त्यांना काय असें वाटलें कीं मी आलों होतो तो सगळा प्रदेश बेचिराख करावा आणि त्यांच्या मुसक्या बांधाव्या यासाठीं आलों होतो ? मुळींच नाही. शांतता प्रस्थापित व्हावी आणि त्यांचे हक्क त्यांना मिळावे यासाठीं मी आलों होतो. हें माझें नवें सूत्र हेंच काय तें माझें खरें बळ होतें. तें तोडून टाकण्यानें नाशच झाला असता. मी पुनः सांगतो कीं, सामान्य लोक आणि राजे लोक या दोघांनीं मोठी चूक केली. उध्वस्त झालेलीं राजपदे मीं पुनः प्रस्थापित केलीं आणि अगदीं सौम्य स्वरूपाची सरदारसत्ताही स्थापन केली. आतां मात्र या राजांना आणि सरदारांना पुनः धोका प्राप्त झाला आहे. लोकांच्या हक्काच्या युक्त मर्यादा ओळखून ते हक्कही मीं कायम केले होते. आणि त्यांना एक तऱ्हेचा पवित्रपणा आणिला होता. आतां मात्र लोक काय वाटेल तें मागूं लागतील. आपण काय मागतो हें त्यांचें त्यांनाच कळावयाचें नाही. आणि मागण्या करितांना ते दहशत दाखवूं लागतील. माझें पुनरागमन व सिंहासनावर माझी पुनः स्थापना हीं राजे लोकांनीं जर खुषीनें पत्करलीं असतीं तर सामान्य प्रजा आणि राजे लोक या दोघांचेही सगळें कांहीं लागीं लागलें असतें; दोघांचाही फायदाच झाला असता. आतां मात्र दोघेही झगडा करूं लागतील आणि दोघांचेही नुकसान होईल. मला पत्करलें असतें तर त्यांना सर्व गोष्टींचा ताबडतोब निकाल करितां आला असता. पण आतां मात्र त्यांना प्रत्येक गोष्टीचा आरंभापासून खल करावा लागेल. त्यांना दीर्घकालपर्यंत

शांततेंत आणि सुखांत नांदतां आलें असतें; आतां मात्र असें झालें आहे कीं, जर एक ठिणगी पडली तर सगळीकडे डोंवाळा उडेल.

मी कांहीं कोणाचा राजमुकुट बळकावून बसलों नव्हतों. फ्रान्सचा राजमुकुट गरंगळून जाऊन सडकेच्या कांठीं नाल्यांत पडला होता. तो मीं उचलिला आणि देशांतल्या लोकांनीं तो माझ्या मस्तकावर ठेवला. फ्रेंच राष्ट्राचें नांव सर्व जगांत वैभवसंपन्न व्हावें आणि लोकांना तें आदरणीय वाटावें हीच माझी इच्छा होती. बुरबोन राजे हे सरदारांचेच राजे होते. मग आपल्या पूर्वजांचा ध्वज कोणचाही इतर रंग लावून त्यांनीं निराळा भासवावा. पण मी मात्र लोकांचा राजा होतों. मी एल्बाहून परत आलों तेव्हां राष्ट्रांतील लोक मला सहानुभूति दाखवितील अशी मला पुरेपूर खात्री होतीच; पण मला कोणीं कोणीं असा आग्रहाचा सल्ला दिला कीं, राजपक्षीयांतील कांहीं प्रमुखांचा सुद्धां मीं थोडा अनुनय करावा. पण ही गोष्ट करण्याचें मीं साफ नाकारलें आणि मला सल्ला देणारांना म्हणालों, “सरसकट सर्व प्रजांच्या मनोमंदिरांत जर मला स्थान मिळालें आहे तर राजपक्षीयांशीं मला काय करावयाचें आहे ?”

३ : : मुळ्याच्या पाल्याने

पाठ पुरविली !

{ गणेश गणेश आगरकर हे महाराष्ट्रांतील सुधारकांचे अग्रणी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांचा जन्म ख्रिस्ताब्द १८५६ या वर्षी झाला. यांच्या घरची फार गरिबी असल्यामुळे लहानपणी यांचे दिवस फार हालांत गेले. शिक्षणाची केवळ उपजत हास म्हणूनच सर्व हालअपेष्टा सोसूनही हे महाविद्यालयाचे पदवीधर झाले; आणि विद्वान् लेखकांत त्यांची गणना होऊं लागली. डेक्कन कॉलेजांत आगरकर व टिळक हे सहाध्यायी व मित्र होते आणि आपल्या भावी जीविताची रूपरेषा त्यांनी या कालांतच ठरवली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या 'निबन्धमालें' तील लेखनानें ज्या तरुण लोकांच्या मनांत चैतन्य उत्पन्न केलें त्यांतच आगरकरांची गणना करावयास हवी. शिक्षणक्रम संपतांच आपण कांहींतरी लोकोपयोगाचेंच केलें पाहिजे असा निश्चय आगरकरांनीं केला, आणि मरतेोपर्यन्त तो अिमानेंअितबारें पाळला. पुण्याच्या न्यू अिंग्लिश स्कूलमध्ये ते जरी अेक वर्ष उशीरां आले तरी ते काढण्याच्या कामीं चिपळूणकर आणि टिळक यांची त्यांच्यावर भिस्त होतीच. टिळकांच्याहि आधीं ते 'केसरी' चे संपादक होते. परन्तु सामाजिक सुधारणेचें स्वतंत्र मतप्रतिपादन करतां

यावें म्हणून त्यांनीं 'सुधारक' नांवाचें वर्तमानपत्र काढलें. राजकारणांत ते थोडे कडकच होते हें जरी खरें असलें तरी त्यांच्या बुद्धीचा खरा हव्यास समाजसुधारणा हाच होता. युरोपांत नि मुख्यतः अिंग्लंड देशांत त्यावेळीं जे मोठमोठे तत्त्वज्ञानी होते त्यांच्या लिहिण्याचा आगरकरांच्या मनावर फारच परिणाम झालेला होता; आणि त्यास अनुसरून समाजसुधारणेच्या तत्वांचा आग्रहाचा पुरस्कार त्यांनीं केला. वास्तविक पाहातां त्यांनीं ज्या समाजसुधारणा प्रतिपादिल्या, त्यांचा उच्चार दोन पिढ्या आधींच महाराष्ट्रांतील सुधारकांनीं केला होता. परंतु ते सुधारक नवीन तऱ्हेनें शिकलेले नसल्यामुळे आणि वर्तमानपत्र हें ज्ञानप्रसाराचें नवें शस्त्र त्यांच्या हातीं नसल्यामुळे त्यांच्या मताचा अितकासा फैलाव झाला नाहीं. आगरकरांनीं मात्र त्यांचा भरपूर उपयोग करून घेऊन महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनांत सुधारणेची बुद्धि अगदीं कायम केली. ते शेवटपर्यंत डेक्कन अेज्युकेशन सोसायटींत असून फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपलहि होते. यांचें लिहिणें मोठें मनमोकळेपणानें लिहिलेलें असून कित्येक वेळां त्यांत भावनेचा विलक्षण जोर दिसून येतो. त्यांना अन्यायाची चीड फारच असे आणि तो जेथें कोठें दिसेल तेथें ते आपलें लेखणीचें शस्त्र घेऊन धांवत जात. लहानपणापासून गरीबींत वाढल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीची आवळच झाली होती; आणि जडलेल्या दम्याच्या विकारानें ते घांगले सशक्त कधीं झालेच नाहींत. त्यांच्या पश्चात् 'सुधारक' पत्र त्यांच्या अनुयायांपैकीं कोणासहि त्यांच्याअितक्या तेजानें चालवतां आलें नाहीं. अशा या उदार, प्रेमळ व देशाभिमानी गृहस्थाला १८९५ सालीं म्हणजे अल्पवयांतच मरण आलें.

ते केसरीचे संपादक असतांना कोल्हापूरच्या अेका प्रकरणासंबंधानें त्यांनीं कांहीं टिका लिहिली होती, ती अंगलट येऊन त्यांना व टिळकांना डोंगरी येथील तुरुंगांत अेकशेंअेक दिवस राहवें लागलें. तेथील आपल्या अनुभवाचें वर्णन आगरकरांनीं मोठें सुरसपणें केलें आहे. }

* * * कैद्यांना (टिळक व आगरकर यांना) ' द्वेषाच्या ' चाजतून मुक्त करून, अविचाराचे लेख लिहिल्याबद्दल शिक्षेची सुनावणी केल्यानंतर हायकोर्ट उठलें व मंडळी खाली तोंडें घालून आपापल्या घरीं चालती झाली. नंतर आम्हांला माडीवरून खाली आणून तळमजल्यांतल्या एका कोठडींत ठेवलें. सहा वाजण्याच्या सुमारास घोड्यांच्या दोन गाड्या आणवून त्यांत आम्हांला व्यवस्थेनें बसविलें व आमच्या बंदोबस्ताकरितां बरोबर शिपाई लोकांचा पहारा देऊन विनभाड्याच्या घराकडे आमची रवानगी केली. आमच्या समजुतीप्रमाणें देशाच्या बऱ्यासाठीं आम्हीं आरंभिलेले उद्योग, करवीरस्थ प्रभुचें चांगलें व्हावें म्हणून आम्हीं लिहिलेले लेख, खटला उभा राहिल्यावर आम्हांस व आमच्या मित्रमंडळींस पडलेली दीर्घ यातायात, लोकांची आमच्यावर बसलेली प्रीति आणि त्यांच्याशीं आमचें वर्तन, आमच्या देशाची स्थिति, आणि जगांतलि न्यायपद्धति वगैरे अनेक विषय झपाट्यानें आमच्या डोक्यांतून जात आहेत तों आमच्या गाड्या तुरुंगाच्या दारापाशीं येऊन ठेपल्या. त्यांतून खाली उतरून दिंडींतून आंत शिरतांना आमच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी. आंत गेल्यावर आम्ही थोडा वेळ स्वस्थ बसलों, नंतर घरचे कपडे उतरून टाकल्यावर सरकारी वॉर्डरनें खालपासून वरपर्यंत आमची झडती घेतली व आम्हांस तुरुंगाचे पोषाख दिले. या पोषाखांत तीन डाग असतात; (१) तुमान किंवा गुडव्याइतका सैल चोळणा; (२) कोपराइतक्या अस्तन्यांचा सदरा; आणि (३) वाटोळी टोपी. हीं वस्त्रें खादीचीं केलेलीं असून मजबूत व थंडीवान्याला सहसा दाद देणारीं नसतात. हीं दर आठवड्यास एकदां धुवून मिळतात. याखेरीज, स्नान करावयाचें असलें म्हणजे त्या वेळेपुरती रुंद लंगोटी मिळते. ही लंगोटी घालतांना करदोऱ्याची गरज न लागावी अशी तिच्यांत खुबीची सुधारणा केली आहे ! माझी प्रकृति जात्या

शैत्यखोर असल्यामुळें मला वारंवार पडसें होई; तेव्हां जमादाराच्या परवानगानें शिंप्यापासून (तो तरी एक कैदीच होता) नाक पुसण्यासाठीं मीं एक बीत दीडवीत फडकें मिळविलें. तें आम्ही सुटेपर्यंत माझ्यापाशीं होतें !

वस्त्रपरिधान झाल्यावर आमचीं नांवे राजिष्टर झालीं; व लत्ताकपड्यांचीं टिपणें होऊन त्यांच्यावर आमच्या सहा घेतल्यावर निजण्यासाठीं आम्हांस तरळांत (Trial Yard Cells) नेलें. तेथें एका दगडी फरशाच्या पण विन-ढेकणी खोलींत आम्हांस सगळ्यांस कोंडून घालून व आमच्या अंगावर दहा बारा फाटकीं तुटकीं वोंगड्यांचीं रकटीं फेंकून देऊन, कोंडण्यास आलेला शिपायी दाराला जंगी कुलूप लावून चालता झाला. त्या रात्रीं पोटांत थंडी, बाहेर थंडी, व थंड-प्रकृति असल्यामुळें, मी उजाडेपर्यंत सगळे तास मोजले व माझ्याप्रमाणेंच सरासरी बाकीच्यांची स्थिति होती. सुमारे सात आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्हांस तेथून काढून क्लार्कच्या हपिसांत आणलें. तेथला विधि आटपण्यास पक्के दोन तास लागले. प्रथम आमचें वजन करून नंतर शरीराची उंची, डोक्याचा परीघ व पावलांची लांबी घेतली व अंगावरील ठळक ठळक निशाण्या टिपल्या. पुढें तुरुंगाच्या नेटिव्ह मेडिकल असिस्टणानें कोणास कांहीं स्पर्शरोग आहे किंवा नाही याचा तपास करून देवी काढल्या न काढल्याची चवकशी केली व आपल्या बुकांत सर्व माहिती लिहून घेतली. इतक्यांत गोरा डॉक्टर आला; त्याबरोबर क्लार्कच्या हपिसांतून डॉक्टरच्या हपिसांत आम्हांला नेलें. तेथें त्यानें सदरे काढून देवी वगैरे काढल्या आहेत कीं नाहीं हें पाहिलें. तेथून क्लार्कच्या हपिसांत आम्ही पुन्हां परत आलों. पुढें हेडक्लार्कच्या हपिसांत थोडीबहुत चवकशी झाल्यावर, आम्हांस तुरुंगाच्या गोऱ्या सुपरिटेण्डेंटपुढें नेऊन उभें केलें व आमच्या लत्ताकपड्यांची यादी पहिल्या क्लार्कनें वाचली. ती बरोबर

मुळ्याच्या पाल्याने पाठ पुरविली !

आहे असें आम्हीं सांगितल्यावर आम्हांला तेथून काढून हाटळीवर (Hard Labour Yard) नेले. इतका प्रकार होईपर्यंत सुमारे अकरा वाजण्याचा बेत झाला. नंतर सर्वास परसाकडणे, तोंड धुणे घालून जेवायला नेले.

प्रत्येक कैद्याला अन्न घेण्यासाठीं एकेक लोखंडी टकोरें दिलेलें असतें. या पात्राची आकृति कशी असते म्हणाल तर आपल्या कढईसारखी असते, असें म्हणण्यास हरकत नाही; भेद इतकाच कीं, कढईला कड्या असतात, त्या टकोऱ्याला नसतात. पहिल्या दिवशीं अन्न पुढें आल्याबरोबर त्याचा अमंगळ दर्प आम्हांस दुःसह वाटला व तोंडांत दोन तीन घांस जाण्याबरोबर ओकारी आली. मग थोडेंसें पाणी पिऊन घेतल्यावर शिपायांनीं आम्हांस एका बराकींत कोंडून घातले; तेथें आम्ही संध्याकाळचे चार वाजेपर्यंत पडून होतो....चार वाजल्यावर बाहेर काढून आम्हांस संध्याकाळचें जेवण दिलें व सहा वाजण्याच्या सुमारास बराकीच्या दुसऱ्या मजल्यावर निजण्याच्या कोठड्या आहेत त्यांत कोंडून घातले. ही पहिल्या दिवसाची हकीकत झाली व हीच सगळ्या दिवसांची होय असें म्हटलें असतां चालेल.

बिनमजुरी कैद्यास तुरुंगांत जेवून बसण्याखेरीज दुसरें कांहीं एक काम नसतें. उद्योगांत गढलेल्या मनुष्यास दोन घटका स्वस्थ बसण्यास फुरसत केव्हां सांपडेल असें झालेलें असतें; पण आम्हांला तेथें कांहींच उद्योग नसल्यामुळे दोन दिवसांत बसण्याचा कंटाळा आला....पहिले पंचवीस दिवस आम्हांस पराकाष्ठेचे जड गेले. तुरुंगांतील अन्नाची रुचि लागून तें अंगवळणीं पडेपर्यंत फार त्रास झाला....कांदा, लसूण खाण्याची ज्यांना संवय नाही त्यांची तुरुंगांत फार उपासमार होते व त्याचमुळे १०१ दिवसांत टिळकांचें चोवीस पौंड आणि मासे सोळा पौंड मांस नाहीसें झालें ! तुरुंगांत गेल्यावर पहिले कांहीं दिवस

संध्याकाळीं कांदाबटाद्यांची पातळभाजी मिळे; पण पुढें एकदां जो मुळ्यांचा पाला लागला त्यानें आमची बाहेर पडेपर्यंत पाठ पुरविली. ही भाजी इतकी खराब असते कीं, ती आम्हीं कधींच तोंडांत घातली नाही. सकाळच्या डाळीपैकीं कांहीं डाळ एका मडक्यांत राखून ठेवून त्याबरोबर संध्याकाळच्या भाकऱ्या किंवा रोट्या खात असूं. तुरुंगांत गेल्याबद्दल आम्हांस कधींच वाईट वाटलें नाहीं. पण तेथलें अन्न पुढें आलें म्हणजे मात्र वाईट वाटे. १८७६ सालापूर्वीं विनमजुरीच्या कैद्यांस आपापलें जेवण हवें असल्यास बाहेरून आणाविण्याची परवानगी असे, असें सांगतात; आमच्या वेळेस असें असतें तर आम्हीं कदाचित् वजनानें एक दोन पौंड वाढून बाहेर पडलों असतों ! तुरुंगांतील धान्य हलक्या दराचें असतें इतकेंच नाहीं, तर अन्नही फार वाईट रीतीनें तयार करतात. तेथें विशेष खप म्हणजे झाडा बंद होण्याच्या औषधाचा असतो ! आम्हांपैकीं प्रत्येकास हगवणाची पाळी द्यावी लागली.

दररोज बारा किंवा तेरा तास झोंप घेण्यासाठीं एके ठिकाणीं कोंडून रहाणें अत्यन्त दुःसह आहे. नित्य उठून पांच सात तास गोष्टी तरी कुठल्या सांगाव्या, किंवा चर्चा करण्यास नवीन विषय तरी कोठले आणावे ? शिवाय दररोज त्याच त्याच मनुष्याशीं बोलत बसण्याचा कंटाळा येतो, हें सर्वत्र अनुभवप्रसिद्ध आहे. आमचे हंतरण्यापांवरण्याचे हाल होते असें नाहीं. तसेंच खोल्यांतून वाराही चांगला खेळत असतो; पण उजेड नसल्यामुळें फार त्रास होई. सगळ्या तीन महिन्यांत चांदोबास एकदां किंवा दोनदां मोठ्या खटपटीनें गजांतून पाहिलें ! आठ दहा दिवस सुरवंटांमुळें फार बेजार झालों होतो. निजण्याच्या घोंगड्याच्या पट्ट्यांत सुरवंट चिरडले म्हणजे कशी मजा होते हें सर्वास ठाऊक आहेच. शिवाय अन्नांत मिरची फार पडत असल्यामुळें चौघांपैकीं दोघांतिघांस तरी परसाकडेला निदान एकेक वेळ व लघुशंकेस

मुळ्याच्या पाल्याने पाठ पुरविली !

दोन तीन वेळां बसणें भाग पडे. पहिल्या पंचवीस दिवसांत टकोरें घासण्याशिवाय दुसरा कांहीं व्यवसाय नव्हता. पण तें काय विचारें लोखंडाचें असून दोन तीन दिवसांत रुप्यासारखें पांढरें सफेत झालें. पांच सात दिवस लोटल्यावर तर एकसारखी मांडी ठोकून बसण्याचा इतका कंटाळा आला कीं, आम्हांस सक्त मजुरीची शिक्षा होती तरी आनंदानें दिवस गेला असता असें वाटूं लागलें ! पण हे सगळे मनांतील मांडे ! सुपरिटेडंत तरी कायद्याबाहेर बिन मजुरीच्या कैद्यांस काम कसें सांगणार ? मग एके दिवशीं आम्हीं फारच विनवणी केली, तेव्हां त्यानें आमच्याकडून एक लेखी अर्ज घेऊन आपल्या वरिष्ठाकडे पाठविला. त्या वरिष्ठांनीं आम्हांवर जे उपकार केले ते आमच्यानें कधींही फिटणार नाहींत. अर्ज येऊन पोंचल्याबरोबर त्यांनीं सदय होऊन आम्हांस पुस्तकें वाचण्याची व कागदशाई वगैरे घेऊन भाषांतरें वगैरे करण्याची परवानगी दिली. त्यामुळें कारागृहवास म्हणून जो म्हणतात तो आम्हांला पहिल्या पंचवीस दिवसांनंतर फारसा भोंवला नाहीं. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत वाचण्यांत किंवा लिहिण्यांत वेळ जाई; व दिवसां मानसिक श्रम झाल्यामुळें रात्रीं चार पांच तास तरी चांगली झोंप लागे. पण पुढें पुढें जसजशी मेंदूची आणि शरीराची शक्ति क्षीण होत चालली, तसतसें वाचण्यावर देखील मन लागेनासें झालें, व शेवटच्या आठ दिवसांत हवीं तितकीं पुस्तकें व हवे तितके कागद जवळ असतांही मीं एक ओळ देखील वाचिली नाहीं किंवा एक टांक देखील ओढला नाहीं. आपापसांत हळूहळू गोष्टी सांगण्याखेरीज, किंवा अकरा वाजल्यावर बराकींत कोडून घेतल्यावर तेथें फिरण्याखेरीज दुसरी कांहींही करमणूक नसे. टिळकांचा व माझा नानातऱ्हेच्या विषयांवर वाद करण्यांत पुष्कळ वेळ जाई. कित्येकदां तर आम्ही रात्रीच्या रात्रीं बोलत घालविल्याचें मला आठवतें....नाहीं नाहीं त्या विषयांवर आमचा एकेक वेळ येवढ्या जोरानें वाद चाले कीं आस-

पासचे शिपाई “ हळू बोला, हळू बोला ” असा इशारा करीत व बोलतां बोलतां रात्र निघून जाई. मधून मधून डांबिस कैद्यांना फटके देतांना ते पहाण्यासाठीं सर्वांना एकत्रित बोलावित तेव्हां फटके पाहूनहि थोडी सखेद करमणूक होई.

वा.प.सि.सं.
२१२२

४ : : देवा, मी हा असा आहे !

मीं झुकांडी दिली !

{ **रूसो** या फ्रेंच क्रान्तिकारकाचें नांव सर्व जगभर माहीत झालेंलें आहे. हा अि. स. १७१२ सालीं जन्मास आला. लहानपणापासूनच याच्या प्रवृत्तींत लहरीपणा, छंदिष्टपणा, स्त्रीविषयक अनावर भावना, आणि फटिंगपणा यांचें चमत्कारिक मिश्रण झालेंलें दिसूं लागलें. वडील माणसांच्या तावडींतून बाहेर पडण्याचें साहस यानें फार लहानपणीं केलें; आणि वाट फुटेल तिकडे जाऊन आपलें नशीब काढण्याचा उद्योग त्यानें चालूं केला. हा बुद्धीनें चांगला कुशाग्र होता. पण बुद्धीच्या कुशाग्रतेपेक्षां वृत्तीचा स्वतंत्रपणा, अितकेंच नव्हे, तर केवळ मोकाटपणा हा त्याच्या स्वभावाचा मुख्य गुण होता. ठराविक यमनियम आणि सामाजिक निर्बंध याची त्यानें कधीं क्षितीच बाळगली नाहीं. अि. स. १७५० सालीं शास्त्र आणि कला यावर त्यानें अेक मोठा उत्कृष्ट प्रबंध लिहिला व त्यामुळें त्याची कीर्ति बरीच पसरली. संगीताचाहि त्याला चांगला षोक होता आणि म्हणून त्या शास्त्रावर कांहीं तात्त्विक विवेचन लिहिण्याचा त्यानें अनेकदां यत्न केला. पण शेवटपर्यंत या कामांत त्याला यश आलें नाहीं.

ओमिल्ली नांवाच्या त्याच्या ग्रंथानें तत्कालीन शिक्षणविषयक कल्पनांत त्यानें मोठीच क्रान्ति घडवून आणली आणि शिक्षणपद्धतीचा इतिहास शिकवितांना शिक्षणशास्त्र्यांना आजहि त्याच्या नांवाचा उल्लेख करावा लागतो. लहान मुलांच्या संगोपनासंबंधानें त्यानें तेव्हां लिहिलेले विचार आजही लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. दि सोशल काँट्रॅक्ट या नांवाचा जो ग्रंथ त्यानें लिहिला त्यामुळें समाजकारण आणि राजकारण या विषयांत त्याची कीर्ति अजरामर होऊन राहिली आहे. तो जे विचार बोलून गेला त्याच्याही पुढचे पुढचे विचार आधुनिक समाजशासनांत आपणाला सांपडतात. तथापि धार्मिकांचें वर्चस्व, धर्म-संस्थापकांचें वर्चस्व आणि उच्च कुलीन श्रीमंतांचें वर्चस्व यांच्या मगरमिठींतून फ्रान्स देशांतिल लोकांचें मनें कायमचीं मुक्त करावयास याचा हा अद्भुत ग्रंथ कारणीभूत झाला. १७८९ सालीं फ्रान्स देशांत जी मोठी राज्यक्रान्ति झाली ती घडवून आणणाऱ्या लोकांच्या मनावर रूसोच्या या लिहिण्याचा फार खोल संस्कार झालेला होता. रूसोनें आत्मचरित्र लिहिलें आहे आणि त्याहि बाबतींत त्यानें आपलें वैशिष्ट्य जगाला दाखवून दिलेलें आहे. अितकें स्वें स्वें लिहिलेलें आत्मचरित्र जगांत दुसऱ्या कोणाचें असेल असें वाटत नाही. त्यानें कसलाहि आड पडदा म्हणून ठेवलेला नाही. आपलें अनिर्बंध वर्तन, अनेक स्त्रियांशीं आलेले आपले संबंध, आपली अर्वाच्य प्रवृत्ति, आपले प्रपंचविषयक प्रयोग, आपल्या मनांत उत्पन्न होणाऱ्या क्षुद्र वासना अित्यादिकांचा अगदीं स्वच्छ शब्दांनीं आणि अतिशय मुबलक असा उल्लेख त्यानें आपल्या चरित्रांत केलेला आहे. त्याच्या चरित्रांत चांगला भाग पुष्कळच आहे. परंतु आतांच सांगितलेले त्याचे उद्गार वाचित असतांना वाचकाचें मन त्याच्या चरित्राच्या त्या बाजूनेंच व्यापून जातें. या आत्मचरित्राचा आरंभ तर त्यानें अितका सुंदर केला आहे कीं तो वाचावयास कोणासहि हौस वाटेल आणि तेच परिच्छेद येथें पहिल्यानें दिले आहेत; व मग थोडें मनोराज्य देऊन त्यानंतर आपल्या ग्रंथांत प्रति-

देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली !

पादिलेलीं मते फ्रेंच सरकारास वावडीं असल्यामुळे आपल्याला धरण्यासाठीं पकड समन्स कसे सुटले व आपण त्याला कशी झुकांडी दिली याचे त्याने केलेले वर्णन दिले आहे. हा अि. स. १७७८ त मरण पावला. }

* * * मी आतां अशा एका लिखाणाला हात घालीत आहे कीं तसले लिखाण आजवर कोणी लिहिलेंच नाही आणि ज्याचे अनुकरण करण्यास पुढे कोणीही सरसावणार नाही. मूळ स्वरूपाशीं कसलीही प्रतारणा न करतां मी एका माणसाचे चित्र माझ्या बांधवांपुढे रंगविणार आहे आणि तो माणूस म्हणजे मी स्वतःच होय. हे करावयास धजणारा मी एकटाच आहे. माझे मनोगत मला चांगले माहित आहे आणि लोक कसे असतात हेही मी नीट ओळखतो. मी आजवर जीं माणसे पाहिलीं आहेत त्यांतल्या एकाहीसारखा माझा पिंड बनलेला नाही; जीं माणसे सध्यां विद्यमान आहेत त्यांतल्या एकाहीसारखें सृष्टीनें मला वडले नाही हे मी निश्चित सांगतो. मी त्यांच्याहून चांगला आहे असें नव्हे तर त्यांच्यापेक्षां निराळा आहे हे खास. माझा बनाव करण्यासाठीं सृष्टीनें जो छाप बनविला होता तो, माझा जन्म होतांच मोडून टाकण्यांत सृष्टीनें उचित तेंच केले कीं ती अनुचितपणानें वागली हे माझे लिखाण वाचून झाल्यावरच, लोकांना ठरवितां येईल.

आपापल्या कृत्यांचा निकाल एकावयास या अशी तुतारी सर्वश्रेष्ठ न्यायाधीश जो परमेश्वर तो जेव्हां केव्हां फुंकील तेव्हां फुंको; पण ती सुरू होतांच हे माझे पुस्तक हातांत घेऊन मी त्याच्यापुढे उभा राहीन आणि धट्टपणानें म्हणेन “ माझीं कृत्ये हीं अशीं आहेत, माझे विचार हे असे आहेत, मी हा असा आहे; माझ्या हातून झाले तें वरें असो कीं वाईट असो, तें मीं सारख्याच मोकळेपणानें सांगितले आहे; वाईट म्हणून कांहीं सोडले नाही, कीं मुळांत चांगल्याची भेसळ केली नाही. अधून मधून शोभेसाठीं कांहीं पदरचेंच लिहिलें असलें तरी तें इतकेंसें

महत्वाचें नाहीं; आणि तें लिहिलें याचें कारण तरी इतकेंच कीं विस्मरणानें पडलेले खळगे भरून काढावयास कांहीं लिहिणें प्राप्तच होतें ! ज्या गोष्टी खऱ्या असाव्या असें मला वाटत होतें त्या खऱ्या होत्याच असें मीं म्हटलें असेल; पण ज्या खोट्या आहेत हें मला ठाम माहित होतें त्या खऱ्या आहेत असें मात्र मीं म्हटलेलें नाहीं. मी जसला कसला होतो तसलाच या पुस्तकांत दाखविलेला आहे; नीच, तिरस्कार्य, भला, उदार, थोर जसा जेव्हां वागलों तसा यांत दिसेन. हे सर्वदृष्टि अनंता ! तुला माझें अंतरंग जसलें दिसलें असेल तसलेंच मीं यांत व्यक्त करून दाखविलें आहे. माझ्या असंख्य बांधवांना माझ्याभोवतीं जमा कर; त्यांनीं माझें हें जीवित-रहस्य ऐकावें; अप्रशस्त दिसेन तिथें त्यांना दुःख व्हावें, आणि हिणकस दिसेन तेथें त्यांना ओशाळल्यासारखें वाटावें; मग आपली पाळी आतां आली आहे असें समजून त्यांच्यांतील प्रत्येकानें माझाच मनमोकळेपणा धारण करावा आणि तुझ्या सिंहासनापुढें आपल्या चित्तांतील किल्मिषें प्रकट करावीं व छाती असेल तर म्हणावें कीं ' या रूसोपेक्षां मी खचित चांगला होतो.'

इ. स. १७१२ सालीं जिनिवा येथें माझा जन्म झाला. माझ्या बापाचें नांव इझॅक रूसो व आईचें सूसान बर्नार्डि; आई व बाबा अगदीं जन्मापासून एकत्रच वाढलीं होतीं. लहानपण संपून थोडें कळूं लागल्यावर सूसानशीं लग्न करावें असें इझॅक यांना वाटूं लागलें. आई बुद्धिमान् व देखणी होती; बाबा गरीब असून घड्याळजीचा धंदा करीत असत. सूसानशीं जमवितां येणें कठिण आहे असें त्यांना दिसूं लागलें. उभयतांचें परस्परांवर प्रेम होतें; पण जमून येण्याचा योग दिसेना. शेवटीं सूसाननें त्यांना सांगितलें कीं तुम्ही कुठें तरी दूर जा म्हणजे माझा विसर पडेल. बाबा गेले; पण दूर जावें तों तों त्यांचें प्रेम जास्तच दृढ होत चाललें. शेवटीं ते परत आले; आई त्यांच्यासाठीं तिष्ठतच बसली होती. इकडे माझ्या मामांचें माझ्या आत्याबाईंवर प्रेम

देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली !

वसले; पण त्या मामांना म्हणाल्या कीं तुमच्या बहिणीनें जर माझ्या भावाशीं लग्न केलें तर मी तुमच्याशीं करीन. शेवटीं, सगळीं प्रेमासक्तच असल्यामुळें दोन्हीं लग्नें झालीं. पहिला मुलगा, म्हणजे माझा मोठा भाऊ, तो होतांच बाबांना इस्तंबूलची नोकरी आली. तेथील सुलतानाला बड्याळजी हवा होता. बाबा तिकडे गेले. इकडे आईचें रूप, बुद्धिमत्ता, आणि हुशारी पाहून अनेकांनीं तिला भलतीच गळ घातली; त्यांत फ्रेंच मन्त्री सुद्धां होता ! पण आईचें बाबांच्यावर भारी प्रेम होतें. तिनें त्यांना परत या म्हणून पुन्हां पुन्हां लिहिलें. त्यांनीं तेथला धंदाविंदा सर्व सोडलें व ते परत आले. मग दहा महिन्यांनीं मी झालों. झालों तों अगदीं दुबळा आणि रोंगा; अन् शिवाय आईच्या मुळावर आलों. माझा जन्म म्हणजे माझ्या दुर्दैवांतील पहिलें दुर्दैव होय.

माझ्या आईबापांना देवानें जें देणें दिलें होतें त्यांत कोवळें मन हें एक देणें होतें; माझ्या वांटणीला तेंच आलें. या कोवळ्या मनामुळें त्यांना जन्मभर सुख लागलें; मला मात्र त्यामुळेंच जन्मभर आपत्ति सोसाव्या लागल्या. मी जन्माला आलों तो अगदीं मरतुकडा होतो; मी जगेन असेंही कुणाला वाटलें नव्हतें. माझी एक आत्याबाई मोठी प्रेमळ, आणि सद्गुणी बाई होती; तिनें माझा चांगला प्रतिपाळ केला म्हणून मी जगलों. ती अजूनही, म्हणजे हा ग्रंथ मी लिहित असतां, जिवंत आहे; तिचें वय ऐशी वर्षांचें आहे तरी दारू पी-पिऊन खंगलेल्या आणि आपल्याहून वयानें लहान असलेल्या नवऱ्याची सेवा-चाकरी ती करीतच असते. आत्याबाई ! मला तूं वांचविलेंस याची मी तुला क्षमा करतो; पण मला याचेंच वाईट वाटतें कीं माझ्या बाळपणांत तूं जी माझी शुश्रूषा केलीस ती मला तुझी तुझ्या वार्धक्यांत करतां येत नाही. माझी म्हातारी सुईण जॅवलीन ही अजून जिवंत आहे. भली धष्टपुष्ट आहे. उपजतांच माझे डोळे जिनें उघाडिले तीच मी मरतांनाही माझे डोळे मिटील असें वाटतें.

लहानपणीं माझें लालनपालन फारच चांगलें झालें; राजपुत्रांचें तरी असें होतें कीं नाहीं कुणास ठाऊक ? ज्यानें त्यानें माझें चोज करावें आणि लाडावलेलें पोर म्हणून नव्हे तर आवडत असलेलें पोर म्हणून जो तो मला वेई. असें क्वचित् वडतें. वयाला अनुसरून माझ्यांत कांहीं वैगुण्यें होतीच. मी भारी वटवट करीत असें, खादाडही होतो व केव्हां केव्हां खोटेंही बोलत असें. मीं खाऊ चोरला असता ! पण दुसऱ्याला त्रास देणें, कोणाचें नुकसान करणें, कुणावर आळ घेणें किंवा मुक्या प्राण्यास छळणें यांत मला कसलाहि आनंद वाटत नसे. मी स्वभावानें दुष्ट होईन कसा ? माझ्यासमोर भलेपणाचींच उदाहरणें होतीं आणि भोवतालचे सर्व लोक उत्कृष्ट होते. बावांच्यापाशीं लिहावाचावयास मी जो काय वसत असेन किंवा दाईबरोबर हिंडावयास जात असेन तेवढें सोडलें तर मी सारखा आतेपाशीं असें. तिच्यापाशीं घोटालत असावयाचें. ती कशीदा काढी किंवा गाई. तिची उल्हसित वृत्ति, तिचा सौम्य स्वभाव आणि तिचा गोजिरवाणा चेहरा यांचा ठसा माझ्या मनावर इतका खोल उमटला आहे कीं आणि तें स्मरण इतकें ताजें आहे कीं तिचें उभें रहाणें, तिचें पहाणें, आणि तिची विशेष प्रकारची लकव हीं सगळीं माझ्या डोळ्यांपुढें दिसत आहेत. ती एकदां गाणीं म्हणूं लागली म्हणजे मला असें वेड लागून जाई कीं त्यांतलीं किती तरी मला अजून आठवतात; ती आतां मरून गेली आहे आणि मी मोठा होत गेलों तसतशीं त्यांतलीं कांहीं जरी विसरलीं तरी आतां तीं पुन्हां आठवतात. त्यांची गोडी वर्णन करून सांगतां यावयाची नाहीं. कुणाला खरें सुद्धां वाटणार नाहीं पण मी आतां थेरडा झालों आहे आणि काळज्यांनीं आणि अपेष्टांनीं मला खाल्लें आहे; तरी त्यांतलें एकादें गाणें अडखळत आणि कांपत कांपत जरी माझ्या तोंडीं आलें तरी लहान पोरसारखें मला रडूं येतें.

*

*

*

देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली !

ॐ भयाने भ्रांत होऊन जेव्हां मी पळून जावयाचे ठरविले तेव्हां मला फार वाईट वाटले; पण प्रत्यक्ष पळालो तेव्हां मला तितकाच आनंद वाटला. जे स्वतंत्रपण मिळाले आहे असे मला वाटले त्यानेच मन अगदी भरून गेले. मला वाटले आतां आपण मोकळे झालो, आपले आपण धनी आहो ! मला वाटले आतां मला वाटेल ते करता येईल, वाटेल ते साधतां येईल. उडी झोकण्याचा अवकाश कीं हवेत उड्याण केलेच म्हणून समजावे ! अफाट जगतांत मी एकाकी शिरलो पण मला कसलीही द्रव् वाटली नाही. आपल्या कर्तव्यगारीच्या कीर्तीने जग भरून टाकू असे मला वाटले. वाटले कीं जिकडे जाई तिकडे उत्सव चाललेले दिसतील, वाटेल तिकडे धन हाताला लागेल, हातून शौर्याचीं कृत्येच होतील, माझ्या दिमतीला मित्र उभे राहातील, आणि मला विरंगुळा वाटावा म्हणून सौंदर्यलतिका पुढे पुढे करतील. मी जगताच्या पुढे उभा ठाकण्याचा अवकाश कीं सगळ्या जगाचे लक्ष माझ्याकडे लागलेच पाहिजे—पण सगळे जग काय करायचे आहे ? इतके नकोच, इतके काय करायचे आहे ? जगांतला रम्य समाज तेवढा मला पुरे, बाकीच्याकडे पहाण्याची तसदी कोण घेतो ? मी माझा हव्यास आखडताच घेतला. थोडीच पण आपल्या पसंतीची हास्यविनोदी मित्रमंडळी आपल्याला पुष्कळ झाली, त्यांच्यांत आपला वरचष्मा राहिला म्हणजे झाले. एकाद्या किल्ल्यावर जरी आपल्याला प्रवेश मिळाला तरी रगड झाले; तेथल्या मालकाचा आणि मालकिण-वाईचा मी जसा कांहीं आवडता होणार, त्यांच्या मुलीवर जसे कांहीं माझे मन बसणार, नाहींतर त्यांच्या मुलाचा मित्र मी होणार किंवा—हे इतके झाले म्हणजे पुरे, आपल्याला जास्त काय करावयाचे आहे ?

*

*

*

ॐ होतां होतां नवीं पुढे किंवा इतर कांहीं अडचणी यांचे नेहमीचे गाणे कानावर न येतांच ' एमिली ' हा माझा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला.

आतांपर्यंत असें होत आलें होतें कीं माझे पुस्तक प्रसिद्ध झालें कीं त्याचा खूपच गाजावाजा व्हावा; पण ' एमिली ' च्या बाबतींत मात्र यांतलें कांहींएक घडलें नाहीं. लोकांनीं खाजगी रीत्या या पुस्तकाची इतकी स्तुति केली कीं कोणत्याहि ग्रंथाला यापूर्वीं स्तुतीचें एवढें भाग्य लाभलें नसेल. पण प्रसिद्धपणें मात्र ' एमिली ' संबंदानें एकहि बरा शब्द कानावर येणें अवघड होऊन बसलें. ज्यांना कांहीं कळत होतें ते जें कांहीं बोलले किंवा त्यांनीं जें कांहीं मला लिहून धाडलें त्यावरून माझी खात्री होऊन चुकली कीं, मीं आजवर लिहिलेल्या सगळ्या पुस्तकांत माझे हें पुस्तक केवळ चांगलेंच नव्हे तर अत्यंत महत्त्वाचें असें आहे. पण या लोकांनीं आपलें हें मत मला कळवितांना इतकी चमत्कारिक दक्षता बाळगली होती कीं, या पुस्तकासंबंधानें बरें बोलणें तें गुप्तांतच बोललें पाहिजे, असें त्यांस खास वाटत असावें, असें दिसून आलें. मदाम डी बोफ्लर्स म्हणाल्या कीं, या पुस्तकाच्या कर्त्याचे पुतळेच उभारावयास हवेत आणि सर्व मानव योनीनें याला नम्र भावानें प्रणाम करावयास हवे. पण या स्त्रीनें ज्या पत्रांत हें आपलें मत नमूद केलें होतें त्याच पत्राच्या शेवटीं कसलाहि संकोच न धरतां तिनें लिहिलें होतें कीं, " मीं आपणांस हें लिहिलें पत्र मला आपण परत पाठवून द्यावें " ! ' डी अलेंबर्ट ' यांनीं लिहिलें कीं, " आपण फार श्रेष्ठ दर्जाचे लेखक आहां ही गोष्ट या ग्रंथानें सिद्ध झाली आहे आणि आजकालच्या सर्व पंडितांच्या शिरोभागीं बसण्याचा मान या ग्रंथानें आपणांस प्राप्त करून दिला आहे. " पण हें सगळें लिहिलें तरी या गृहस्थानें पत्राच्या शेवटीं आपली सही मात्र केली नाहीं. ' ड्युकलॉस ' हा माझा मित्र मोठा सच्चा माणूस होता, आणि माझा त्याच्यावर विश्वासहि फार असे; पण हा भारी सावध असे. माझ्या पुस्तकाविषयीं त्याचें मत फारच चांगलें होतें. पण या बाबतींत कागदाला टांक लावण्याचें साहस मात्र त्याच्याच्यानें करवलें नाहीं

देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली !

‘कलायारोट’ यानें मात्र मला निर्भयपणें कळविलें कीं, “आपलें पुस्तक वाचून माझा जीवात्मा अत्यंत संतुष्ट झाला.” पण मीं इतक्या लोकांना पुस्तकें पाठविलीं त्यांत हा एकच गृहस्थ असा निघाला कीं, ज्यानें अगदीं उघडपणें आणि कसलीहि काचकूच न करितां सगळ्या लोकांना माझ्या पुस्तकावद्दलचें आपलें मत सांगण्याचें साहस केलें.

माझा एक मित्र ‘मॅथास’ यानें ‘डी ब्लेअर’ याला ‘एमिली’ प्रसिद्ध होण्याच्या आधींच त्याची एक प्रत वाचावयास दिली होती. पुस्तक वाचून परत करतांना डी ब्लेअर म्हणाला, “हें फार छान पुस्तक आहे. पण लवकरच या पुस्तकाचा बोलबाला इतका होईल कीं, ग्रंथकर्त्याच्या तो अंगीं लागणार नाही.” मॅथास यानें जेव्हां ब्लेअरचे हे शब्द मला सांगितले तेव्हां मी नुसताच हंसलों, आणि मनांत म्हटलें, “हे ब्लेअर म्हणजे एक वडे मॅजिस्ट्रेट आहेत. तेव्हां आपणांला कांहींतरी जास्त कळत आहे हें दाखवण्यासाठीं त्यांना असें कांहींतरी गूढ बोललेंच पाहिजे.” हळूहळू माझ्या कानावर अशाच तऱ्हेचे चित्तविक्षेप करणारे लोकांचे उद्गार मधूनमधून येऊं लागले. पण मला त्याचें फारसें कांहींच वाटलें नाहीं. वास्तविक पाहातां संकट माझ्या अमदीं नजीक येऊन ठेपलें होतें, तरी मला त्याची यत्किंचित्हि कल्पना आली नाहीं. उलटपक्षीं, आपला ग्रंथ किती सुंदर आहे, आणि किती उपयुक्त आहे, असेंच माझे मत बनत गेलें. ‘मदाम डी लक्झेंबर्ग’ यांचा दवदवाट सगळीकडे मोठाच होता आणि मंत्रिमंडळ सुद्धां माझ्यासंबंधानें बरें मत बाळगून आहे असेंच मला वाटत होतें. आणि म्हणून आपण जो एकदां निश्चय केला आहे तोच बरोबर आहे असें माझ्या मनानें घेतलें—निश्चय हा कीं, माझ्याशीं ज्यांनीं आजपर्यंत मत्सरबुद्धि बाळगली त्यांचा सपशेल पराभव झालेला पाहावयाचा, स्वतःची कीर्ति दुम-

दुमून राहिली आहे हें भाग्य भोगावयाचे, आणि मग सार्वजनिक जीवनांतून निवृत्त व्हावयाचें.

थोडेसे दिवस गेल्यावर वादळाच्या आधीं ज्याप्रमाणें खोलांतून कांहीं घरघर ऐकावयास येऊं लागते तशी ऐकूं येऊं लागलीं. चाणाक्ष लोकांच्या हें स्वच्छ ध्यानांत येऊन चुकलें कीं, मी स्वतः आणि माझा ग्रंथ यांच्या विरुद्ध कांहींतरी शिजत असावें, आणि लौकरच भडका उडणार आहे. मला स्वतःला मात्र कसलाच धाक वाटला नाही. सगळें कांहीं ठीक आहे अशीच वेड्यासारखी कल्पना मी करून बसलों. आपल्यापुढें काय वाढून ठेवलें आहे त्याचा यत्किंचित्हि कानोसा मला वेतां आला नाही. इतकेंच काय, पण हें सगळें प्रकरण मला चांगलें शेकूं लागल्यानंतर सुद्धां हें असें कां घडत आहे याचा सुगावा मला लागला नाही. माझे जे दावेदार होते त्यांनीं सांगावयास आरंभ केला कीं, “जेसुइट लोकांना जर इतका छळ सोसावा लागतो तर ज्या पुस्तकांत प्रत्यक्ष धर्माविरच हल्ला होतो त्या पुस्तकाला आणि त्याच्या कर्त्याला कोणी द्यामाया दाखवील असें वाटत नाही.” कोणी म्हणाले, “ग्रंथकर्ता मूर्ख माणूस असला पाहिजे. त्यानें आपलें नांव तरी या ग्रंथावर घालावयास नको होतें.” एकंदरीनें असें दिसूं लागलें कीं, मला कांहींतरी शासन केलें पाहिजे, कारण माझा मीच त्याला कारण झालों होतो असेंच लोकांचें मत बनत चाललें होतें. बरें, शासन करावें तर तें उगाच केलें असें पुढें वाढूं लागण्याचा प्रसंग यावा, अशा कांहींशा चमत्कारिक परिस्थितीनें माणसांचीं मनं व्यग्र झालीं होती. या गोष्टी हळूहळू माझ्या कानावर येत. पण त्यामुळें मला कसलेंच अस्वास्थ्य उत्पन्न झालें नाही.

मी गप्पच राहिलों. दिवसेंदिवस जास्त जास्त भुमका उठूं लागल्या आणि त्यांना निराळाच दर्प येऊं लागला. मीं जों जों गप्प बसावें तों तों

देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली !

लोक जास्तच चिडू लागले. आणि लोकांपेक्षां सुद्धां पार्लमेंट फारच विथरलें. थोड्याच दिवसांत मोठी खळवळ माजली; लोक मुठी वळू लागले; आणि त्यांचा रोख पुस्तकावरला सुटून प्रत्यक्ष माझ्याकडेच वळला. खुद्द पार्लमेंटचे सभासद चारचौवां देखत असें धडधडीत बोलूं लागले कीं, “ असलीं पुस्तकेंच केवळ जाळून भागण्यासारखें नाहीं, त्यांबरोबर त्यांचे कर्तेंसुद्धां जाळून टाकले पाहिजेत. ” असले शब्द जेव्हां पहिल्यानें माझ्या कानावर आले तेव्हां मला खचितच वाटलें कीं मला केवळ भिववावे आणि देशांतून पळवून लावावे यासाठीं ही हिकमत योजली असावी. पण ही दहशत हळूहळू इतकी वाढली कीं, हें प्रकरण खरोखर गंभीरच असले पाहिजे असें मला वाटूं लागलें. तथापि मला वाटे कीं, मदाम डी लक्झेबर्ग आणि डी मॅलेशर्व यांचें छत्र माझ्यावर असतांना माझ्या शत्रूंचा हात माझ्यापर्यंत कसा पोचेल ? तथापि वादळ अधिकच जोरानें वाहूं लागलें.

पुढें थोड्याच दिवसांनीं माझ्या एका स्नेह्याला एक पत्र आलें. त्यांत लेखकानें स्वच्छ म्हटलें होतें कीं, “ रूसो यांच्यावर पार्लमेंट आपलें शस्त्र उगारणार हें निश्चित आहे. आणि अमुक एका तारखेस त्यांना पकडण्यासाठीं त्यांच्या घरावर धरणेंहि येईल. ” शेवटीं या राज्यांत आपल्याला पुष्कळ शत्रू आहेत, आणि ते महाप्रबल असून गुप्तांतून कारवाई करतात हें माझ्या ध्यानांत आलें. म्हणून जरी फ्रान्स देशावर माझे भारीच प्रेम असलें तरी तो आतां सोडून जाण्याचें मी ठरविलें. मला प्रथम वाटलें कीं आपण जिनीव्हा येथें जावें. पण थोडासा विचार करतां मला कळून चुकलें कीं, हा मोठाच मूर्खपणा होईल. फ्रेंच मंत्रिमंडळाची पॅरिसवर जितकी हुकमत होती त्यापेक्षां जिनीव्हावर जास्त होती. अर्थात् त्यांना जर मला छळावयाचेंच असलें तर या दोन शहरांमध्ये मीं केवळ थारपालट केल्यानें ते मला तेथें गुण्यागोविंदानें राहूं देतील असें मुळींच नाहीं. तसेंच जिनीव्हा

शहराच्या लोकांच्या मनांतहि...मग ते वरकरणी कांहींहि दाखवोत... माझ्यासंबंधानें थोडासा आकसच वागत होता. अर्थात् मी तेथें गेलों तर मला छळण्याची त्यांना आयतीच संधि सांपडण्यासारखी होती. शेवटीं जिनीव्हाला नाहीं तर त्याच्याच शेजारीं स्वित्झर्लंडमध्ये जाऊन राहावें असें मीं ठरवलें. मदाम डी वोफ्लर हिला हा माझा वेत मुळींच आवडला नाहीं. तिनें मला पुनः पुन्हा म्हटलें कीं, तुम्ही इंग्लंडला कां जात नाहीं ? पण माझा निश्चय मीं कायमच ठेवला, कारण मला इंग्लंड देशहि आवडत नाहीं आणि इंग्लंडचे लोकहि आवडत नाहींत !

सकाळ होतांच मुक्काम हलवावयाचा असा मीं निश्चय केला होता. पण लोकांत मात्र अशी समजूत करून दिली होती कीं, मी आदल्या दिवशींच निघून गेलों आहे. ला रोशी याला मीं माझे कागदपत्र आणावयास वरीं पाठविलें होतें; त्याला बायकोनें पुष्कळदां विचारलें; पण मी परगांवीं गेलों आहे कां येथेंच आहे यासंबंधानें तो तिला एक चकार शब्द सुद्धां बोलला नाहीं. मला माझे आत्मचरित्र केव्हां-तरी लिहावयाचें असल्यामुळें मीं पुष्कळ कागदपत्र सांठवून ठेवले होते. याची मीं बरीचशी निवड केलेली होतीच; पण उरलेले चाळून पाहण्यांत मीं कांहीं वेळ घालविला; अशा साठीं कीं उपयोगाचे वाटतील ते बरोबर घ्यावे आणि उरलेले जाळून टाकावे. पण हें निवड करण्याचें काम माझ्या एका मित्रानें पत्करलें. त्यामुळें मीं येथून निघावयास जे काय दोन तीन प्रहर राहिले होते ते माझ्या प्रिय माणसांना भेटण्याच्या कामीं, आणि मी आतां कायमचाच जात असल्यामुळें त्यांचा निरोप घेण्याच्या कामीं मला खर्चावयास सांपडले.

दरम्यान आमच्या मावशींना-मी माझ्या बायकोला विनोदानें मावशी म्हणत असें.-मीं बोलावणें पाठविलें होतें. ती काळजीनें अगदीं खगून गेली होती. माझे काय झालें आहे आणि काय होणार आहे, याची तिला कांहींच कल्पना नव्हती. सरकारचें धरणें वाटेल तेव्हां येईल

देवा, मी हा असा आहे ! मी झुकांडी दिली !

आणि आलें तर आपण तेव्हां काय करावयाचें आणि त्यांना काय सांगावयाचें या विचारानें ती अगदीं भांबावून गेली होती. लॉ रोशी परत आला तो तिला वेऊन आला. पण त्यानें माझ्याविषयीं तिला एक अक्षरही सांगितलेलें नव्हतें. तिला वाटत होतें कीं मी येथून आधींच झुकांडी देऊन गेलों आहे. तथापि मला प्रत्यक्ष पाहतांच ती अगदीं जोरानें किंचाळली आणि माझ्या अंगावर जशी कांहीं कोसळली. आज जवळजवळ सतरा वर्षे झालीं आम्ही एक दिवसभरसुद्धां एकमेकांपासून कधीं दूर झालों नव्हतां. त्यामुळें या वियोगाचें दुःख मला अगदीं जहरासारखें वाटलें. आणि एकमेकांच्या संगतींत आम्ही जो अतिशय सुखाचा, स्वास्थ्याचा, गोड आणि नाजुक असा काळ वालविलेला होता त्यांतील सर्व स्मृति माझ्या मनांत भराभर जमा झाल्या. आम्ही एकमेकांस मारलेली मिठी पाहून माझा मित्र डी लक्झेंबर्क यालाही रडूं कोसळलें आणि तो तेथून निघून गेला. थेरेसी म्हणाली, मी तुम्हांला मुळींच सोडणार नाहीं. मी तिची समजूत घालून म्हणालों कीं “ तूं आतांच माझ्यावरोवर येण्याचा हट्ट धरलास तर मला बसलेला पेंच वाढतच जाईल. शिवाय कोणाकडून कांहीं पैसे यावयाचे आहेत ते वसूल करावयास आणि सामानसुमानाची निरवानिरव करावयास तूं घरींच असावयास हवीस. सरकारचें धरणें आलें म्हणजे ते धरणेकरी नेहमीं कागदपत्र जप्त करतात, त्यांच्या याद्या करतात आणि ते कोणाच्या तरी हवालीं करतात; तेव्हां हें सर्व कसकसें होतें हें पाहून योग्य ती व्यवस्था करावयास तूं घरींच असावयास हवीस.” मीं तिला सांगितलें कीं मी तुला लवकरच तिकडे वेऊन जाईन; पण मी कोठें जात आहे हें मात्र मीं तिला सांगितलें नाहीं; कारण कीं, धरणेकरी येऊन मी कोठें आहे असें त्यांनीं विचारलें असतां, “ मला माहित नाहीं,” असें तिला बिनधोक म्हणतां यावें. प्रत्यक्ष वियोग होतांना जेव्हां मीं तिला पोटांशीं वेतलें तेव्हां माझी भावना अगदीं उचंबळून

आली आणि मी अगदीं गद्गदून तिला म्हणालों.—आणि दुर्दैवानें माझे ते शब्द अगदीं खरेखरे ठरले—“पेरी, तूं धीर धरला पाहिजेस. मी सुखांत होतो, तेव्हां तूं माझ्या सुखाची वांटेकरी झालीस; आतां माझ्यावर दुःखाचा प्रसंग येणार आहे आणि तुझीच इच्छा आहे तेव्हां तुला त्या दुःखाचीही वांटेकरीण व्हावयास हवें. तूं माझ्या संगतींत असलीस तर अपमान आणि आपत्ति याशिवाय तुला दुसरें कांहीं लाभणार नाही. आजचा हा दिवस मला अतिशय उदासवाणा वाटतो, आणि तुला खचित सांगतों आज सुरू झालेलें माझें भोक्तृत्व मरेपर्यंत माझा पिच्छा सोडणार नाही.”

आतां प्रत्यक्ष निवात्रयाचें एवढेंच काय तें राहिलेलें होतें. सरकारचे प्यादे दहा वाजतां येणार होते; म्हणून मी चार वाजतांच निघालों. माझा मित्र मार्शल यानें माझ्या प्रवासाची सगळी व्यवस्था केली होती. शेवटीं मदाम मार्शल, मदाम डी बोलफर्स, मदाम डी मिरिपॉय या सर्वांनीं मोठ्या जड अंतःकरणानें मला निरोप दिला. खुद्द मार्शल यानें मात्र तोंड सुद्धां उघडिलें नाही. त्याच्या तोंडावर जशी कांहीं प्रेतकळा आली होती. तो म्हणाला, “ओढ्याच्या कांठीं गाडी तयार करून ठेवली आहे तेथपर्यंत मी येणारच.” आम्ही दोघे निघालों. पण वागेच्या फाटकाशीं येईपर्यंत आम्ही एकही शब्द बोललों नाही. मीं फाटकाचें कुलूप उघडलें आणि बाहेर पडल्यावर फाटक बंद करून किल्ली खिशांत टाकावयाच्या ऐवजीं अर्थातच ती मीं मार्शलच्या हवालीं केली—कारण मला आतां ती किल्ली ठेवून काय करावयाचें होतें?—माझ्यानें एक शब्दही बोलवला नाही. शेवटीं आम्ही दोघांनीं एकमेकांस मिठी मारली. बराच वेळ आम्ही तसेच राहिलों. कोणाच्याच तोंडून शब्द उमटेना. दोघांनाही वाटलें कीं, आतां आपली गांठ पुनः पडत नाही.

देवा, मी हा असा आहे ! मीं झुकांडी दिली !

गाडी चालू होऊन ती पुष्कळ पुढे गेल्यावर एका भाडोत्री गाडींत बसलेले चार आसामी समोरून येत आहेत असें मीं पाहिलें. त्यांनीं काळे डगले घातले होते. गाडी शेजारून जातांना थोडेंसें हंसून त्यांनीं मला रामराम केला. पुढे थेरेसीनें मला सर्व हकिगत सांगितली; तीवरून माझी खात्री होऊन चुकली कीं, मला धरावयास सरकारनें जे लोक पाठविले होते ते हे गाडींत बसलेले लोकच होते ! मी पॅरिसच्या भर रस्त्यांतून चाललों होतो आणि माझी गाडी उघडी असल्यामुळे मला लपतांही येण्यासारखें नव्हतें. वाटेनें अनेक लोकांनीं मला रामराम केला; ते मला ओळखीत असावे असें वाटतें. पण माझ्या ओळखीचें मात्र मला कोणीही भेटलें नाहीं. माझी गाडी मोठी गैरसोयीची होती आणि माझी प्रकृतीही बरी नसल्यामुळे दिवसच्या दिवस तसल्या त्या वाहनांत बसण्यानें मला भारी उपद्रव झाला. शिवाय मी दिसण्यांत मोठासा रुबावदार नाहीं त्यामुळे नोकर लोक माझ्याशीं आदवीनें वागत नाहींत. मीं या लोकांना चांगले चळचळीत पैसे दिले. कारण, मला वाटलें कीं, दरडावून बोलण्याच्या ऐवजीं, याचाच उपयोग जास्त होईल. पण याचा भलताच परिणाम झाला. त्यांना वाटलें कीं मी कोणी सटरफटर माणूस आहे आणि असल्या गाडींत सगळ्या जन्मांत पहिल्यानदांच बसलों आहे; त्यांनीं माझ्या गाडीला कसलीं तरी खुरटीं तट्टें जोडलीं आणि तीं दामटणारे गाडीवान तर माझी उघड उघड टर उडवून हसूं लागले. अशा परिस्थितींत मी तरी काय करणार ? अगदीं गप्प बसलों; आणि ते जें काय करतील तें करूं दिलें.

शेवटीं स्विट्झर्लंडमधील बर्न परगण्यांत येऊन दाखल होतांच “गाडी उभी कर” म्हणून मीं मोतद्वारास सांगितलें. गाडीतून मी खाली उतरलों आणि त्या भूमीवर दंडासारखा आडवा पडलों; त्या भूमीचें मीं चुंबन घेतलें, तिला कवटाळलें, आणि आनंदानें वेहोष होऊन

उद्धारलों, “ हे परमेश्वरा, तूं सद्गुणाचा पाठीराखा आहेस, मी तुझे स्तवन करितों; स्वातंत्र्याच्या या भूमीस आतां माझा पाय लागला आहे. ” त्या तट्टूवाल्यांना वाटलें कीं हें गिन्हार्ईक वेडेंच असावें. मी पुनः गाडींत बसलों. प्रहर दीड प्रहरांत माझा मित्र रोगिन् याच्या घरीं जाऊन पोचलों. तेव्हां माझ्या मनाला अत्यंत सात्विक आनंद वाटला, आणि गोड समाधान झालें.

५ : : ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !

[**नाना फडणवीस** या सुविख्यात मृत्सद्याचें नांव हिन्दुस्थानच्या इतिहासांत अजरामर झालेलें आहे. अठराव्या शतकाच्या आरंभी जीं थोडीशीं कुळें कोंकणांतून वरघाटे आलीं त्यांत भानूचेंहि कुळ होते. भट घराण्याशीं-कीं ज्यांतून पुढें पेशव्यांची भव्य परंपरा उत्पन्न झाली-भानूच्या कुळाचा चांगलाच ऋणानुबंध होता; आणि भानूच्या घराण्यांतील लोक पेशव्यांच्या कुळाशीं शेवटपर्यंत निष्ठेनें वागले. नाना फडणाविसाचा आज्ञा, बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याबरोबर, दिल्लीस गेला होता, आणि स्वराज्याच्या सनदा घेऊन येतांना बाळाजीवर जो अचानक प्रसंग गुदरला त्या चकमकींत हा भानू ठार झाला होता. यामुळें तर भानू घराण्यांतील पुरुषांना अंतर न देणें हें पेशव्यांना अगत्याचें बनलें. भाऊसाहेब पेशवे पानिपतच्या लढाईसाठीं दिल्लीकडे गेले तेव्हां नाना त्यांच्याबरोबरच होते. पण या वेळीं ते अगदीं पोरसवदा माणूस होते. पानपतास वाताहात झाल्या-नंतर नानांवर मोठाच प्रसंग आला. त्यांच्या आर्मीस गिलच्यांनीं धरून नेलें आणि शेवटपर्यंत तिचा पत्ता लागला नाहीं. झालेल्या धांवपळींत कोणी कोणाचा नव्हे अशी स्थिति झाली. नाना कित्येक दिवसपर्यंत अेकाकी व निर्धन स्थितींत जीव लपवीत लपवीत दक्षिणेचा मार्ग आक्रमति होते.

ते गिलच्यांच्या हातीं पडले नाहींत हा केवळ योगायोग होता. दक्षिणेंत आल्यानंतर माधवरावाच्या कारकीर्दीपासून जी नवीन घडी बसत चालली तिचें अवलोकन या बुद्धिमान् पुरुषानें फार बारकांनीं केलें, आणि पेशव्यांच्या घराण्याचा लौकिक व त्याच्या द्वारा मराठ्यांच्या राज्याचें हित हीं साधण्याची त्यांनीं मरेतोपर्यंत शिकस्त केली. मराठी राज्याच्या सोयींसाठीं बारभाचीचा कारभार करणें जेव्हां अवश्य वाटलें तेव्हां तोहि केला; आणि त्या राज्याच्या उत्कर्षासाठीं आपल्याच हातीं सत्ता वागवणें अवश्य आहे असें दिसलें तेव्हां तीहि वागविली. राज्यांतिल प्रजांच्या सुख-सोयीकडे नानांनीं पूर्ण लक्ष दिलें आणि म्हणूनच अंग्रज इतिहासकारांना लिहितां आलें कीं, नानासाहेब पेशव्यापासून तो नाना फडणविसाच्या मृत्यूपर्यंत महाराष्ट्रांतिल शेतकरी वर्ग अगदीं सुखी होता. नाना फडणवीस अत्यंत चाणाक्ष, सावध आणि मराठी राज्याचे हितसंबंध रक्षण्याच्या कामीं अत्यंत दक्ष असत. तेव्हांच्या काळीं अिकडे आलेल्या अंग्रज मुत्सद्यांना जर पोटांतून कोणाचा धाक वाटत असेल आणि कोणाच्या चतुरा-आवर दृष्टि ठेवणें अवश्य वाटत असेल तर तें नानांच्याच होय. नाना चतुर राजकारणी असले तरी त्यांना रणांगणावरलें कसब कधींच साधलें नाहीं; आणि ही गोष्ट त्यांची त्यांना उत्तम माहीत होती. अंग्रज हा हांवभरू झाला आहे, आणि तो आज ना उद्यां या राष्ट्राचा ग्रास करून टाकणार हें नानांनीं उत्तम ओळखलें होतें. अशा स्थितींतहि सुमारे पंचवीस वर्षेपर्यंत या मुत्सद्यानें मराठी राज्याच्या रक्षणासाठीं मोठ्या शिताफीचे यत्न केले आणि म्हणून पोवाडेवाल्यांनीं म्हटलें कीं, “खूप शर्थीं राज्य राखिलें यशवंत फडणिस नाना !” नानांनीं आपलें अेक लहानसें आत्मचरित्र लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनीं आपल्या अवगुणांची जी चर्चा केली आहे आणि त्या दोषांबद्दल जी खंत मानिली आहे तिचें वर्णन वाचलें म्हणजे या थोर गृहस्थाविषयींचा आपला आदरभाव द्विगुणित होतो. त्यांतच निर-निराळ्या संकटाच्या वेळीं परमेश्वरानें आपलें रक्षण कसें केलें व पानपता-

ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !

वरून आपण कसे परत आलों याचें नानांनीं केलेलें वर्णन खरोखर वाचण्यासारखें आहे. अखिल भारतातील श्रेष्ठ लोकांत अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत अत्यंत श्रेष्ठ पदवीचा मान संपादून नाना इ. स. १८०० सालीं मरण पावले.]

* * * अस्ति, जायते, वर्धते, विपरीणमते, अपक्षीयते, नश्यति—हे षड्भाववत् विकार असा देही जो मी त्याला, लहानपणीं अज्ञानें करून आवृत, परंतु पूर्वसंस्कारें करून देवाची पूजा करावी हा छंद फार. याजकरितां मातोश्रींनीं मारही दिला. परंतु संस्कार दृढ. विद्याभ्यासाकरितां मातापितर जे यांची शिक्षा; तेणें करून लहानपणीं अज्ञानाकरतां चित्तास फार वाईट वाटून त्यांचेही अनिष्ट चिंतीत असें. दहावे वर्षीं विवाह झाला. विधे पडलीं असतां निर्विघ्न केलें. पुढें अकरा बारा वर्षांनंतर कामाविर्भाव शरिरीं होऊं लागला. तेणेंकरून व असत्समागम किंचित् झाला तेणेंकरून पाप-प्रवृत्ति होऊं लागली. ... मध्ये घोड्यावरून पडलों. अति व्यवस्था कठिण, दोन दिवस शरिरभान नाहीं. याप्रमाणें जालें असतां गोविंद जो त्याचे कृपेनें वरें केलें. पुढें पंधरावे वर्षीं पित्याचा काळ झाला. त्यांचें और्ध्वदेहिक ईश्वरें करविलें. त्यांत पापदृष्टि एक समयीं झाली. हा अपराध झाला. पाप व शरीरनाश समजूं लागलें. तेव्हां सोडून देऊन निश्चय केला. परंतु कामाविर्भाव विशेष, येणें करून पापबुद्धि होत असे.

पुढें परंपरा-सेवाधर्म चालावा यायोगें, व श्रीमंतांची कृपा पुत्रवत् असें जाणून, कर्नाटक प्रांतीं श्रीरंगपट्टणपर्यंत गेलों. घरीं आल्यावर रमणीयोग झाला. परंतु पापबुद्धि निःशेष सुटेना. तेव्हां चित्तांत विचार केला कीं, पितामह याची बुद्धि धर्मशील असतां व सत्यवचनी, एकनिष्ठ, देवब्राह्मणाचे ठायीं परम भक्ति, सात्विक आणि निषिद्ध कर्म

करणेंच नाहीः असें असतां माझे चित्त पापाकडे थोडेसें कां जातें ? याचा विचार करतां मातामह पक्ष अतिव्यभिचारी तो संस्कार आहे; बुद्धीचा निश्चय करावा तत्रापि स्थिरता राहूं नये, तेव्हां संस्कार बलवत्तर (असें वाटलें). पुढें टोक्यास अतिरुद्र करावयास गेलों. तेथें देवताचर्चनेमे धरिला परंतु शरीरीं पीडा; तेणेंकरून वैराग्य असें कीं परस्त्री मनांतही येऊं देऊं नये, मग पहणें कोठील ? मातोश्री व कुटुंब सहवर्तमान भाऊबरोबर हिंदुस्थानांत जाऊन स्वर्गा त्रिपथ भागीरथीचें स्नान, त्रिस्थळी यात्रा करावी, अन्तःकरणशुद्धि होईल, या भावनेकरून गेलों. त्याकाळीं चित्तास अति वैराग्य. याचें कारण शरीरीं किंचित् पीडा. तेणेंकरून चित्त अतिवैराग्यशालि जहालें कीं, एक भगवंताची पूजा व ध्यान मात्र करावें. उष्णशीत यांचीही पीडा. परंतु चित्तास नाही. मातेचे ठायीं भक्ति होत्साता चाललों. ते नर्मदा महा गंगेमध्ये स्नान करून एका वृत्तीनें ध्यान केलें. त्या दिवसापासून उत्तरोत्तर वैराग्य, अन्तःकरणशुद्धीच होत चालली. भाऊंची ममता विशेष व आवेची व्यथा बहुत जहाली, उठावयास शक्ति नाही, रेचन बहुत, ग्लानी फार, तेव्हां कूच जहालें असतां मुक्काम श्रीमंतांनीं करवावा. त्याकाळीं ईश्वरें आरोग्य केलें. पुढें दर-मजल चरमण्वतीतीरीं गेलों. तेथें ग्रहण पडलें. स्नानध्यानादिकें करून आत्मा पवित्र होत्साता ध्यानें करून कालक्षेप चालत असे. पुढें... गौघाटाजवळ गेलों. तेथें स्नानसंध्या करून श्रीमथुराक्षेत्रीं गेलों. तेथें क्षौर प्रायश्चित्त श्राद्धादिक करून वृंदावनास गेलों. तेथें कदंबवृक्षा-खालीं जाऊन स्नानतर्पण करून तदनंतर गोपीचंदनाचे टिळे व तुळशीच्या माळा घालून भगवंताचें ध्यान करीत होत्साता भगवंताच्या मूर्तीचीं दर्शनें घेतलीं. चोपाळ्याची दोरी आपले हातीं ओढून भगवान् जो यास आन्दोलन-लीला केली...अनेक जन्माचें पुण्य कीं असें वृंदावन दृष्टीस पडलें. तेणें करून भगवंताच्या मूर्ति व

ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !

भगवत्भक्त त्यांचें दर्शन करून नेत्र पवित्र जाले; पादेंकरून चालत गेलों तेणें करून पायांचें सार्थक जालें; हस्तें करून नमस्कार करता झालों तेणें करून हस्त पवित्र झाले; मुखें करून नामस्मरण केलें तेणें-करून मुख पवित्र जालें; कर्णेंकरून भगवत्कथा-श्रवण केलें तेणेंकरून श्रोत्र पवित्रता पावले; स्नानेंकरून सर्व देह पवित्र झाला... एका बैराग्यानें कृपा करून एक मंत्र भगवंताचे नामाचा सांगितला, कीं याचा जप करीत जावा. तो भगवंतेंच सांगितला असा मानून, सर्वासि यथाशक्ति देणें देऊन संतोषातें पावलों.

पुढें दिल्लीस गेलों. तेथें पृथ्वीपतीचें दर्शन श्रीमंतांचे आज्ञेवरून घेतलें. त्याणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रें दिलीं तीं घेतलीं. किंचित् संतोष जहाला कीं भगवंताचे कृपेचे अन्तर्वर्ती ही कृपा आहे...श्रीमंतांजवळ बसलों असतां भूमिकंप जाहला. परंतु भगवंताचें ध्यान चित्तांत आणितो झालों. दिल्लीतील चित्रें वगैरे विषय ज्यांत पाप नाहीं असेही घेतले, पाहिले... पुढें कुंजपुरा श्रीमंतांनीं शौर्येंकरून घेतला. मीही युद्धांत होतों. ईश्वरें राक्षिलें. तों इतक्यांत यवन अलीकडे आला...गाठ पडली...गोळे प्रत्यही शत्रूचे राहुटीवरून जात. मातोश्री व स्त्री भयभीत होत...कीं कसें होईल. ते ते समयीं मातुश्रीस विनंति करीत गेलों कीं मी विनंति करतो एक ईश्वरीं लक्ष असावें, त्यांत मातुल युद्धांत होते ते पडले. मातोश्रीस श्रम फार झाले. युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ झाला. श्रीमंत अतिबुद्धिवान्, धैर्यवान्, शूर, कृतकर्म, गर्व मात्र विशिष्ट परंतु तर्तूद फारच सैन्याची वगैरे केली...मी श्रीमंतांसन्निध ईश्वरस्मरण किंचित् करून असें...तोडातोडी होऊं लागली. श्रीमंत दिसेनासे जाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धि दिली. माघारें फिरलों. पूर्वीं युद्धांत बापूजीपतीं बोध केला माघारें फिरावें. त्यास उत्तर केलें कीं अशा समयीं श्रीमंतांस सोडणें ठीक नाहीं. परंतु पुढें याप्रमाणें झालें. सर्व वाताहात झाले.

मी सायंकाळचे दोन घटिका दिवसास बोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदी ठाऊक नाही. तेथें परमेश्वरें वाट दाखवा-वयापुरतें रामाजीपंत उभे होते. सांगूं लागले घोडे वस्त्रें टाकून घावीं. त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लंगोटी लावून वसलों. रात्र झाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपी-वाल्यांनीं झाडा घेतला. दर खेपेस समागमेचे दहावीस तोडून टाकीत त्यांत मी राहिलों. ही ईश्वराची सत्ता. असे जातां दहा बारा कोस पश्चिमेकडे गेलों. तों तेच शत्रू येऊन रामाजीपंत...बापूजीपंत, वगैरे यांस जखमी भारी केलें. पडले. मी एकटा राहिलों. तो गवतांत गेलों. ईश्वरें तृणें करून माझे रक्षण केलें. त्यास मोहनी घातली. सर्वास मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें, व गवत लांब असतां जाऊं दिलें. पुढें ते गेल्यावरी जाऊं लागलों. तों पुढें दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन वसलों. तों जवळ येऊन काढूं लागले. ते समयी ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करता झाला कीं कशास मारतां ? मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण, आमविकारादि विकारयुक्त अन्न चालेना, असा मी त्यांजवर दयासमुद्र सांबसदाशिव जो त्याणें कृपा करून, शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेंच नाही व पादचारी, अभ्यास नसतां, सोळा सतरा कोस अन्नउदकाव्यतिरिक्त आलों. क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सापडला तो खाऊन पाहिला. तो तोंडांत जाईना. तसाच सायंकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों. तों एका बैराग्यानें पीठ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृतप्रमाण लागली. नंतर निद्रा केली. प्रातःकाळीं गंगासहस्रनाम म्हणत ईश्वर-स्मरण करीत चाललों. तों एका गांवामध्यें गेलों.

तेथें एक साहुकार होता, त्यानें घरीं नेलें. भोजन, एक ब्राह्मण होता व यशवंतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयंपाक

ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !

करवून भोजन केलें. तों शत्रूचे स्वार गांवांत आले, हें वर्तमान कळलें. तेव्हां साहुकार म्हणाला कीं आम्ही गाडी करून जयनगराकडे पावते करतो. गाडींत वसून चाललो. तों पाहिलें कीं हा फसवितो. असें बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पाय उताराच होऊन चाललो. बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसें, याप्रमाणें दहा बारा कोश गेलो. असे सात दिवस पायीं चाललो. नित्य भोजनाचें साहित्य ईश्वर देववी. तेणेंकरून समागमाचे मंडळी सुद्धां भक्षून रेवडीपावतेतों आलो. तों लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले. त्यास गांवांत बाळोराव म्हणून चौथे भाऊ असत. ते माझे नांव ऐकून पुसत कसे आहेत ? चेहरा कसा ? खुणाखाणा सर्व त्यांनीं पुसून घेतलें. मागाहून हे येतात हें जाणून मार्गावर नेहेमी पहात बसत. आम्ही आलो तों त्यांनीं रेवडी बाहेर ओळखलें. पुसूं लागलें. नांव न सांगावें हा निश्चय, परंतु तो आंगींच नांव लावूं लागला. त्याचे बोलण्यांत वाकडी गोष्ट नाही. आम्हांस साहित्य करून द्यावें, उपकार करावा हें पाहिलें. तेव्हां नांव सांगितल्यावर आपले घरास मंडळीसुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारें भोजनाचें साहित्य करून दिलें. भोजन केल्यावर वस्त्रें दिलीं. तदनंतर रामजी दास जोशी मातवर रेवडीत असे त्यास वर्तमान कळल्यावर त्याणें आपले घरीं नेऊन ठेविलें. सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रें दिलीं. पुढें आमचे मानस दीक भरतपुरास जावयाचें. परंतु तो म्हणे सोबत चांगली लावून गाडी करून देऊन पावतें करीन. त्यावर एक लग्न निघालें. त्याबरोबर गाडी करून देऊन बराबर पेढे साहित्य करून दिलें.

आम्ही निघालो तों वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले. त्यांनीं सांगितलें कीं स्त्री विरोजी बारावकर यांनीं संभाळून आणिली. ती जिगनीस नारोपंत गोखले यांचे घरीं आहे. तेथें त्या गृहस्थानें साहित्य वस्त्र-पात्रांचें केलें. आम्ही तेथें गेल्यावर भोजन क्षिरेचें घातलें. तेव्हां

आनंद झाला. मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों. तों दिगेस आलों. तेथें पुरुषोत्तम महादेव पाणिपताहून आले होते. ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचे विन्हाडास राहिले होते. त्यांस कळतांच त्याणीं आपलें विन्हाडास नेलें. तेथें कुटुंबसुद्धां कमकसर महिनाभर होतों. क्षुधा फार लागत असे. त्याणीं वस्त्रें वगैरे साहित्य भोजनाचें चांगलें केलें. तेथून मातोश्रीचा शोध फार फार केला. परंतु घरचा खिजमतगार बराबर होता त्याणें सांगितलें कीं, घोड्यावरून जखम लागून मेली. हेंच ठिकाण लागलें... अन्तःकरणापासून होतें कीं श्रीकाशीस जाऊन नेहमीं वास करावा. प्रपंचांतलि विषयमात्रीं दुःख हें पुरतें समजलें. परंतु देहप्रारब्ध बळवंत. ग्वालेरीस आल्यावर सर्वांनीं निषेध केला. एकदां देशीं जावें, मातोश्रीचा विधि करावा, वगैरे कित्येक प्रकार काशींत गेल्यावर कसें होईल. पाणिपत जालें तेव्हां काशीही कसी होते, असें चित्तांत येऊन लष्कराबरोबर येऊं लागलों. पाणिपताचें वर्तमान श्रीमंत नानासाहेबांनीं ऐकून माझे स्मरण फार गुरुजीजवळ केलें कीं त्याचें शरीर अशक्त, कसा निभाव होईल ? परंतु ईश्वरकृपेनें व त्यांचे आशीर्वादिं महत्संकटांतून पार पडलों.

श्रीमंत टोक्यास आले. एक दिवस प्रदोष पडला. ते दिवशीं थोरले राव यांचें श्राद्ध म्हणून मला भोजनास बोलाविलें. एकीकडे श्रीमंत माधवराव व एकीकडे मला बसविलें. आणि दुसरे स्रिकडून वाढविलें अर्थात् मातोश्रीकडून लेकरास वाढविलें... श्रीमंत कूच करून पुण्यास गेले. शेवटील समय लवकर यावें म्हणून पत्रें आलीं. त्यांचें अन्नाचें शरीर, समयीं जवळ असावें याकरतां पुण्यास येऊं लागलों तों पारनेराअलीकडे वर्तमान ऐकलें कीं कैलासवास केला... श्रीमंत दादा राजश्री माधवराव साहेब यांस सातान्यास पेशवाईचीं वस्त्रें घ्यावयाकरतां घेऊन गेले. समागमें मलाच घेऊन गेले. राजद्वारीं वस्त्रें घ्यावयास समागमें येणें म्हणून बहुत आग्रह केला. विनंति केली कीं आम्हांस गरज काय ?

ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !

आमचे खावंद आपण. म्हणोन गेलों नाहीं. त्यावर श्रीमंतीं राजआज्ञा घेऊन पुण्यास यावयास निघाले. समागमेंच होतों. वादेंत चालतां एक गाडदी शेतांतली कुणव्याचे वायकोवर बलात्कारें सर्वादेखतां जाऊन पडला. तो एका राउतानें भाल्यानें मारला. तेव्हां कामाची दशा पाहिली. नंतर श्रीमंत निरा उतरोन पळिकडे गेले. आम्ही उद्यां उतरोन जाऊं म्हणोन शिरोळ गांवांत राहिलों. नदीस पूर आला, याकरतां नावेंत बसलों. मध्य धारेंत नाव आली ती प्रवाही पडली. नावाड्यांनीं सांगितलें कीं आमचा उपाय नाहीं. तेव्हां पुढें खडक जवळ आला, फुटली, म्हणजे शेवटीलच पक्ष. तेव्हां ईश्वरस्मरण केलें. तों दोन मनुष्यांनीं उड्या टाकून नाव ओढून काढिली. हें रक्षण क्षीराब्धिशयन महाविष्णु यानें केलें. पुढें पुण्यास आलों. तों श्रीमंतांनीं कृपा करून यासमयीं कार्याति मन घालावें हे आज्ञा केली.

६ : : मला गाझी व्हावयाचें होतें !

{ तैमूरलंग हा चेंगीझखान, सीझर, नेपोलिअन, अलेंक्झँडर अशा प्रकारच्या मोठमोठ्या दिग्विजयी लोकांपैकीं अेक होता. अि. स. १३३६ सालीं याचा जन्म झाला. लहानपणी हा फार सौम्य स्वभावाचा दिसे. त्याची वृत्तिही चांगली अभ्यासू होती. परंतु शरीराला आणि मनाला अठरा वीस वर्षांच्या वयांत थोडा निबरपणा येतांच त्याच्या प्रकृतींत प्रसुप्त असलेली साहसाची प्रवृत्ति जागृत झाली; आणि ज्या तुर्कस्थानांत त्याचें राज्य होतें तेथून त्यानें पश्चिमेकडे स्वान्या करावयास सुरवात केली. तुर्कस्थान म्हटलें म्हणजे आज आपल्या डोळ्यापुढें आशियामायनरमध्ये जें तुर्कांचें राज्य आहे तें येतें. पण तैमूरलंगाचें तुर्कस्थान तें नव्हे. काश्मीर-मधून आपण जर सरळ उत्तरेकडे गेलों तर समरकंद अित्यादि जीं अनेक शहरे लागतात तेथें त्याचें तुर्कस्थान होतें. आणि अजूनहि त्या प्रदेशाला तेंच नांव आहे. परंतु तुर्कांच्या आधुनिक कालांतील प्रतापाचें स्थान आशियामायनरमध्ये झालें असल्यानें त्यालाच मुख्य तुर्कस्थान म्हणण्याची चाल पडली आहे. आपल्या अितिहासांत मात्र समरकंद अित्यादीकडील भागालाच तुर्कस्थान म्हणण्याची चाल होती. असो. या प्रदेशांत तैमूरलंग यानें स्वारीचा जो झपाटा सुरू केला तो पश्चिमेला थेट उरल पर्वतापर्यंत

मला गाझी व्हावयाचें होतें !

गेला; त्याच्या फौजा कॅस्पियन समुद्रापर्यंतही पोहोचल्या; आणि मग हा पर्वत आणि हा समुद्र मार्गे टाकून तो प्रत्यक्ष व्होल्गा नदीपर्यंत जाऊन पोहोचला. अिराणांतही तो शिरला; आणि तेथून मिसर देशांत, म्हणजे अजिप्तमध्येही त्यानें प्रवेश केला. त्याची मुलुखगिरीची हौस अवेढ्यानेंच न भागतां तो दक्षिणेकडेही वळला आणि दिल्लीपर्यंत चाल करून आला. दिल्लीच्या बादशाहतीची आणि दिल्ली राजधानीची त्याच्या मान्यापुढें काय दैना उडाली आणि त्यानें कसलीं क्रूर कर्मे केलीं याची हकीकत लहान मुलांच्या अितिहासांतसुद्धां वाचावयास सांपडते. हिंदुस्थानांतून परत जातांना त्यानें जशी अगणित संपत्ती नेली तशी शेकडों कसबी माणसेंहि नेलीं. यांतील कांहींच्या वंशजांनीं, शहाजहानच्या आमंत्रणावरून हिंदुस्थानांत परत येऊन ताजमहाल बांधला असें कांहीं अितिहासकारांचें मत आहे. तैमूरलंग हा जरी दिल्लीच्या प्रलयामुळेच माहीत झालेला असला तरी त्याची तेवढीच बाजू ध्यानांत ठेवणें युक्त नाहीं. त्यानें लिहिलेलें आत्मचरित्र वाचलें म्हणजे खऱ्या खऱ्या मध्यआशियापासून भूमध्य समुद्राच्या रेषेपर्यंत जिकडे तिकडे पुंडाओ माजविणाऱ्या या पराक्रमी माणसाच्या चरित्राला दुसऱ्याही कांहीं बाजू होत्या हें दिसून घेतें. आपण हिंदुस्थानावर स्वारी कां केली याचें त्यानें आपल्या चरित्रांत सविस्तर वर्णन केलें आहे. स्वतःच्या धर्माचा हिंदुस्थानांत प्रसार करावा आणि ज्या हिंदुस्थानांतील लोकांना तो काफिर समजत असे त्यांना मुसलमान करावें यासाठीच त्यानें स्वारी केली होती. त्यानें आपलें हें मनोगत, कसलाही आडपडदा न ठेवतां अगदीं मोकळेपणें सांगून ठेवलें आहे. पुढील थोड्याशा पानांत तें मनोगत वाचावयास सांपडेल. तें वाचलें म्हणजे त्याच्या स्वभावाचा प्रांजलपणा आणि त्याच्या हेतूंचें खरेंखरें रूप आपल्या ध्यानांत भरतें.

अि. स. १४०५ सालीं हा जगज्जेता मृत्यु पावला. }
८

* * * याच सुमारास माझ्या चित्तांत वासना उत्पन्न झाली कीं नास्तिकांवर चाल करून जावें आणि ' गाझी ' ही पदवी प्राप्त करून घ्यावी. मीं असें ऐकलें होतें कीं जो नास्तिकांना ठार मारतो तो गाझी होतो आणि या कामांत जर त्याचाच घात झाला तर त्याची गणना हुतात्म्यांत होते. हें लक्षांत घेऊनच मीं माझा निश्चय कायम केला; पण चीन देशांतील नास्तिकांवर चाल करून जावें; का हिंदुस्थानांतील नास्तिकांवर आणि बहुदेव लोकांवर जावें याचा मनाशीं निकाल होईना. शेवटीं या प्रकरणीं कुराणांतूनच कांहीं शकुन सांपडतो का हें पाहावें म्हणून तें उघडलें तों पुढील श्लोक निघाला " हे द्रष्टव्या, जे नास्तिक आहेत आणि अश्रद्धालु आहेत त्यांच्यावर हत्यार उचल आणि त्यांना जालिम शासन कर. "

माझ्या पदरच्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांनीं मला सांगितलें कीं, हिंदुस्थानचे रहिवासी हे नास्तिक आणि अश्रद्धालु आहेत. मग सर्व शक्तिमान् परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें मीं त्यांच्यावरच चाल करावयाचें ठरविलें आणि केले-सवरलेले अमीर आणि शूर योद्धे यांना पाचारण केलें. ते जमतांच मीं त्यांच्यापुढें प्रश्न टाकला कीं, मीं हिंदुस्थानवर स्वारी करावी का चीन देशावर करावी ? आणि म्हणालों कीं, " परमेश्वराच्या आणि पैगंबराच्या आज्ञेप्रमाणें जे लोक नास्तिक असतील आणि बहुदेव असतील त्यांच्यावरच शस्त्र उपसणें मला अगत्याचें वाटतें. " माझ्यापुढें गुडघे टेकून त्यांनीं माझें शुभ चिंतिलें. पण मीं त्यांना जरबीनें विचारिलें कीं हिंदुस्थानांतील नास्तिकांवर, का चीनमधील नास्तिकांवर मीं हत्यार धरावें याचा जबाब मला तुमच्याकडून हवा आहे. प्रथम त्यांनीं मला कांहीं अन्योक्तिपर कथा सांगितल्या आणि कांहीं सुभाषितें म्हणून दाखविलीं आणि मग ते म्हणाले कीं, " हिंदुस्थानच्या रक्षणाचीं चार साधनें आहेत. त्या देशावर स्वारी करणारानें जर हीं चारींही उच्छिन्न करून टाकलीं तर त्यानें हिंदु-

मला गाझी व्हावयाचें होतें !

स्थान जिंकलें असें होईल. पहिलें वचावाचें साधन म्हणजे तेथें पांच मोठाल्या नद्या आहेत. त्या काश्मीरच्या पर्वतांतून उगम पावतात. पुढें सर्व एक होतात, आणि सिंध देशांतून वाहत जाऊन अरबी समुद्रास मिळतात. नावा आणि पूल यांशिवाय या नद्या ओलांडणें अशक्य आहे. दुसरें साधन म्हणजे रानें, अरण्यें आणि झाडी हें होय. बुंध्याला बुंधा लागून झाडें असल्यामुळें आणि फांद्यांत फांद्या गुंतून गेल्यामुळें त्यांतून त्या देशांत शिरकाव करणें महाकर्म कठीण आहे. तिसरें साधन म्हणजे तेथील लढवय्ये शिपाई, जमीनदार व राजेरजवाडे हे होत. हे त्या अरण्यांतील आडवळणी मकाणांत राहतात आणि हिंस्र श्वापदांसारखे वागतात. वचावाचें चवथें साधन म्हणजे तेथील राजांचे हत्ती हें होय. लढाईच्या वेळीं या हत्तींना चिलखतें घालतात, आणि सैन्याच्या आघाडीवर त्यांना ठेवतात. त्यांच्यावर या राजांची मोठी मदत असते. कारण त्यांनीं या हत्तींना असें तरबेज केलेलें असतें कीं, ते आपल्या सोडनें स्वाराला घोड्यासकट अह्लाद उचलतात आणि हवेंत गरागर फिरवून ते त्याला जमिनीवर जोरानें आदळतात.”

यावर कांहीं उमराव उद्गारले, “सुलतान महमद सबक्तगीन यानें ३०,००० स्वारांनिशीं हिंदुस्थान देश पादाक्रान्त केला; आपल्या नोकरांच्या हवालीं तेथलें राज्य केलें; सोनें, रुपें, हिरेमाणकें यांचीं सहस्रावधि ओझीं वाहून नेलीं; आणि वर वार्षिक खंडणीहि बसविली. मग आमचे अमीर सबक्तगीनपेक्षां तुम्ही हलके समजतां काय? देवाच्या दयेनें असें मुळींच नाहीं; आज अमीरसाहेबांच्या रिकिबीपाशीं एक लाख पराक्रमी तार्तार घोडेस्वार सज्ज उभा आहे. त्यांनीं स्वारी करावयाचें ठरविलें तर देव त्यांना यश देईल; ते ‘गाझी’ होतील आणि देवापुढें मुजाहिद म्हणून उभे राहतील. गाझी बनलेल्या अमीराचे सेवक म्हणून आम्ही राहूं; खजिना सर्वोत्तम धनानें गडगंज

भरेल आणि हिंदुस्थानच्या या पैशावर आमचे अमीर सगळें जग जिंकतील आणि पृथ्वीवरील राजांत त्यांचा डंका वाजेल. ”

तेव्हां राजा शहा रुख म्हणाला, “हिंदुस्थान हा विस्तीर्ण देश आहे. जो सुलतान हा देश जिंकिल तो चारहि दिशांचा स्वामी होईल; आमच्या अमीरांच्या निशाणाखालीं जर आम्हीं तो जिंकला तर आम्हीहि सप्तखंडाचे राजे होऊं.” तो पुढें म्हणाला, “मीं पर्शियाच्या इतिहासांत वाचलें आहे कीं, पर्शियन सुलतानांच्या दिवसांत हिंदुस्थानच्या राजाला दराई असें वैभवाचें व प्रतिष्ठेचें नांव होतें. त्याच्या थोरवीमुळें त्याला दुसऱ्या नांवाची आवश्यकताच वाटत नसे. रोमच्या सम्राटाला नुसतेंच सीझर म्हणत आणि पर्शियाच्या सुलतानाला किश्र म्हणत; तातारच्या सुलतानाला ‘खाकान’ आणि चीनच्या सम्राटाला ‘फगफूर’ अशीं नांवे असत. पण इराण आणि तुराण इकडील राजाला ‘शाहमशाह’ ही पदवी असे आणि या शाहमशाहाच्या आज्ञा हिंदुस्थानच्या राजेरजवाड्यांना बंधनकारक असत. आम्ही सध्यांच्या काळीं इराण-तुराणचे शाहमशाह आहोंत आणि जर आम्हीं हिंदुस्थानावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली नाही तर आमची किंमत काय उरली ? ” राजा शहा रुख याच्या या उद्गारांनीं मला अपरिमित आनंद झाला. यानंतर राजा महमद सुलतान म्हणाला, “सगळा हिंदुस्थान देश सोन्यानें आणि हिन्यामाणकांनीं भरलेला आहे. सोनें, रुपें, हिरे, माणकें, पाचू, जस्त, लोखंड, पोलाद, तांबें, आणि पारा इत्यादींच्या सतरा खाणी तेथें आहेत; तेथील वनस्पतींत कांहीं अशा आहेत कीं, ज्यांचीं वखें वनवितां येतात; कांहीं वनस्पति सुगंधित आहेत; तेथें ऊंस पिकतो; तो देश नेहमीं हिरवागार असतो आणि त्याची सगळी चर्या मोठी आनंदकारक आणि सुखकारक वाटते. आतां, ज्या अर्थीं तेथील रहिवासी मुख्यतः अनेक देव मानतात, आणि नास्तिक आहेत, आणि मूर्तिपूजा करतात आणि

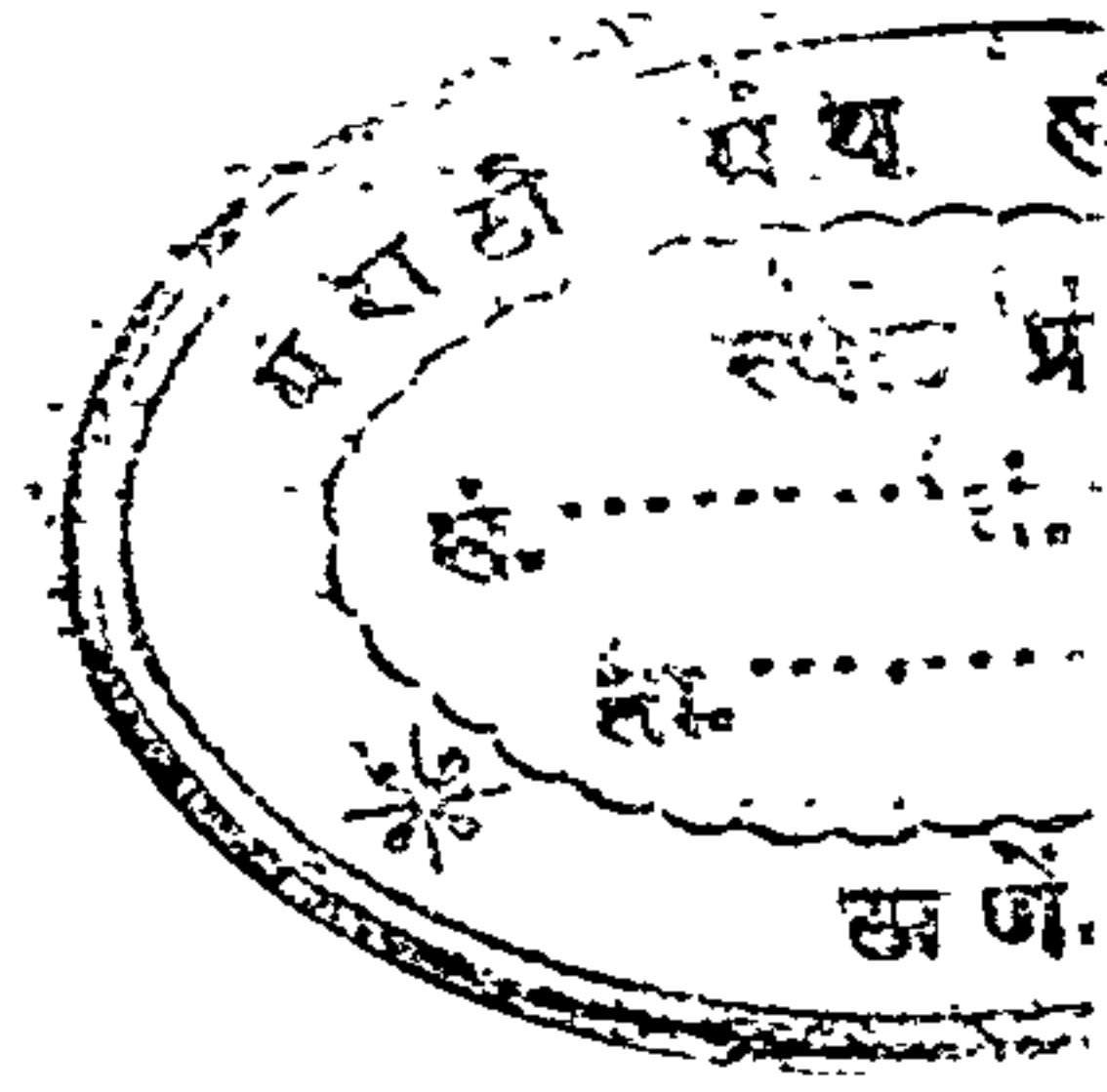
मला गाझी व्हावयाचें होतें !

सूर्याची पूजा करतात, त्या अर्थी, परमेश्वराच्या आणि पैगंबराच्या आज्ञेवरून, आपण त्यांना जिंकून टाकावें हें अगदीं योग्य आहे. ”

माझ्या वजिरांनीं मला सांगितलें कीं, हिंदुस्थानचा सर्व वसूल सहा अब्ज आहे. एक अब्ज म्हणजे शंभर कोटि, एक कोटि म्हणजे शंभर लक्ष, आणि एक लक्ष म्हणजे चांदीचीं १,००,००० नाणीं होतात. मग कांहीं उमराव म्हणाले, “ परमेश्वराच्या कृपेनें आपल्याला हिंदुस्थान जिंकतां येईलहि; पण आपण जर का तेथें कायमचें राहिलों तर आपला वंश खालावत जाईल व आपली प्रजा तेथील लोकां-सारखी वनेल आणि थोड्या पिढ्यांच्या अवकाशांत त्यांचें बळ आणि शौर्य नष्ट होईल. ” हे शब्द ऐकून माझ्या सेनानायकांना गडबडल्या-सारखें झालें; पण मी त्यांना म्हणालों, “ हिंदुस्थानवर स्वारी करण्यांत माझा हेतु असा आहे कीं, तेथील नास्तिकांवर आक्रमण करावें; पैगंबरांच्या (त्यांच्यावर व त्यांच्या घराण्यावर देवाची कृपा असो !) वचनाप्रमाणें तेथील लोकांना सत्यधर्माची दीक्षा द्यावी; नास्तिक्य आणि बहुदेवत्व ही तेथील वाण झाडून टाकावी; त्या लोकांचीं देवालये व त्यांच्या मूर्ति मोडून फोडून टाकाव्या आणि आपण गाझी आणि मुजाहिद ही पदवी पावावी. ” पण त्या सेनानायकांनीं आपली संमति कचरत कचरतच दिली आणि मींहि ती तितकीशी खरी मानिली नाहीं.

याच वेळीं आमच्या धर्माचे कांहीं जाणते लोक माझ्याकडे आले आणि नास्तिक व बहुदेव अशा लोकांवर शस्त्र उचलणें योग्य कीं अयोग्य याविषयीं आमचें बोलणें सुरू झालें. ते म्हणाले, “ आमचें स्वच्छ मत असें आहे कीं, इस्लामी धर्माचे सुलतान आणि “ अल्ला-शिवाय देव नाहीं; आणि महंमद हा अल्लाचा प्रेषित आहे. ” हें सूत्र ज्यांनीं ज्यांनीं पतकरलें आहे ते, यांचें हें कर्तव्यकर्मच आहे कीं, आपल्या धर्माच्या शाश्वतीसाठीं आणि आपलें शासन बलिष्ठ व्हावें म्हणून, आपल्या धर्माच्या शत्रूंना दडपून टाकण्यासाठीं त्यांनीं आपली

पराकाष्ठा करावी. तसेंच प्रत्येक मुसलमानाचें व सद्धर्मीयाचें हें कर्तव्यच आहे कीं, त्यानें आपल्या शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तण्याची शिकस्त करावी.' त्या ज्ञात्या लोकांचे थोर नीतिकथन करणारे हे उद्गार जेव्हां त्या सेनानींच्या कानीं पडले तेव्हां मात्र हिंदुस्थानभर धर्मयुद्ध पुकारण्याच्या वासनेनें त्यांचीं मनं भरून गेलीं आणि गुडघे टेकून त्यांनीं कुराणांतील विजयाध्यायाचें आवर्तन केलें. या स्वारीला मीं कंबर कसली तेव्हां हजरत शेख झायनुद्दिन यांना पत्र लिहून कळविलें कीं, धर्मासाठीं हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याचें मीं ठरविलें आहे. त्यांनीं माझ्या पत्राच्या समासांत लिहून धाडिलें कीं, अबुल गाझी तेमूर (देव त्याचें भलें करो !) यांस कळावें कीं, या त्यांच्या कृत्यानें त्यांना इहलोकीं व परलोकीं मोठेंच वैभव प्राप्त होईल आणि या स्वारीवरून ते सुखरूप परत येतील."...माझ्या सर्व मुलुखांतून मीं शिपाई गोळा केले; राजा उमार याला समरकंदचा सुभेदार नेमलें; सुमुहूर्ताविर रिकिवींत पाय ठेवला आणि माझ्या समरकंद राजधानीचा निरोप घेऊन हिंदुस्थानच्या दिशेला तडक निघालों. (डॉसन)

७ : : माझ्या जीविताची सोडत !

{ एडवर्ड गिबन या सुविख्यात इतिहासकाराचा जन्म अि. स. १७३७ सालीं झाला. 'रोमन साम्राज्याचा न्हास व अंत' या नांवाचा एक प्रचंड इतिहास-ग्रंथ त्यानें लिहिला आहे. शिक्षण संपलें म्हणजे निदान यूरपखंडांत तरी थोडा प्रवास करावा अशी तिकडे वहिवाट आहे. या वहिवाटीस अनुसरून, गिबन हा, शिक्षण संपल्यानंतर थोड्या उशीरानेंच, रोम शहर पहावयास गेला. तेथील तें प्राचीन वैभव पाहून त्याला मोठा विस्मय वाटला व या वैभवाचा न्हास व अंत कसा झाला याचा इतिहास आपण लिहावा ही बुद्धि त्याला तेथेंच झाली. इतिहास-रचनेचें साहित्य जमविण्यांत व तिची कल्पना बसविण्यांत बरीच वर्षे गेलीं आणि प्रत्यक्ष लेखनाचें काम १७७२ त सुरू झालें. लेखनाचें काम सुरू झालें तरी त्या कामांत हात बसावयास व सराईतपणा यावयास त्याला पुष्कळच कष्ट पडले आणि १७७६ त या इतिहासाचा पहिला खंड त्यानें प्रसिद्ध केला. साहित्याची चालना, लेखनाचे श्रम व आत्म-पसंती आणि शेवटीं विद्वानांचे अभिप्राय याविषयीं आत्मचरित्रांत त्यानें मनमोकळेपणानें पुष्कळच लिहिलें आहे. हें सर्व लिहिणें एकत्र करून वाचण्यासारखें आहे. प्रत्येक खंड प्रसिद्ध झाला कीं निरनिराळे अनुभव येत व मनाची बरीच चलबिचल होई. इ. स. १७८७

यावर्षीं या ग्रंथाचा शेवटचा खंड त्यानें प्रसिद्ध केला. आपल्या हातून हें प्रचंड कार्य तडीस गेलें हें पाहून, हातांतील लेखणी खालीं ठेवतांच, त्याला आनंदाचें भरतें आलें; आपला जन्म कारणीं लागला असें त्याला वाटलें; कीर्तिमंदिरांत आपली कायमची स्थापना झाली हें मनांत येऊन, मानव-प्राण्याला स्वाभाविक असा अभिमानही त्याला वाटला; आणि त्या स्फुरणानें प्रसन्न होऊन आपल्याला केवढी धन्यता वाटली याचें अत्यन्त उदात्त वर्णन त्यानें आत्मचरित्रांत केलें. ग्रंथरचनेच्या कामांतील अनुभव व हें शेवटचें आत्मसमाधानाचें वर्णन पुढील थोड्याशा पानांत वाचावयास सांपडेल. हा इतिहासकार १७९४ त वारला.

‘ रोमन साम्राज्याचा न्हास व अंत ’ या ग्रंथाची इतिहास म्हणून जी किंमत आहे ती बव्हंशीं कायमच राहिली आहे; आणि जगांतील महत् ग्रंथांत त्याची अजूनही गणना होते. पण भाषेच्या व प्रतिपादनाच्या दृष्टी-नेंही हा ग्रंथ केवळ अमोलिक आहे. त्याच्या भाषेचा डौल व प्रौढपणा, आणि तिची गजगति हीं जितकीं मनोरम वाटतात तितकेंच त्यांतील विवेचनाचें समर्पकत्व, वर्णनाचें सुरसत्व, आणि प्रदर्शित मतांचें उचितत्व हेही आल्हादकारक वाटतें.]

* * * या घरांत येऊन सामानसुमान आणि पुस्तकें हीं नीट लावून होतांच माझ्या इतिहासग्रंथाचा पहिला खंड मीं लिहावयास घेतला. ग्रंथाला नांव काय द्यावें, रोमन साम्राज्याच्या न्हासाचा कोणता कालखंड उचलावा, प्रस्तावनेंत काय सांगावें- न सांगावें, प्रकरणें कोणतीं पाडावीं, आणि कथानुसंधान कसें ठेवावें, याचा मनाशीं उलगडाच पडेना; प्रत्येक कामांत विकल्प उत्पन्न होई. सात वर्षेपर्यंत या विषयावर केलेले सर्व परिश्रम चुलींत घालावे असें कित्येकदां वाटलें. पहिलें प्रकरण मीं तीन वेळां लिहिलें व दुसरें व तिसरें हीं दोनदां लिहिलीं; तेव्हां कोठें हीं बरीं जमलीं आहेत

माझ्या जीविताची सोडत !

असें मला वाटलें. बाकीचीं प्रकरणें मात्र मग लिहावयास सोपीं गेलीं. तरी पण पंधरा व सोळा हीं प्रकरणें म्हणजे मुळांत एक स्वतंत्र जाडा ग्रंथच झाला होता. तीन वेळां हात फिरवून त्यांचा संक्षेप केला, तेव्हां हीं सध्यांच्या आकाराचीं झालीं. मजकूर किंवा मते यांची हानि न करतांही हीं प्रकरणें अजून लहान करतां येतील. पहिल्या पहिल्यानें माझीं हस्तलिखितें विनयबुद्धीनें मी माझ्या मित्रांना वाचून दाखवीत असें; पण मला लवकरच त्याचा वीट आला. कारण त्यांतले कोणी शिष्टाचार म्हणून माझी तारीफ करित व कोणी उगाचच टीकाकाराची ऐट आणीत. मला वाटतें, आपल्या कृतीची परीक्षा आपल्यालाच चांगली करतां येते; कारण आपल्या विषयाचा इतरांनीं आपल्या इतका खोल विचार केलेला नसतो आणि कोणी इतकें मनापासून त्यांत लक्षही घालीत नाहीं.

पुस्तकाचीं शेवटचीं प्रुफें मीं स्वतःच पाहिलीं; हस्तलिखितांत भाषेचे जे दोष मला दिसले नव्हते ते छपील मजकुरांत दिसून आले. विक्रीविषयीं बुकसेलरचा व माझा अंदाज अगदीं वेताचा होता, म्हणून आम्हीं पांचशें प्रतीच काढावयाचें ठरविलें; पण मुद्रकाच्या धोरणाला मान देऊन आम्हीं हजार काढल्या. दरम्यान कीर्तीच्या अपेक्षेनें मी हुरळूनही गेलों नाहीं, कीं लोक झिडकारून टाकतील म्हणून खटूटू होऊनही बसलों नाहीं. माझी दक्षता आणि कसोशी याविषयीं माझें मनच मला साक्ष देत होतें. माझ्या ग्रंथाचा जो जयजयकार झाला त्याचें वर्णन करावयाचें म्हणजे माझी अहंता प्रगट होणारच. पहिली आवृत्ति थोड्याच दिवसांत उडाली; दुसरी आवृत्ति काढली, तिसरी काढली, तरी मागणी म्हणून हटेना. पुरुषांच्या टेवलापासून स्त्रियांच्या फणीकरंड्यापर्यंत प्रत्येक ठिकाणीं त्याचा प्रवेश झाला. ज्यांना कळत होतें, त्यांनीं माझें पुस्तक अर्थातच वाचलें; पण ज्यांना कळत नव्हतें त्यांनीं हौस म्हणून तरी तें विकत

वेतलें. टीकाकारांची भुंक कोठेंही कानावर आली नाही. जयजयकार सार्वत्रिकच होता; पण मला खरें समाधान, मर्मज्ञांची पसंती कानीं आली, तेव्हांच झालें. माझे गुरु डॉ. राबर्टसन यांनीं उदारपणानें मला कवटाळिलें; आणि ह्यूम यांनीं पाठविलेलें पत्र मीं जेव्हां वाचलें तेव्हां तर दहा वर्षांच्या परिश्रमांचें सार्थक झालें असें मला वाटलें.

पहिला खंड प्रसिद्ध झाल्यावर दुसरा खंड लिहावयास घेण्यास मला दोन वर्षे लागलीं. हीं दोन वर्षे थोडीं बहुत सकारणच गेलीं. मीं इतर कांहीं विषयांत मन वातलें; कांहीं अभ्यास शुद्ध वायां गेला; कॉन्स्टाइनच्या काळाची नीट परीक्षा होईना; त्या काळावर लिहिलेले पन्नास बंद माझे मलाच इतके गचाळ वाटले कीं, मीं ते जाळूनच टाकले; पुढें हा खंड लिहावयास घेतल्यावर आपल्यांत पुष्कळच सुधारणा झाली आहे असें मला दिसून आलें. विषय व भाषा हीं हस्तगत झाल्यासारखीं वाटूं लागलीं; रोजचें लिखाणही अधिक होऊं लागलें; आणि मजकूर खोडण्याचे व दुरुस्त करण्याचे प्रसंग कमी येऊं लागले. माझी नेहमींची पद्धति अशी आहे कीं, एक मोठा लांब परिच्छेद लिहून काढावयाचा, तो आपला आल्याला ऐकायला येईल अशा वेतानें वाचावयाचा, तो मनांत घोळत ठेवावयाचा, आणि मग त्याची साफ-सफाई होईपर्यंत लेखणी बंद ठेवावयाची. हेंही सांगतों कीं, पार्लमेंटची बैठक व इतर गडबडी हे हिंवाळ्यांतले प्रकार चालू असले म्हणजे माझ्या मनाला जितका हुरूप येई व माझें लिखाण जितकें सुरस वठे, तितकें इतर कोणच्या दिवसांत होत नसे ! दुसरा व तिसरा असे दोन खंड मीं एकदमच प्रसिद्ध केले. पोप व त्यांचे हस्तक यांच्या पक्ष-पात्यांनीं आपल्या दुरभिमानास अनुसरून जें लिहिलें तें सोडलें तरी, द्रेव्हिसनें केलेला हल्ला फार भयंकर होता; पशुच तो ! पण पोर्सन यांनीं त्याचा परस्परच असा कडकडून समाचार घेतला कीं, त्याला तिडका देतच बसावयास लावलें. मी स्वतः मात्र अगदीं गप्प बसत

माझ्या जीविताची सोडत !

असल्यामुळे माझी हजेरी घ्यावयास उठलेल्या लेखणीविहादरांची निराशा होई. पण एकंदरीने माझ्या ध्यानांत आले की, माझे हे खंड लोकांच्या फारसे पसंतीस उतरले नाहीत; त्यांचे स्वागत सुमारच झाले. पुष्कळ वाचकांच्या मताने पहिल्या खंडाच्या मानाने माझे हे लिखाण अगदींच सपक झाले आहे. पण यांतही मला कांहीं विशेष वाटले नाही; कारण लेखकाला पूर्वीपेक्षा आपल्या लेखनाची कमान जर चढती ठेवतां आली नाही तर तो मूळच्यापेक्षाही खाली जात आहे असे लोकांस वाटते. विशप न्यूटन यांनी लिहिले आहे की, 'गिवनच्या पाल्हाळाने, रे-रे करित वसण्याने व निष्कारण दिमाख-खोरपणाने अगदीं वीट येऊन जातो.' पण कांहीं कांहीं देशी व परदेशी लेखकांनी माझी वाहवा केली आणि हळूहळू खप व कीर्ति या दोनही दृष्टींनी हे खंड पहिल्याच्या पायरीला जाऊन बसले.

लंडनहून लॉसान् येथे राहावयास गेल्यावर लवकरच मी चवथा खंड संपविला. त्याच्या शेवटी अनेक धर्मविषयक विवादांचे सारांश मी दिलेले आहेत. पांचव्या व सहाव्या खंडांत वर्णन केलेले रोमन साम्राज्यांतील व जगाच्या इतर भागांतील उत्पात झपाट्याने घडत असलेले, विविधरूप, आणि बोधप्रद असे आहेत. पुष्कळ प्रकारच्या योजना करून आणि प्रयोग करून पाहिल्यावर माझ्या मनाने असे ठाम घेतले की, निरनिराळ्या राष्ट्रांचीं चित्रे निरनिराळीं काढावीं; कालानुक्रम साधण्यासाठी तीं एकमेकांत मिसळूं नयेत. अर्थात् कालानुक्रम राहिला नाही असें बरबर पाहतांना वाटते; पण तो नसला तरी त्या राष्ट्रांचीं चित्रे मनोव्रेधक आणि सुस्पष्ट निघाल्यामुळे हीच पद्धति मला अधिक ग्राह्य वाटली. माझ्या पहिल्या खंडाची भाषा कांहींशी अनगड आहे आणि लिहितांना लेखकाला कष्ट होत आहेत असें तीवरून दिसते; दुसऱ्या व तिसऱ्या खंडांत पक्क होऊन तिला सोपें, शुद्ध आणि नाद-मधुर असें रूप प्राप्त झाले आहे. शेवटच्या तीन खंडांत मात्र लेखणीला

सफाई आलेली असल्याने मी तिच्या नादानेंच चालत आहे असें दिसते. शिवाय वरींदारीं स्विस भाषा बोलावयाची व लिहितांना इंग्रजी लिहावयाची, यामुळें माझ्या इंग्रजींत स्विस वाकप्रयोगांची कांहींशी भेसळ झालेली असणें शक्य आहे.

सूर्य मावळला कीं मीं पुस्तक मिटतों. यामुळें माझे डोळे बरे राहिले आहेत; आणि शरीराला व मनाला कसलाही शीण न येऊं देतां एवढे सुदीर्घ पण सौम्य परिश्रम मला शेवटास नेतां आले. पण माझी उरलेली ह्यात आणि माझ्या हातांतील कामाचा पट्टा यांचा एकत्र विचार केला म्हणजे मला दिसून येई कीं, खंडाच्या प्रसिद्धीकरणाच्या कामीं जर एक महिना उशीर केला तर सगळें काम संपण्याच्या मुदतींत आणखी एक वर्ष वाढणार. म्हणून कळस दिसूं लागतांच मीं जलदीनें चालूं लागलों आणि गेल्या थंडींत तर दिवस मावळल्यावर सुद्धां कोणाच्या गांठी-भेटीच्या भानगडींत न पडतां कार्यव्यापृतच राहिलों. मग मला दिसून आलें कीं पुनर्वाचनास हाताशीं पुरेसा वेळ राहिला आहे. कामाला मुळारंभ कसा झाला हें सांगितलेंच आहे, तर आतां त्यांतून उत्तीर्ण केव्हां झालों हेंहि सांगतों. इ. स. १८८७ च्या जून महिन्याच्या सत्ताविसाव्या तारखेस रात्रीं अकरा ते बाराच्या दरम्यान माझ्या उपवनांतील वसंतकुंजांत शेवटच्या पानावरील शेवटच्या ओळी मीं लिहिल्या.

लेखणी खालीं ठेवली आणि झाडांच्या गर्द राईतून अनेकदां हेलपाटे घातले. तेथून डोंगर, सरोवर, आणि समोरचें विशाल भूपृष्ठ स्वच्छ दिसत होतें. हवा सौम्य होती, आकाश स्वच्छ होतें, चंद्रबिंब खालीं पाण्यांत स्पष्ट उमटलें होतें आणि जिकडे तिकडे शांत झालेलें होतें. हातीं घेतलेल्या कामांतून मुक्त झाल्यामुळें व आपल्या कीर्तीचा पाया भक्कम झाला याच्या जाणिवेनें जी हर्षभावना मनांत एकदम

माझ्या जीविताची सोडत !

उसळली, ती दडविण्यांत कांहीं अर्थ नाही. पण इतक्यांत माझा अभिमान क्षीण झाला आणि मनावर सौम्य औदासिन्याची छाया पसरली. मला वाटू लागलें, हा इतक्या दिवसांचा आपला प्रियकर मित्र आपल्यापासून आतां कायमचा दुरावला आणि त्याचें आयुर्मान किती का ठरेना, आपलें स्वतःचें आयुष्य मात्र आतां अल्प आणि अस्थिरच असणार. दोन बाबी मात्र सांगतो. माझें पहिलें कच्चें हस्त-लिखितच, दुसरें चांगलें न करतां, मी छापखान्यांत धाडीत असें; आणि माझ्या लिखाणाचा एकही चतकोर मी व मुद्रक यांच्याशिवाय कोणीं तिन्हाइतानें पाहिलेला नाही. ग्रंथाचे गुण व दोष सर्वथा माझेच आहेत. गेल्या चार वर्षांत माझ्या घरापासून दहा मैलांच्या पलीकडे मी फिरकलों नव्हतो. आतां पर्वत व समुद्र यांच्या पलीकडे असलेल्या मित्रांकडे जावयास निघालों तों मनाला थोडी भीति वाटू लागली !

माणसाच्या जीविताचा सामान्यतः विचार करतां मला हें मान्य केलेंच पाहिजे कीं जीवितरूप सोडतींत मला मोठेंच वाक्षिस मिळालें आहे. पृथ्वीवरील बहुतेक देशांत जिकडे तिकडे रानटीपणा आणि दास्य हींच भरली आहेत. जे देश सुधारलेले आहेत त्यांतील बहुसंख्य लोक अज्ञान व दारिद्र्य यांत बुडालेले आहेत. अर्थात् एका स्वतंत्र आणि ज्ञानशील देशांत, आणि त्यांतहि एका सन्मान्य आणि सधन घराण्यांत, जन्मास यावें हें माझें दुहेरी भाग्य लाखांत एखाद्याच्याच वांट्यास येतें. मी मनानें नेहमीं आनंदी असतो; मला डॉक्टरच्या सल्ल्याची विशेष आवश्यकता कधींच भासलेली नाही; मन आणि शरीर ठीक असल्यामुळें मला गाढ आणि स्वप्नांचून झोंप लागते; स्वित्सरलंडच्या मानानें पाहातां मी चांगला सधन आहे; कारण खर्चापेक्षां माझा आदा मोठा आहे आणि खर्चहि मनाप्रमाणें सर्व करतो. इतिहासग्रंथाच्या परिश्रमानें माझ्या वयाचीं वीस वर्षे

उल्लसित झालेलीं आहेत व त्यांत मला यश लाभल्यामुळें जगतांत मला कीर्ति, प्रतिष्ठा, आणि मान हीं प्राप्त झालीं आहेत. राजेमहाराजे यांच्या मैत्रीचा किंवा कृपेचा दिमाख मला करतां आलेला नाही; पण इंग्लिश विक्रेते हेच वाङ्मयाचें पोशिंदे बनले आहेत. भूतकाळ गेलेलाच आहे, वर्तमान पायाखालून निसटत आहे, आणि भविष्यत् हा तिमिरमय आणि शंकास्पद आहे. माझे आजच कशावरून संपणार नाही? पण संभवशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें पाहतां—जे नियम सामान्याचा विचार करतां लागूं पडतात पण विशेषाचा विचार करतां दगा देतात—मला अजून पंधरा वर्षे जगावयास हरकत नाही. आणि मन व शरीर अकालींच थकतील असेंहि वाटत नाही.

८ : :

भय्या द्वार उघडीना !

{ लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचें नांव माहित नाहीं असा मनुष्य विरळाच सांपडेल. १८५६ सालीं यांचा जन्म झाला. शाळेंत आणि कॉलेजांत बुद्धिमान् विद्यार्थी म्हणून यांची प्रसिद्धी होती. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं चालू केलेल्या निबंध-मालेंतील लिखाणाचा यांच्या मनावर मोठाच परिणाम झाला आणि म्हणून शिक्षणक्रम संपतांच कांहीं लोकोपयोगी कामच करावें इकडे त्यांची बुद्धि वळली. विष्णुशास्त्र्यांच्या पुरस्कारानें त्यांनीं पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली आणि पुढें दहा वर्षेपर्यंत डेक्कन अेज्युकेशन सोसायटींत त्यांनीं प्रोफेसरशिपचें काम केलें. गणित आणि संस्कृत हे दोन विषय त्यांना फार आवडत आणि त्यांतील त्यांचें प्राविण्य पुढें लोकांच्याहि निदर्शनास आलें. शिक्षणाचा उद्योग करीत असतांनाच ते केसरी पत्राचे संपादक झाले होते; आणि तो उद्योग संपल्यानंतर तर केसरी पत्राचें संपादकत्व हाच त्यांचा मुख्य व्यवसाय बनला. या पत्रांत त्यांनीं ज्या कल्पना प्रसृत केल्या आणि राज्यकर्त्यांशीं झगडण्याच्या कार्मां जो नवा मांड मांडला त्यांतून त्यांचें पुढारीपण उत्पन्न झालें आणि १९२० सालीं जेव्हां त्यांना मृत्यु आला तेव्हांपर्यंत हें पुढारीपण त्यांनीं अखंड गाजविलें.

त्यांच्या सामाजिक मताचा कल थोडासा जुन्या बाजूकडे असे ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. पण ज्या सामाजिक सुधारणांची आवश्यकता राजकारणाच्या क्षेत्रांत त्यांना पटत असे त्या सुधारणांचा पुरस्कार मात्र ते निर्भयपणें करीत असत. पण परकी सरकाराशीं जन्मभर खडा सामना करणें हेंच त्यांच्या जीविताचें सारसर्वस्व होतें. १८९७ सालीं प्लेगच्या धामधुर्मांत सरकारानें जें धोरण स्वीकारलें त्या बाबतींत त्यांचें व सरकारचें प्रथम बिनसलें आणि त्यांना शिक्षा झाली. तेव्हांपासून जवळजवळ शेवटपर्यंत दंड, शिक्षा, कारंटाइन्, मुस्कटदाबी इत्यादि जे जे कांहीं सरकारच्या पदरीं शिक्षेचे प्रकार होते त्या सर्वांचे प्रयोग टिळकांवर झाले. परंतु दरवेळीं या प्रयोगांतून बाहेर पडून त्यांनीं आपला राजकारणाचा लढा जवळ जवळ यशाच्या मार्गावर आणून सोडला. अंग्रजी राज्याच्या सुखाच्या तंद्रितून लोकांना जागृति आणून देऊन त्यांच्या ठिकाणीं उग्र अस्वास्थ्य उत्पन्न करण्याचा मान लोकमान्य टिळक यांचाच आहे. तसेंच या अस्वास्थ्याला निर्भय आणि चाल करून जाणाऱ्या अशा चळवळीचें रूप कसें द्यावें याचें हिंदुस्थानच्या लोकांना शिक्षण दिल्याचा मानहि त्यांचाच आहे. पण या राजकारणाच्या जोडीला त्यांची विद्वत्ता जर नसती तर हिंदुस्थानांतील बुद्धिमान लोकांच्या मनावर त्यांच्या चारित्र्याचा अितका परिणाम झाला नसता. गणित आणि खगोलशास्त्र या विषयांचा त्यांचा व्यसंग जबर होता. 'मृगशीर्ष नक्षत्र' व 'उत्तर ध्रुवावरील आर्यांचें वसतिस्थान' या त्यांच्या ग्रंथांनीं पाश्चात्य पंडितवर्गांच्या मनांत मोठेंच कुतूहल उत्पन्न केलें आणि 'गीतारहस्य' या ग्रंथानें तर आर्यावर्तांतील तत्त्वज्ञानी आचार्यांत त्यांची कायमची गणना होऊन गेली. १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा झाली व १९१४ सालीं ते परत आले. तेव्हांपर्यंतची हकीगत त्यांनीं स्वमुखानें सांगितलेली आहे ती अशी :-

१

* * * शिक्षा झाल्यानंतर हायकोर्टांत मला कोणास भेटूं न देतां लागलीच पोलिसांनीं खालीं आणून तेथें पूर्वींच तयार ठेवलेल्या मोटारगाडींत बसविलें. मोटार गाडींतून आम्हीं बी. बी. सी. आय. च्या स्टेशनानजिक बाजूला उभ्या असलेल्या स्पेशल ट्रेनमध्ये बसलों. पोलिसांचा व ड्रायव्हरचा जो संवाद झाला त्यावरून ही आमची स्पेशल ट्रेन येथें कांहीं तासांपूर्वीं आणून ठेविलेली होती असें समजलें. मला कोठें नेणार हें त्यावेळीं कोणींही सांगितलें नाहीं. मीं हि विशेष चवकशी केली नाहीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं सात वाजतां अहमदाबादच्या पुढें साबरमती स्टेशनवर जेलच्या पुढें गाडी उभी राहिली. अहमदाबादचे कलेक्टर तेथें आले होते. त्यांनीं व पोलिसांनीं लागलींच गाडींतून मला उतरून घेऊन साबरमतीच्या तुरुंगाकडे नेलें.

त्या ठिकाणीं माझी खाण्यापिण्याची वगैरे व्यवस्था इतर सक्त-मजुरीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांप्रमाणेंच होती. अन्न व वस्त्र जेलचेंच मिळत होतें. पण त्यामुळें माझें वजन दहा दिवसांत सुमारे दहा पौंड कमी झालें. तेव्हां जेलांत मिळणारें अन्न मी खात नसून उपास करीत असल्यामुळें वजन तुटलें अशी तेथील अधिकाऱ्यांस शंका येऊन त्यांनीं मी अन्न खातों कीं नाहीं हें पहाण्यास दोन तीन दिवस पहारा ठेवला ! तेव्हां त्यांची शंका खोटी आहे असें त्यांस आढळून आलें. आणि डॉक्टरच्या सल्ल्यानें अन्नांत फरक होऊन तेव्हांपासून रोज दोन पौंड दूध व दोन औंस तूप देण्यास सुरवात झाली व त्याच-प्रमाणें एका वेळेला गव्हाची रोटी व एक वेळेला भात देऊं लागले. त्यामुळें पुढें एक महिन्यांत वजनांत थोडा फरक पडला, व मग तेंच अन्न पुढें चालू ठेवलें. शिक्षा सक्तमजुरीची होती तरी वजन कमी भरल्यामुळें अहमदाबादेस कांहीं काम दिलें नाहीं.

माझी शिक्षा काळेपाण्याची असल्यामुळें मला अहमदाबादेसच फार दिवस ठेवणार नाहींत हें मीं समजूनच होतों. एके दिवशीं

(ता. १३-९-१९०८) रात्रीं आठ वाजतां जेलर, मीं खोलींत निजत होतो तेथें, आले व दाराचें कुलूप काढून ते मला हापिसांत घेऊन गेले. तेथें माझी खानगी करण्याची सर्व तयारी करून ठेविली होती व एक आगगाडी जेलच्या बाहेरच उभी होती. तथापि आम्हांला कोठें पाठविणार हें यावेळीं कोणीही सांगितलें नाहीं. बरोबर स्वयंपाक करण्याकरतां एक गुजराथी ब्राह्मण होता. त्यासही पुढें कोठें जावयाचें हें माहित नव्हतें. एक पोलिसांची पाटी आमचेबरोबर होती. पैकीं एक युरोपियन इन्स्पेक्टर होता आणि दुसरे आठ मुसलमान होते. यापैकीं एक जमादार व सात कॉन्स्टेबल होते. त्यांनाही कोठें जावयाचें हें कळविलें नव्हतें. निघण्याच्या दिवशीं संध्याकाळीं त्यांना बोलवून आणून प्रवासाची तयारी करण्यास सांगितलें. नाशिकविशिककडे जावयाचें आहे अशी त्यांची समजूत झालेली होती. कोणाला न्यावयाचें आहे हें सुद्धां त्यांस समजलेलें नव्हतें. मला बाहेर काढतांना पोषाख जेलचा नसून माझा पूर्वींचा धोतर, अंगरखा, पगडी वगैरे दिला होता. यापूर्वीं सक्तमजुरीची शिक्षा सरकारनें साधी केल्याचा ठराव जेल सुपरिटेंडंटकडे दोन तिन दिवस आला होता. पण मला त्यावेळीं तो कळविला नाहीं. तो मंडालेस गेल्यावर मला समजला. या ठरावालगतच मंडालेस खानगी करण्याचा हुकूम असावा अशी माझी समजूत आहे.

एवढ्या बंदोबस्तानें व गुप्तपणानें सावरमतीहून जरी खानगी झाली तरी बडोद्यापुढील मियागांव स्टेशनवर आल्याबरोबर बाहेरच्या कांहीं लोकांनीं ' टिळक महाराज की जय ' अशी ओरड केल्याचें माझे कानीं आलेंच ! लोक माझ्या दृष्टीस पडले नाहींत, कारण गाडीचे दरवाजे बंद होते. सकाळीं सुमारे ६।-६॥ वाजतां मुंबईच्या बंदरावर गाडी उभी राहिली. मुंबईचे पोलिस अधिकारी तेथें हजर होतेच. त्यांनीं आम्हांस गाडीतून उतरून घेऊन तेथें तयार असलेल्या स्टीम

भय्या दार उघडीना !

लाँचमध्ये बसविलें; आणि लागलीच ' हार्डिंग ' नांवाच्या सरकारी मिलिटरी ट्रान्सपोर्टच्या मोठ्या बोटवर चढविलें. बोट कोठें जाते हें बोटवरील कप्तानाखेरीज दुसरें कोणास माहित नव्हतें. बोट मोठी होती खरी; पण अपराध केलेल्या खलाश्यास कोंडून ठेवण्याच्या अशा ज्या लहान खोल्या तळमजल्यांत असतात त्यांपैकी एका खोलींत मला व दुसऱ्या खोलींत स्वयंपाक करण्याकरतां बरोबर आलेल्या दुसऱ्या कैद्यास कोंडून ठेविलें होतें. दिवसांतून सकाळीं किंवा संध्याकाळीं एक तास गोरा इन्स्पेक्टर मला डेकवर फिरावयास नेई. बाकीचा वेळ खोलींतच काढावा लागे ! खोलींत बारा आणि बारा चोविस तास एकसारखें उकडत असे.

हार्डिंगबोट मुंबईहून निघाली ती मध्ये कोठेंही न थांबतां नवव्या दिवशीं रंगूनच्या बंदरांत उभी राहिली. मी रंगूनास येणार ही बातमी रंगूनच्या लोकांस आधींच कळली होती. त्यामुळें मी आगबोटीतून बंदरावर उतरण्याच्या वेळीं तेथें सुमारे एकदोन हजार लोक गोळा झाले होते ! आगगाडी पूर्वी बंदरावरच आणून ठेविली होती; आणि हार्डिंग बोटितून उतरल्याबरोबर जवळच असलेल्या या गाडींत मला, पोलिसच्या इतर लोकांना, व बरोबर स्वयंपाकाकरतां आणलेल्या कैद्याला बसविण्यांत आलें. त्यावेळीं संध्याकाळचे तीन किंवा चार वाजले होते. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां आम्ही मंडालेच्या स्टेशनवर येऊन पांचलों. तेथून बरोबर आलेल्या अहमदाबादच्या पोलिसानें मला तेथील सुपरिंटेंडंटच्या ताब्यांत दिलें व ते परत गेले. मंडाले जेल सु० ला पूर्वी तार गेली असल्यामुळें मला कोठें ठेवावयाचें याची त्यानें आगाऊच योजना करून ठेविली होती व मी तेथें गेल्यावर योजून ठेवलेल्या कोठडींत जेलर मला घेऊन गेला. जेल मंडालेच्या किल्ल्यांतच एका बाजूला नैर्ऋत्य कोपऱ्यांत बांधलेला आहे. मी तेथें असेपर्यंत मला या जेलाबाहेर केव्हांही काढलें नाहीं !

एकदां मंडाले जेलांत जेव्हां काँलरा बराच वाढला तेव्हां मात्र दोन-अडीच महिने मंडाले जेलांतून काढून मिकटिला येथील जेलांत तेवढ्या-पुरतें मला नेऊन ठेविलें होतें.

मला ज्या कोठडींत ठेविलें होतें ती कोठडी दुसऱ्या मजल्यावर असून दोन खणांची (२० × १२) फूट होती. एका आठ खणाच्या मोठ्या बराकींतून हे दोन खण मधें लाकडी भित घालून निराळे काढलेले होते व त्याप्रमाणें सभोंवारचें कांपाऊंड विटांच्या भिंती घालून मोठ्या बराकीच्या कांपाऊंडपासून वेगळें करून टाकलेलें होतें. ही व्यवस्था केवळ माझ्याकरतां नवीन केली होती असें नाहीं. गोऱ्या कैद्यांकरतां हें आवार व कोठडी तुटक केलेली असून मी गेल्यावर मला तेथेंच ठेवण्यांत आलें. खोलींत प्रथम कांहीं दिवस साध्या शिक्षेचे दुसरे कांहीं कैदी असत; पण पुढें सरकारच्या हुकमानें म्हणा किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणानें म्हणा, मी व माझ्याबरोबर स्वयंपाकाकरतां असलेला दुसरा कैदी या दोघांखेरीज तिसरे कोणासही तेथें ठेविलें नाहीं. आमच्या खोलीभोंवतालचें आवार सुमारे १३० फूट लांब व ५० फूट रुंद होतें. तेवढ्यांतच हिंडण्याफिरण्यास आम्हांस मोकळीक होती. शेवटीं शेवटीं जवळच्या आवारांत संध्याकाळीं एक तासभर सोडूं लागले होते. आमचे आवारांत, जेलर बरोबर असल्या-शिवाय दुसऱ्या कोणास येण्याची परवानगी नव्हती. दिवसरात्र आवाराचे दरवाजास कुलपें लावीत; व रात्रीं खोलीसही कुलूप असे. पुढें पुढें म्हणजे अखेर, रात्रीं आवाराचे दरवाजास कुलूप लावण्याचें सोडून दिलें होतें. आम्हांस दिलेली खोली पिंजऱ्याप्रमाणें लाकडी गज लावलेली होती; व त्या तुरुंगांत इतर सर्व बराकीही तशाच होत्या. खोलींत सामान एक टेबल, एक खुर्ची, एक कापडी ईझीचेअर, एक लोखंडी काँट व बुकें ठेवण्याकरतां दोन कपाटें इतकें होतें. स्वयंपाकासाठीं बरोबर दिलेला गुजराथी ब्राह्मण कैदी, त्याची मुदत

संपल्यामुळें, एक महिन्याचे आंतच परत पाठवावा लागला व त्याच्या-
ऐवजीं गेरवडा जेलमधून सातारा जिल्ह्यांतील एक कुलकर्णी आला.
त्याची शिक्षा पांच वर्षांची होती. पण ज्युविली वगैरे कारणासाठीं
त्यास एकंदर सुमारे १॥ वर्ष माफी मिळून त्याचीही पुढें माझ्यापूर्वीच
सुटका झाली. तेव्हां तिसरा एक ब्राह्मण पाठविण्यांत आला. पण
तोही दोन वर्षांनीं परत पाठवून दिला. ब्रह्मदेशच्या तुरुंगांत त्यावेळीं
शिक्षा होऊन आलेला उत्तर हिंदुस्थानांतला एक ब्राह्मण कैदी अखेर
मजबरोवर होता.

अमदावादेस दूध व तूप सुरू केलें होतें तें मंडालेस कायम राहिलें.
एक वेळ गव्हाचा आटा व एक वेळ तांदूळ व त्याखेरीज डाळ मिळत
असे. पुढें कांहीं दिवसांनंतर इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ प्रिझन्स यांचे
हुकुमानें दर आठवड्यास थोडीं फळें देऊं लागले. पण विशेष फरक
म्हटला म्हणजे मधुमेह वाढल्यानंतरचा होय.

ब्रह्मदेशांतील जेल मॅन्युएलप्रमाणें साध्या शिक्षेच्या कैद्यांस
आपल्या घरचा पोषाख बाळगण्याची परवानगी आहे. शिवाय मला
' फर्स्ट क्लास मिसडिमीनंट ' प्रमाणें वागवावें असाही हुकूम होता.
त्यामुळें धोतरें, सदरे वगैरे मी घरीं वापरीत असें त्याप्रमाणेंच तेथेंही
वापरण्यास, व अंथरूण पांवरूणही घरचें नेण्यास मोकळीक होती.
यास लागणारा खर्च, व स्वयंपाकाकरतां भांडींकुंडीं विकत घ्यावीं
लागलीं त्याचा खर्च मला आपल्या पदरचा करावा लागे. तथापि
कोणचीहि वस्तु जेल सु०नें पास केल्याखेरीज मिळत नसे. या वस्तूं-
खेरीज पुढें पुढें चहा, कॉफी किंवा सुपारीही माझ्या खर्चानें मला
देण्याबद्दल हुकूम झाला होता.

मला ग्रंथ बाळगण्याची परवानगी मिळाली नसती तर हे दिवस
जाणें अत्यंत दुर्बट होतें. कारण मद्यां सांगितलेली खोली आणि
आवार यांचे बाहेरील जग आम्हांस शून्य झालें होतें असें म्हणण्यास

हरकत नाही. ग्रंथासंबंधीही तीनदां तीन हुकूम झाले. पहिल्यानें मीं जितकीं बुकें मागितलीं तेवढीं, त्यांचा विषय काय आहे हें तपासून, माझ्या ताब्यांत दिलीं. वर्तमानकालीन पॉलिटिक्स या विषयावरील कोणचेंही बुक ठेवण्याची परवानगी नव्हती व तें मिळतही नसे. तसेंच वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें इंग्लंडांतील असोत किंवा हिंदुस्थानांतील असोत, इंग्रजींत असोत किंवा देशी भाषेंत असोत, सर्व बंद केलेलीं होती. कदाचित् एकादें कोणी पाठविलें असल्यास तें मजकडे केव्हांही आलेलें नाही. हीं सर्व पुस्तकें माझ्याजवळ ठेवण्याचें कांहीं दिवसांनीं बंद होऊन, फक्त चार पुस्तकेंच मजजवळ एका वेळीं ठेवावीं असा हुकूम झाला. त्यावर बर्मा सरकारकडे मीं अर्ज केल्यानंतर ग्रंथलेखनासाठीं म्हणून सर्व पुस्तकें पुन्हा मजजवळ ठेवावीं असा हुकूम झाला. तथापि प्रत्येक पुस्तकांत पानें किती आहेत तीं तपासून व त्यांचीं संख्या मुखपृष्ठावर लिहून त्याच्यावर खालीं सु० ची सही होऊन तीं पास व्हावीं लागत. अशा रीतीनें सर्व पुस्तकें तपासून झाल्यावर तीं माझे ताब्यांत आलीं. पुस्तकांची संख्या मीं तेथून निघालों तेव्हां सुमारे ३॥ शेंपासून ४ शेंपर्यंत झालेली होती. ग्रंथलेखनासाठीं जे कागद देत तेही सुटे न देतां बांधलेलीं बुकें—आंतील पानें मोजून—देत असत व लिहिण्याकरतां शाई न देतां फक्त शिसपेनसिलीच व त्याही करून देत असत. कारण जेलचे नियमाप्रमाणें चाकू बाळगण्याची परवानगी कैद्यास नाही. फक्त घरीं दर महिन्यास जें पत्र मी लिहित असें तेवढ्यापुरता मात्र सुटा कागद, शाई व पेन मिळत असे.

भगवद्गीतेवर हल्लीं जीं भाष्यें व टीका उपलब्ध आहेत त्यांत गीतेचें रहस्य सांगावें तसें सांगितलेलें नाही अशी माझी शिक्षा होण्यापूर्वीं पुष्कळ वर्षें समजूत झालेली होती. या समजूतीस व्यवस्थित रूप देऊन, पाश्चात्य व पौरात्य तत्त्वज्ञानाच्या तुलनेसह गीतेवर माझ्या

भय्या दार उघडीना !

मताप्रमाणें मीं एक ग्रंथ मराठी भाषेंत लिहून तयार केला आहे. हा ग्रंथ सुमारे चारसहा महिन्यांत लिहून काढला. पण त्याचे पूर्वविभागांत व पुढें, सुधारणा करण्यांत बराच काळ गेला. सध्यां तो ग्रंथ सरकाराकडे पाहण्याकरतां गेला आहे. मजजवळ सुटकेचे वेळीं दिला नाहीं.

मंडाले शहराची हवा उष्ण असल्यामुळें हिंवाळ्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही ऋतूंत ग्रंथलेखनाचें काम चांगलें करतां आलें नाहीं. त्याशिवाय व्यवसाय म्हटला म्हणजे फ्रेंच, जर्मन आणि पाली या तीन भाषांचें केवळ स्वतःचेच अभ्यासानें जें थोडेंबहुत ज्ञान संपादन करतां येणें शक्य आहे तें संपादन करणें हें होय. शिवाय गणित, ज्योतिष, वेदांत वगैरे विचारांच्या विषयांतही कांहीं काळ गेला असून दुसऱ्या कांहीं किरकोळ विषयांवर टिपणें केलीं आहेत. फ्रेंचपेक्षां जर्मन व पाली भाषांचें ज्ञान मीं जास्त संपादन केलें.

पुण्याहून दर महिन्यास एक पत्र मला येत असे, व मी त्यास एक उत्तर पाठवित असें. तथापि, या पत्रांत घरच्या बातमीखेरीज पर्यायानेंही दुसरी कांहीं बातमी आल्यास ती कापून काढित असत व मलाही तशा प्रकारचा मजकूर उत्तरांत लिहिण्याची परवानगी नव्हती. सुप०स शुष्क शंका येण्यासारखा एकाददुसरा शब्द उत्तरांत गेल्यास मला तें फिरून लिहावें लागे. वरील दोन प्रकारच्या पत्रां-खेरीज दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचें माझे नांवें आलेलें पत्र मला दिलें नाहीं व हा पत्रव्यवहार अद्याप माझे हातीं न आल्यामुळें बाहेरच्या किती लोकांनीं पत्रें धाडलीं हेंही मला आतां सांगतां येत नाहीं. तीन महिन्यांतून एकदां बाहेरच्या माणसांची भेट घेण्याची मोकळीक होती. पण या सबलतीचा उपयोग घरच्या माणसांखेरीज मीं दुसऱ्या कोणा-साठींही केलेला नाहीं. एकदां मात्र मुंबईचे सॉलिसिटर राधवैय्या व पुढें विलायतेहून परत आल्यावर दादासाहेब खापर्डे व रंगूनचे वकील

रा. विजापूरकर हे लीगल अडव्हायझर या नात्यानें भेट घेण्यास आले होते. या मुलाखतींतील सर्व संवाद किंवा भाषण इंग्रजींत सुप०च्या हपिसांत त्यांचेसमोर करावें लागत असे.

हिंदुस्थानांतील अधिकारी तिकडे भेटावयास येणें शक्यच नव्हतें व ते आलेही नाहींत. मंडाले जेलासाठीं ब्रह्मदेशच्या सरकारनें नेमलेल्या ऑफिशियल व्हिजिटरांत ज्या सरकारी इंग्रजी अंमलदारांचीं नांवां होतीं ते जेलच्या तपासणीकरितां आले म्हणजे माझ्या आवारांत येऊन माझी चौकशी करीत. आणि याच नात्यानें बर्माचे ले. गव्हर्नर एकदां माझ्या आवारांत आले होते. पण असल्या भेटींत महत्त्वाचा कांहीं संवाद झालेला नाहीं व एका प्रसंगाखेरीज त्यांत कांहीं खोंचही नव्हती. दुसरा कोणी म्हणजे ऑफिशियल व्हिजिटरांखेरीज इंग्रजी अंमलदार अगर गृहस्थ जेल पाहण्यास आल्यास जेलचे सुपरिटेंडेंट त्यास माझ्या खोलींत आणत नसत.

एकंदर प्रकृति बरी होती. वर्षांतून एकादुसरा वेळ साधा ज्वर येई. पण तें साधारणच असे. मोठें दुखणें असें कधीं आलें नाहीं. डायबिटीस मात्र वाढली. मधुमेहानें व वयोमानानें माझे पांचसहा दांत पडले आहेत. ऐकूंही कमी येऊं लागलें आहे व दूरचे पदार्थ नीट दिसत नाहींत. ' कृतांतकटकामलध्वजजरा ' अधिक फडकूं लागली आहे आणि त्या प्रमाणानें काम करण्याची पूर्वीची उमेद व शक्ति थोडी मंदावलेली आहे. आणि वजनही थोडें कमी झालेलें आहे. यांखेरीज शरीरावर किंवा मनावर दुसरा कांहीं परिणाम घडला आहे असें मला वाटत नाहीं. मग तुम्हांला काय दिसेल तें खरें.

प्रिव्हि कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर दोनतीन वर्षांनीं मुंबई सरकारकडे व विलायत सरकारकडे मीं एक अर्ज केला होता. मला मूळची झालेली शिक्षा सक्तमजुरीची होती व ती तशीच राहिली असती तर इतर सक्तमजुरीच्या कैद्यास जेल नियमाप्रमाणें मिळते तशी

भय्या दार उघडीना !

मलाही माफी मिळाली असती ती आतांही घ्यावी असा त्या अर्जातील मतलब होता; पण मुंबई किंवा विलायत सरकारने ही विनंति मान्य केली नाही.

शिक्षेची मुदत संपत आली तेव्हां आतां सुटका होईल हें दुसऱ्या कोणी मला सांगायचा जखर नव्हती व म्हणूनच मजजवळ जीं पुस्तके होती तीं मी मे महिन्याचे आरंभीच इकडे रवाना केलीं होती. जेलच्या नियमाप्रमाणें काळ्या पाण्यावर पाठविलेल्या कैद्यास शिक्षा संपण्यापूर्वी दोन महिने अगोदर आपल्या मुलखीं पाठवावें लागतें, त्याप्रमाणें माझीही व्यवस्था होईल असा माझा अदमास होता. त्यामुळें सोमवार ता. ८ जून रोजी सकाळीं आठ वाजतां मंडाले जेलचे सुपरिटेंडेंट यांनीं माझ्या खोलींत येऊन एकाएकीं सामानाची बांधाबांध करण्यास जेव्हां मला सांगितलें तेव्हां पुढला प्रकार माझ्या लक्षांत आला. त्याच दिवशीं दुपारीं एक वाजतां रंगून व मंडाले पोलीस अधिकाऱ्यांच्या पाहऱ्यांत देऊन जेलांतून मोटारमधून माझी स्टेशनावर रवानगी झाली. तेथून मेल ट्रेन दोन वाजतां निघते; व त्यांत आमच्यासाठीं एक डबा रिझर्व केला होता. स्टेशन आलें कीं डब्याचीं दारें लावून घेत. डोक्यास घालण्यास तांबडी पगडी मजजवळ होती. पण त्यावेळीं प्रथम टोपी व रंगूनच्या पुढें रुमाल घालण्याबद्दल हुकूम झालेले होते ! अशा बंदोबस्तानें मंगळवारीं सकाळीं सहा वाजतां रंगूनच्या पलीकडे एक लहान स्टेशन आहे तेथें आम्ही येऊन पोंचलों. स्टेशनवर रंगूनचे सी. आय. डी. पोलिसचे डे. कमिश्नर तयारच होते. त्यांनीं लागलीच गाडींतून उतरवून मला मोटारींत बसविलें आणि बंदरावर घेऊन गेले. सकाळचीच वेळ असल्यामुळें तेथें कोणीही मला ओळखलें असेल असें वाटत नाही. शिवाय बातमी न फुटूं देण्याचा या वेळचा बंदोबस्तही बरा होता. हा बंदोबस्त मुंबईच्या सी. आय. डी. चे डे. इ. जनरल

यांनीं यापूर्वीं तेथें जाऊन केला होता असें मला मागाहून समजलें. त्याप्रमाणें बंदरावर आणल्यानंतर मंडालेहून मजबरोवर सैपाकासाठीं दिलेला एक कैदी व सामान मागाहून घोड्याच्या गाडीनें बंदरावर आलें. तेव्हां त्यालाही मागाहून स्टीम लँचमध्ये घेऊन तेथें पूर्वींच तयार करून ठेविलेल्या सरकारी लष्करी खात्यांतील 'मेयो' नांवाच्या बोटींत आम्हांस चढविलें. पण ही बोट आम्हांस कलकत्यास नेणार का मद्रासेस उतरविणार, किंवा एकदमच मुंबईचा प्रवास करावा लागतो, त्याबद्दल मला कांहीं माहिती कळविली नाही; आणि मीही, कांहीं झालें तरी आतां घरच्या रस्त्यास लागलों हें ओळखून, त्याबद्दल जास्त विचारपूस केली नाही.

“ आगबोटीवर चढल्यावर पुणेंकर पोलिसांचे चेहेरे माझे दृष्टीस पडले; तेव्हां ती मंडळी मला नेण्यासाठीं पूर्वींच तेथें आलेली असावी असें मीं ताडलें. मुंबईच्या या पार्टींत पो. इ. रिंग व सार्जंट जोन्स हे दोघे गोरे पोलीस असून सी. आय्. डी. मधले पो. इन्स्पेक्टर सदावर्ते, जमादार मारुतिराव, व कान्स्टेबल दाते हे इसम होते. या पंचकानें मला आणि माझ्याबरोबर असलेल्या कैद्यास व सामानास आपले ताब्यांत घेतलें व रंगूनचे पोलीस आपल्यापैकीं दोन कान्स्टेबल ठेवून परत गेले. पुढें चौकशी करतां पुण्याच्या पोलिसांची ही पार्टी आदल्याच दिवशीं रंगूनास पोचली होती व त्यांस इकडेतिकडे कोठें संचार करूं न देतां त्याच दिवशीं संध्याकाळीं या आगबोटीवर चढवून ठेविलें होतें असें कळलें.

“ ही बोट सामान्यतः ४१५ दिवसांत मद्रासेस जाते व समुद्र शांत असल्यामुळें शुक्रवारीं व शनिवारीं आम्ही मद्रासेस पोंचावयास पाहिजे होतें. पण दोन दिवस समुद्रांत बोट मुद्दाम अर्ध्या वेगानें चालविल्यामुळें सोमवारीं संध्याकाळीं ६ वाजतां आम्ही मद्रासच्या बंदरांत येऊन पोंचलों. सरकारनें मद्रासेस बोट लावण्याची वेळ पूर्वींच ठरवून

भय्या दार उवडीना !

दिलेली असल्यामुळें ही दिरंगाई झालेली असावी असें वाटतें. मजबरोबर सैपाकाकरितां जो मनुष्य दिला होता तो बोट लागून सारा वेळ पडून राहिलेला होता व पोलिस पार्टीपैकींही पो. इन्स्पेक्टर सदावर्ते यांचेखेरीज इतरांना वरुण महाराजांनीं थोडावहुत हात दाखविला होता. त्यामुळें बरोबर बरेच लोक असूनहि जेवणखाणाची थोडी गैरसोय झाली. मला बोट लागत नाहीं. आमच्या खेरीज बोटीवर दुसरे कोणीही उतारू नव्हते.

माझ्याबरोबर मंडालेहून पाठविलेल्या कैद्यास मद्रासेसच सोडण्यांत आलें. रात्रीं आठ वाजतां बोटींतून रंगूनाहून बरोबर आलेल्या दोन पोलिस शिपायांस आणि पुणें पोलिसांसह मला, मचव्यांत उतरून धक्क्यावर आणलें. आणि तेथें मद्रास पोलिसांनीं तयार ठेवलेल्या मोटारींत बसवून लागलीच मद्रासच्या मोठ्या स्टेशनवर नेलें. तेथें मेलगाडीला ब्रेकचे मार्गें जोडलेला एक सेकंड क्लासचा डबा आमच्या करतां रिझर्व केला होता. त्यांत आणून मला बसविल्यानंतर डब्याचे दरवाजे बंद करण्याचा पूर्वप्रघात पुढेंहि चालू होता. अद्यापही मला कोणत्या स्टेशनवर उतरणार याची बातमी देण्यांत आली नव्हती !

गाडी पुण्यास बहुतेक राइट टाइमलाच आली असेल. पण मी मात्र पुण्यास उतरलों नाहीं. ही सर्व व्यवस्था पूर्वीं करून गेलेले सी. आय. डी. चे डे. इ. जनरल दौंडापर्यंत आले होते व त्यांनीं हडपसर स्टेशनावर गाडी मिनिटभर थांबावी वगैरे व्यवस्था पूर्वींच करून ठेविली होती. हडपसर स्टेशनावर आम्हांस उतरावयाचें आहे हें आम्हांस त्याचे मागच्या स्टेशनावर कळविण्यांत आलें; व त्याप्रमाणें आम्हीं तयारीही ठेवली होती. हडपसर स्टेशनावर गाडी थांबते न थांबते इतक्यांत पुण्याचे डे. पो. सुपरिंटेंडंट हे तेथें आले व त्यांनीं मला व पो. इ. सदावर्ते यांस खालीं उतरविलें; व लागलीच मि. गायडरहि तेथें आले. स्टेशनावेहेर पूर्वींच दोन मोटारगाड्या तयार ठेवल्या

होत्या. त्यांत लागलीच आम्ही जाऊन बसलों. ही गाडी हडपसरावर कां थांबली हें स्टेशनमास्तरासहि माहीत नव्हतें असें दिसलें, कारण मी स्टेशनाविवाहेर पडतांना त्यानें मजजवळ तिकीट मागितलें ! साहेबांकडे बोट दाखविणें येवढेंच माझे त्यास उत्तर होतें !

“ शिक्षेची मुदत संपत आली होती. तेव्हां आतां नाहीं तर महिन्यानें तरी मी सुटणार येवढें मी निश्चित समजलों होतो. परंतु असेंही वाटे कीं येवढ्या बंदोबस्तानें व गुप्तपणानें पुण्यांत आणून येरवड्याचे जेलांत महिनाभर ठेवल्यास बोभाटा झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. तेव्हां एकपक्षी आतांचे आतां सोडून देतील. पण निश्चित कांहींच नव्हतें. म्हणून ‘ तुका म्हणे उगी राहा, जें जें होईल तें तें पहा ’ या भगवद्भक्ताच्या वचनावर भरंवसा ठेऊन मी स्वस्थ बसलों होतो. पहिल्यानें डे. पो. सुपरिंटेडेंटची पायलट (विनीची) मोटार आणि मागून आमची मोटार याप्रमाणें चालू होऊन येरवड्याकडची दिशा जेव्हां सुटली तेव्हां संशय दूर झाला. विनीची मोटार मध्येच अर्ध्या मार्गावरून परतली. आणि मंगळवार ता. १६ रोजीं मध्यरात्रीनंतर सुमारे एक घटकेनें मागची मोटार गायकवाडांचे वाड्यासमोर येऊन उभी राहिली. मागची म्हणजे जींत मि. गायडर, इ. सदावर्ते व मी होतो ती मोटार होय. आणि तेथें गायडरसाहेबांनीं शिल्लक राहिलेली (सुमारे १ महिन्याची) शिक्षेची मुदत सरकारनें मेहेरबान होऊन विनशतीनें माफ केल्याची गोष्ट मला कळविली; व मीही त्यांस त्याबद्दल माझे आभार सरकारास कळविण्यास सांगितलें. पोलिसांबरोबर मध्यरात्रीं घरीं आलेल्या मालकासही दरवाजा उघडून आंत घ्यावें कीं नाहीं याची दरवानास शंका पडली ! म्हणून त्यानें धोंडोपंतास बोलावून आणलें आणि मग सत्तेच्या घरांत आमचा प्रवेश झाला ! ”

९ : :

पड खाऊन जिकलें !

{ लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांचें नांव महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित वर्गांत जसें तसेंच वारकरी पंथाच्या अनुयायी-वर्गांतही महशूर आहे. त्यांचा जन्म अि. स. १८७२ सालीं झाला. पुणें येथील न्यू अिंग्लिश स्कूलच्या जुन्या विद्यार्थ्यांपैकीं ते अेक होते; आणि त्या वेळच्या आठवणीही ते फार सुरसपणें सांगत असत. ते शेवटपर्यंत अगदीं कट्टे सनातनी राहिलेले असले तरी आगरकरांच्याविषयीं त्यांच्या मनांत अत्यंत गाढ आदर वसत होता. संस्कृत भाषेंत विद्यार्थीपणापासूनच ते चांगले प्रवीण असत. त्यांचा शिक्षणक्रम थोडासा रेंगाळत झाला; आणि शिक्षकाचा धंदा करीत करीत ते पदवीधर झाले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं आपल्या लेखनानें महाराष्ट्रांतील ज्या तरुण लोकांना स्फूर्ति दिली, त्यांत पांगारकरांची गणना होते. “ मोरोपंतांची कविता ” या चिपळूणकरांच्या निबंधाचा त्यांच्या मनावर मोठा हितकर परिणाम झाला. आपल्या जुन्या कवींचें आणि विशेषतः सन्त कवींचें अध्ययन नवीन तऱ्हेनें शिकलेल्या लोकांनीं केलें पाहिजे आणि त्यांच्या वाङ्मयाचें संशोधनहि केलें पाहिजे, हा विचार पांगारकर यांच्या मनांत अगदीं तरुणपणीं स्थिर झाला; आणि तेव्हां-पासून अिहलोकची यात्रा संपेतोंपर्यंत त्यांनीं हा आपला उद्योग सतत चालू

ठेवला. वयाच्या पहिल्या अमदानींत संशोधनाचें आणि अभ्यासाचें खरें काम त्यांनीं केलें आणि पोक्त वयांत आपल्या या ज्ञानाचा लाभ त्यांनीं मुख्यतः वारकरी पंथांतील लोकांस दिला. “ मोरोपंतांचें चरित्र ” हा त्यांचा पहिला ठळक ग्रंथ होय. या ग्रंथाच्या जुळणीसाठीं त्यांनीं फारच कष्ट केले व अभ्यासहि केला; आणि या ग्रंथानें महाराष्ट्रांतील विद्वान् मंडळींत त्यांची जागा अेकदमच कायम झाली. ‘ तुकारामाचें चरित्र ’ हाहि त्यांचा ग्रंथ तितक्याच योग्यतेचा होता. ‘ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास ’ त्यांनीं पुढें लिहावयास घेतला; आणि ज्ञानेश्वरापासून रामदासापर्यन्त तीन खंड प्रसिद्ध केले. या ग्रंथांना इतिहास असें नांव जरी त्यांनीं दिलेलें असलें तरी त्या त्या काळच्या वाङ्मयाची जी सविस्तर ओळख त्यांनीं या खंडांत करून दिली आहे तीच या खंडाची खरी उपयुक्तता आहे. पांगारकर हे मोठे मिष्टास बोलणारे होते; आणि भक्तिरस आळवावयास ते उभे राहिले म्हणजे श्रोते केवळ तल्लीन होऊन जात. त्यांच्या या वक्तृत्वाच्या गुणामुळेंच श्रीमंत तुकोजीराव महाराज होळकर आणि श्रीमंत प्रतापशेट यांनीं त्यांना फार मोठाल्या देणग्या दिल्या. ‘ भक्तिमार्गप्रदीप ’ या त्यांच्या वेंच्यांच्या पुस्तकानेंहि त्यांना बरीच मोठी प्राप्ति करून दिली. सर्व जन्मभर त्यांनीं नोकरी अशी कोणाचीच केली नाही. केवळ विद्येच्या बळावरच त्यांनीं आपला प्रपंच केला. “ चरित्रचन्द्र ” या नांवाचें त्यांनीं आपलें आत्मचरित्र लिहिलें आहे. तें वाचलें म्हणजे संशोधनाची आवड, चिकित्सेचा मगदूर, विद्येची अभिरुचि आणि भावनेची श्रद्धा यांचें मोठें चमत्कारिक मिश्रण त्यांच्या स्वभावांत झालें होतें असें दिसून येतें. वर त्यांच्या चारपांच पुस्तकांचीच नांवे जरी दिलीं असलीं तरी त्यांची ग्रंथरचना मोठी विपुल होती. ज्ञानेश्वर, अेकनाथ, मुक्तेश्वर अित्यादिकांचीं चरित्रें त्यांनीं लिहिलेलीं आहेत आणि स्वतः चालविलेल्या ‘ मुमुक्षु ’ पत्रांत अनेक सुंदर लेख त्यांनीं लिहिले. तथापि त्यांच्या मनाचा ओढा पांडित्य आणि चिकित्सा यांवरून भक्ति आणि श्रद्धा यांकडे जास्त जास्त होऊं लागला आणि

पड खाऊन जिंकलें !

शेवटीं शेवटीं तर त्यांच्या अनुयायांचें आणि चहात्यांचें मंडळही अगदींच बदललें. तथापि अिंग्रजी शिकलेल्या पदवीधरांनीं जुन्या संत वाङ्मयाचा अभ्यास संशोधनपूर्वक आणि आस्थेनें केला पाहिजे हा विचार महाराष्ट्रांत कायम करावयास पांगारकरांचे सक्रिय श्रमच कारणीभूत झाले आहेत.

हे इ. स. १९४१ सालीं दिवंगत झाले. }

* * * आण्णा विजापूरकरांकडे दहा-वीस माणसें रोज दोनदां जमत व तेथें ' विद्वद्बोधी ' चालून रोज माझे २।३ तास विद्वज्जनसमागमांत आनंदांत जात. ह्या मंडळींत व बाहेरही दाजीबा पुजाऱ्यांविषयीं मीं चौकशी चालविली होती. शेवटीं दाजीबा पुजारी निपुत्रिक वारले व त्यांचा सर्व संग्रह कोल्हापूर येथेंच एका वैद्याकडे गेला असें कळल्याचें मीं वरील मंडळांत सांगितलें. तो वैद्य स्वभावानें मोठा विद्वित व तामसी असल्याचें सर्वांनीं मला सांगितलें. दाजीबाचा संग्रह त्याजकडे आहे हें कळतांच मीं त्याजकडे जाण्याचें ठरविलें. आण्णा म्हणाले : ' तो मनुष्य म्हणजे एक पिशाच आहे. तो तुम्हांला शिव्या देईल व खवळला तर मारील सुद्धां ! तुम्ही आमच्या गांवांत येऊन अप्रतिष्ठा भोगून जावें हें आम्हांला योग्य वाटत नाही. ' मी आण्णांना म्हणालों : ' तुम्हीं मला सावध केलेंत हें फार चांगलें झालें. मी, पहा, यश घेऊन येईन. मानापमान मी ओळखीत नाहीं, पंतांच्या हातची एक चिढी मिळाली तरी शिव्या व मार खाण्यांतही मला अत्यानंद होईल. ' असें बोलून मी मनानें घट्ट बनून घराबाहेर पडलों व शोध करीत त्या वैद्याचे घरीं गेलों. सकाळचे १० वाजले होते. पंतांच्या हातचे कागद पहायला मिळणार या कल्पनेनें माझी भूकतहान नाहीशी झाली. कार्याचें वेड माझ्या अंगांत भरलें. मी वैद्यराजांच्या अंगणांत प्रवेश केला ! ऊन कडक पडलें होतें. घरकामावर सुतार, गवंडी लावून त्यांच्या कामावर देखरेख करीत वैद्यराजांची स्वारी

उभी होती ! त्यांच्या चेहऱ्याची ठेवणच एकाद्या मारकट बैलासारखी होती !

मी हळूच पायांवर डोकें ठेऊन वंदन केलें !

कर्कश आवाजानें व क्रुद्ध मुद्रेनें वैद्यराज बोलले : ' अरे ! हें काय मांडलें आहेत ? माझ्या पायां काय पडतां ! मीं काय साधु आहे काय ? '

' होय ! साधूचे भक्त साधूच असतात. आपण मोरोपंतांचे परम-भक्त आहांत. मला त्यांच्यासारखे गुरुतुल्य वाटतां. '

' मला तुमच्याशीं बोलायला वेळ नाही. (सुतार-गवंड्याकडे बोट करून) मी बोलत राहिलों तर हे माझे बाप काम करितील काय ? ह्या चोरांवर सारखी नजर ठेवायला पाहिजे. '

' माझ्याशीं बोलायला आपणांस केव्हां सवड मिळेल ? म्हणाल तेव्हां येईन. (जरा विचार करून) ' तेथें उभें रहा ' असें म्हणून वैद्यराजानें मला उन्हांत उभें केलें ! दोन तासांचें हें उन्हांत उभें राहण्याचें एक तपच झालें ! तपश्चर्येशिवाय कोणत्याहि कामांत यश नाही. ' वीर्य मे दुस्तरं तपः '

बारा वाजले. सुतार-गवंडी जेवायला निघून गेले. वैद्यराज जिन्याच्या तळच्या पायरीवर उभे. मी भीत भीत जवळ गेलों.

' तुम्ही मोरोपंतांच्या कवितेचा अभ्यास केला आहे काय ? '

' हो थोडाफार केला आहे. '

यावर वैद्यराजांनीं एकामागें एक अशा पांच आर्यांचा अर्थ व कथासंदर्भ मला विचारला. सुदैवानें त्या पांचही आर्या मला पाठ होत्या ! त्यांनीं प्रथम चरण म्हणतांच मी संबंध आर्या म्हणावी. रसालंकारांचीही त्यांनीं जी जी माहिती विचारली ती ती मी सांगितली. वैद्यराजांच्या परीक्षेंत मला शंभरांतले शंभर गुण मिळाले ! ते प्रसन्न झाले पण ती

पड खाऊन जिंकलें !

प्रसन्नता त्यांनीं मुद्देवर विलकूल दिसूं दिली नाही ! आपण जिना चहूं लागले व मला पाठोपाठ येण्यास खूण केली. आम्ही वरती गेलों. ते एक सतरंजी होती ती पसरूं लागले. मी सतरंजीचें दुसरें टोंक (त्यांना मदत म्हणून) धरूं लागलों तोंच ते खेकसले—

‘ काय करितां हें ! मी काय गद्दा आहे काय ? माझ्या घरचें मला काम करतां येत नाही ? ’

‘ चुकलों. क्षमा असावी. ’

दोघेही सतरंजीवर बसलों. वैद्यराजांनीं एकेक दप्तर आणावें, सोडावें, मी त्यांतील काव्ये पहावीं. त्यांनीं पांच दप्तरे सोडलीं. त्यांत पंतांची कविता दाजीबानें लिहून घेतलेली पण छापलेली सांपडली. त्यांनीं पृष्ठ हातांत घेतलें कीं हें भारत आहे, हे मंत्ररामायण आहे, हे कुशलव चरित आहे, हीं भागवती प्रकरणें आहेत असें मीं म्हणावें. वैद्यबुवांनीं नुसतें गुरगुरत होकार द्यावा. पंतांच्या हातचीं दाजीबांना आलेलीं कांहीं पत्रें सांपडतील अशा मोठ्या आशेनें मी होतो, पण निराशा झाली. सहावें दप्तर त्यांनीं सोडलें मात्र तोंच पहिलें पृष्ठ पाहतांच मी ओरडलों. ‘ हे पंतांचें अक्षर आहे ! ’ वैद्यराज उद्गारले ‘ कशावरून म्हणतां ? ’ ‘ मी दीड वर्ष सतत पंतलिखित पंतकाव्ये पहात आहे. त्यांचें लहान, मोठें, बालबोध, मोडी, कोणतेंही अक्षर मी स्वप्नांतही ओळखीन ! इतकें तें माझ्या डोळ्यांत भरलें आहे. ’

‘ बरोबर आहे. हें पंतांचें काव्य शेवटीं दाजीबांकडे आलें. ’ त्यांनीं केलेली नकल व मूळ पत्र अशा दोन्ही प्रती वरच होत्या. त्या मीं हातांत घेऊन पाहिल्या. ती पंतांच्या हरिश्चंद्राख्यानाची मूळ प्रत होती. ती पाहून माझ्या तोंडाला पाणी सुटलें !

‘ पंतांचें हरिश्चंद्राख्यान मूळावरहुकूम छापलें तर काय मौज होईल ! ’

‘ इंग्रजी शिकलेले लोक मूर्ख असतात. ही प्रत किती जपून ठेवली आहे ! दप्तराच्या फळ्या पहा किती सुंदर आहेत ! जुन्या लोकांना हस्तलिखिताची किंमत असे. पुस्तकें छपायला लागल्यामुळें यांना पोथ्यांची किंमत वाटत नाही ! ’

‘ आपण म्हणतां तें खरें आहे ! ’

म्यां हळूच म्हटलें, ही प्रत मूळाप्रमाणें तपासून घ्यायची परवानगी मिळेल तर—

‘ तुम्ही येथें महिनाभर रहायला तयार आहांत काय ? ’

‘ मी नोकर आहे. मला उद्यांला येथून निघालें पाहिजे. रजा भरत आली ! ’

‘ नोकर कोठें आहांत ? ’

‘ मी पंढरपूर हायस्कुलांत मास्तर आहे ’

‘ इंग्रजी शिकलांत काय ? ’

‘ होय. मी बी. ए. आहे. येथें प्रो. विजापूरकरांकडे उतरलों आहे. ’

‘ पंतांच्या किती आर्या तुम्हांला पाठ आहेत ? ’

‘ फार नाही, पण पांचचार हजार आर्या आतां माझ्या तोंडांत आहेत. ’

‘ तुमचें पाठांतर दांडगें आहे ही माझी खात्री झाली. अभ्यास चांगला केला आहे. ’

‘ येथें म्हणाल तर येथें बसून मी प्रत लिहून तपासून घेईन. ’

‘ पण तुम्हांला तर येथें रहायला सवड नाही. तुम्हांला या कामाला पंधरा दिवस—चांगला महिना लागेल. ’

‘ मी प्रत प्राणांपलीकडे जपून ठेवीन. पंधरा दिवसांनीं परत करीन. ’

‘ तें होणार नाही. महिना दोन महिने लागतील ! तुम्ही मोरोपंतांचे खरे भक्त आहांत. तुमच्यासारखा मयूरभक्त मीं दुसरा पाहिला नाही. ही पोथी मीं तुम्हांला बक्षीस देत आहे ! ’

पड खाऊन जिकलें !

मी पोथीला वंदन केलें व वैद्यराजांच्या पायावर डोकें ठेवून तो प्रसाद घेतला व घर गांठलें !

दुपारीं आण्णांच्या घरीं मंडळींना हा सारा प्रकार सांगितला. सर्वांनीं माझे अभिनंदन केलें. आण्णा म्हणाले : ' तुम्हीं पिशाचाला वळविलेंत. खडक फोडलात ! तुम्ही आपल्या कामांत यशस्वी व्हाल यांत शंका नाही. तुम्ही वाङ्मयप्रांतांतले वीर आहांत. मोरोपंतांचें चरित्र लिहावयास तुम्ही सर्वतोपरी योग्य आहांत. तुमच्या हातून स्वभाषेची मोठी सेवा होवो ! ' आण्णांचें अंतःकरण सद्गदित झालें. त्यांच्या व माझ्या नेत्रांतून अश्रू वाहिले. मी त्यांचा शुभाशिर्वाद अभिवादन-पूर्वक घेतला. आण्णा प्रेमळ, सात्त्विक व थोर पुरुष होते; ते खरो-खरीचे साधु होते.

पंतांची हरिश्चंद्राख्यानाची मूळ प्रत माझे घरीं आहे. तें एक माझे छोटेसें विजयस्मारक म्हणून मीं राखून ठेवलें आहे !

वैद्यराजांच्या स्वभावाचें चिंतन करीत मी पंढरपुरास गेलों. बाहेरून रागीट पण अंतःकरणाचे प्रेमळ व उदार अशा वळरामदादांच्या स्वभावाचें जें चित्र पंतांनीं ' सुभद्राख्यानांत ' काढलें आहे त्याचें मला स्मरण झालें. ' रागीट पण प्रेमळ; राग यायलाही उशीर नाही व जायलाही उशीर नाही; रागावल्यावर कृतांतानेंही त्यांजकडे पाहूं नये व राग ओसरल्यावर मेवानेंही त्यांच्या औदार्याशीं स्पर्धा करूं नये ! संतप्त झाले कीं फाडून खातील, प्रसन्न झाले म्हणजे हुंगणाचें सोडून देतील ! ' (मोरोपंत चरित्र पृ० २२६). वळरामदादांच्या जातीचे आमचे वैद्यराज होते एवढेंच मला येथें सुचवायचें आहे.

मी चार दिवस पन्हाळगडावर राहून आलों. तेथें मिळालेल्या माहितीचें व स्फुरलेल्या विचारांचें संकलन मीं मोरोपंत-चरित्रांत पहिल्याच प्रकरणांत केलें आहे.

पन्हाळ्याहून परत आल्यावर कोल्हापुरांस वाचनालयांत माझे मोरो-पंतावर रात्रीं एक व्याख्यान झालें. न्यायाधीश पंडितराव अध्यक्ष होते. गर्दी खूप झाली होती. अध्यक्ष शेवटीं म्हणाले, “विद्यापीठांतून बाहेर पडल्यापासून जें आम्हीं करायला पाहिजे होतें तें केलें नाहीं असा अनुताप मला हें व्याख्यान ऐकल्यापासून झाला आहे ! रा. पांगारकर आपल्या आयुष्याचें व विद्येचें सार्थक करित आहेत हें पाहून मला अत्यंत आनंद झाला आहे !” कोल्हापूरच्या समर्थ पत्रानें एक अग्रलेख लिहून, व्याख्यानाचे वेळीं श्रोतृसमाज कसा नागासारखा दोन तास डोलत होता व प्रसंगोपात्त निघालेल्या शेंकडों आर्या व त्यांचें स्पर्धीकरण ऐकून कसा तन्मय झाला होता, याचें रसभरित वर्णन केलें होतें.

ॐ द्रव्यदृष्टीनें पाहतां १९२३ साल माझ्या आयुष्यांतील अत्यंत भाग्याचें होय. पहिली देणगी तीन हजारांची जानेवारींत मिळाली. त्या देणगीनें बाळपणापासून माझ्यामागे लागलेल्या कर्जांतून मी कायमचा मुक्त झालों. दुसरी तीन हजारांची देणगी आगस्टमध्ये मिळाली व तिनें तितक्याच किमतीचें सोनेंनाणें घरांत आणलें व तिसरी देणगी पंचवीस हजारांची नोव्हेंबरमध्ये हातांत आली व या देणगीनें परिस्थिति सुधारली व पुढील दहा वर्षे निश्चितपणांत गेली ! हे ३१ हजार रुपये सारे इंदूरचे महाराज तुकोजीराव होळकर यांजकडून आले हें सांगावयास नकोच. महाराजांचे माझे संबंध आगत्यप्रेमाचे होते. इंदोर सोडलें १९१९ च्या मे महिन्यांत. १९२० च्या मे महिन्यांत महाराजांनीं १५०० रुपये स्वसंतोषानें पाठविले व त्यानंतर चार वर्षांनीं महाराजांनीं स्मरणपूर्वक बोलावून वरील रकमा दिल्या. यावरून त्यांच्या अंतःकरणाचा उदारपणा तर दिसतोच पण त्यांच्या मनांत माझ्याविषयीं ह्या सर्व काळांत केवढा सद्भाव जागृत होता हेंही स्पष्ट दिसून येतें. १९२२ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मीं ग्वाल्हेरची फेरी

पड खाऊन जिंकलें !

काढली. ग्वाल्हेरीस शिरगांवकरांच्या मठांत दासबोधाची फार जुनी अस्सल प्रत आहे; तिच्यावरून दासबोध अक्षरशः तपासून व्यावा व तो सार्थ छापवा या उद्देशानें मी ग्वाल्हेरीस गेलों. तेथें माझें राहणें तीन महिने झालें. तेथें गेल्यावर १५ दिवसांनीं मथुरेला गेलों व मथुरेस यमुनापूजनाचा थाट पाहून वाटलें कीं हा आनंद आपल्याही मंडळीस भोगावयास मिळावा. म्हणून तारेनें बायकामुलांस बोलावून घेतलें. मथुरा, वृंदावन, गोकुळ, गोवर्धन, मधुवन, कृष्णचरित्रानें पावन केलेलीं पवित्र स्थळें कुटुंबासमवेत १५ दिवस पाहून पुन्हा ग्वाल्हेरीस आलों. तेथें नंतर दोन महिने राहून दासबोध तपासण्याचें काम केलें व तेथून निघण्यापूर्वीं महाराजांस पत्र पाठविलें : “ महाराजांनीं तुकारामचरित्राच्या प्रसिद्धीच्या कार्यांत मला सर्वतोपरी साह्य केलें. हें चरित्र प्रसिद्ध होऊन लोकप्रिय झालें आहे. चरित्र महाराजांनीं पाहिलेंच आहे. ग्रंथशोधनाचें, लेखनाचें व प्रसिद्धीचें काम लोकहिताचें आहे व या कार्यास केव्हांही मदतीची अपेक्षा असते. महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या इतिहासाचें ४-५ खंड काढून त्यांत संपूर्ण इतिहास देण्याचे प्रचंड कामही अंगावर घेण्याची मनीषा आहे. देव करील तें खरें. येतांना उज्जनीस चार मुक्काम करून पुढें जावयाचा वेत आहे. ” यानंतर आम्ही मंडळी उज्जनीस आलों. तेथें महाराजांची बढवाईहून तार आली कीं उद्यां आम्ही इंदोरास जात आहोंत. आपण परवां तेथें यावें. अवश्य यावें. भेटल्यावांचून पुढें जाऊं नये. हाऊसहोल्ड ऑफिसर यांस कळविलें आहे. ते स्टेशनवर येऊन आपली फर्स्टक्लास गेस्ट म्हणून सरबराई ठेवतील. त्याप्रमाणें मंडळी उज्जनीसच ठेवून मी एकटाच इंदोरास तिसरे दिवशीं गेलों. आठ दिवस राहणें झालें. व्यवस्था अगदीं चोख होती. महाराजांची भेट झाली. त्यांना खूप आनंद झाला. ‘आतां येथेंच राहायचें, परत पुण्यास जायचें नाहीं. पहिल्यापेक्षां उत्तम व्यवस्था ठेवण्यांत येईल. आपणांस

अगदीं त्रास व्हायचा नाही ' असें उत्साहपूर्वक बोलल्या. मीं म्हटलें माझीं कामें तिकडे सुरू आहेत, मुमुक्षु मला तेथेंच राहून चालविला पाहिजे. महाराजांची भेट झाली, पुष्कळ इकडचें तिकडचें बोलणें झालें. यानंतर दुसऱ्या दिवशीं भेट होऊन मी उज्जयिनिस येण्यास निघालों. महाराजांनीं ए. डी. सी. बरोबर तीन हजार रुपये पाठवून दिले व आणखी तीन हजार आपलें लिहून येईल तेव्हां पाठविण्यांत येतील असें कळविलें. मी पुण्यास सहकुटुंब आलों व तीन हजार रुपये देऊन कर्ज निवारण केलें ! डोक्यावर आज कोणाचें देणें नाही हा विचार मनांत येऊन समाधान वाटलें. मुंबईस दासनवमीच्या उत्सवांत ब्राह्मणसभेमार्फत प्रवचन झालें. गोरगांवकर विल्डिंग व विले-पारलें येथें कीर्तनें झालीं ! महाशिवरात्रीचें कीर्तन जगन्नाथाच्या चाळींत झालें व दुसरे दिवशीं ब्राह्मण सभेंत झालें ! एप्रिल १९२३ मध्ये मुमुक्षु-कचेरी पुण्यास ठेवून आम्हीं नाशकास राहूं लागलों.

माझा मुक्काम पंचवटींत होता. सकाळीं दहा वाजतां एक तांगा दारापुढें येऊन उभा राहिला. मीं माडीवरून डोकावून पाहिलें तों इंदोरचे दृढपरिचित असे सीतारामपंत गवारीकर ! भोजनोत्तर ते म्हणाले : " महाराजसाहेबांनीं आपल्याला इंदुरास नेण्यासाठीं मला मुद्दाम पाठविलें आहे. मला हुकूम झाला व लगेच निघालों. उद्यां-पासून नवरात्र सुरू होत आहे. नऊ दिवस आपल्या तोंडून एखादा परमार्थाचा विषय ऐकावा अशी महाराजांची इच्छा झाली व त्यांनीं मला पाठविलें आहे. आपणांस आजच निघालें पाहिजे. आपण आज रात्रीं निघालों म्हणजे उद्यां सकाळीं दहा वाजतां इंदुरास पोहचूं. आपली संमति मिळाली कीं तार करितों म्हणजे सर्व व्यवस्था होईल. " मीं संमति दिली व दुसरे दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां इंदोरास पोचलों. फर्स्टक्लास गेस्ट या नात्यानें सर्व व्यवस्था उत्तम राहिली; माझे राहणें २१ दिवस झालें. लछमनअय्या हा नामांकित

पड खाऊन जिंकलें !

आचारी-रोजीं १० रुपयांवर-आमचे तैनातीस दिला होता. त्याचे हाताखालीं ४० रुपयांचा एक दुसरा ब्राह्मण होता. दोन हडपी उर्फ हडपेकर, एक हुजऱ्या-इतर चार नौकर-स्पेशल मोटार तैनातीला. दोन पक्कानें दुपारीं व दोन रात्रीं. सकाळीं आठ वाजतां व दुपारीं तीन वाजतां दूध, बदाम, पिस्ते, केळीं व इतर फळें. खरें राजैश्वर्य भोगावयास मिळालें. महाराणींनीं दुपारीं चार वाजतां भेटावयास बोलविलें. भेट झाली-आनंद झाला. रात्रीं ९ ते १०॥ पर्यंत राजवाड्यांत प्रवचनें सुरू झालीं. दासबोधाच्या आधारे-११ दिवसांत नवविधा भक्तीवर ११ प्रवचनें झालीं. महाराज, उभयतां महाराणी, बाळासाहेब व इतर निवडक ३०।४० स्त्रीपुरुष मंडळी येत. एक दिवस देवासचे महाराज येऊन बसले होते. चारपांच दिवस केवळ विश्रांतींत गेले. रोज प्रवचनोत्तर मंडळी गेल्यावर महाराज एकटे अर्धा पाऊण तास बोलत असत. अगदीं घरोब्याचें सर्व वागणें होतें. कोजागिरी पौर्णिमेच्या रात्रीं स्वतंत्र प्रवचन झालें. एकवीस दिवस सर्वांचे आमचे अत्यानंदांत गेले. मीं २।३ महिने रहावें अशी महाराजांची इच्छा होती, पण मी २० व्या दिवशीं महाराजांस कळविलें कीं, 'एकदोन दिवसांत मोकळीक झाल्यास बरें.' दुसऱ्या दिवशीं (ता. २९।८) महाराजांची दीड तास बैठक झाली.

‘ पुणें सोडून नाशकास कां राहतां ? ’

‘ उत्तरवय क्षेत्रांत वालवावें अशी बालपणापासून इच्छा होती. नाशिक क्षेत्र आहे व शहरही आहे. मध्यवर्ती आहे. गंगामाई व राम यांमुळें नाशकास पावित्र्य आलें आहे. ’

‘ आपलें नाशकास घर आहे ? ’

‘ नाही. ’

‘ मग काय पुण्यास घर आहे ? ’

‘ नाही. पुण्यासही नाही. ’

‘ मग आपलें घर कोठें आहे ? ’

‘ हा साडेतीन हातांचा देह वसेल, पडेल येवढेंच माझें घर ! ’

‘ नाशकास राहणें आवडतें मग नाशकास घर कां बांधीत नाहीं ? ’

‘ रामाची इच्छा असेल तेव्हां घर होईल. ’

महाराज जरा थांबले. विचार करून म्हणाले:—

‘ नाशकास घर बांधायला काय खर्च येईल ? ’

‘ मध्यम स्थितीच्या चांगल्या घराला २०।२५ हजार रुपये लागतील. ’

‘ मग ही रक्कम पंधरा दिवसांनीं आपल्याला मिळाली तर चालेल काय ? ’

‘ होय चालेल. ’

‘ मग मी पंधरा दिवसांनीं चेक पाठवितों; आपण आलांत, मोठे उपकार झाले. ’

पंधराव्या दिवशीं (ता. १५।११) नाशकास सकाळीं २५ हजारांचा चेक पूना इंपीरिअल बँकेवर दिलेला माझ्या हातीं पडला. तो चेक बरोबर घेऊन मी कार्तिकीसाठीं पंढरपुरास गेलों. येतांना पुण्यास उतरून चेकचे २५ हजार रुपये घेतले व मुंबईस इंपीरिअल बँकेत ठेवले. वयाच्या ५१ व्या वर्षीं निष्कर्ज होऊन पैसे बँकेत ठेवतां आले.

मान्य केलें आणि त्याच्या अभ्यासाकडे आपली बुद्धि वळविली. ग्रीस व रोम हींच काय तीं पृथ्वीवरील सर्व ज्ञानांचीं मूलस्थानें आहेत आणि जगांतील प्राचीनतम ज्ञान तेथेंच काय तें सांपडतें असा युरोपांत सार्वत्रिक समज होता. वरील पंडितांनीं हिंदु लोकांच्या वैभवाचा अभ्यास सुरू केल्याबरोबर युरोपांतील हा समज डळमळूं लागला; आणि थोड्याच दिवसांत साफ ढांसळला. युरोपांतील लोकांच्या मतांत घडून आलेली क्रान्ति ज्यांच्या प्रयत्नानें घडली त्या लोकांत मॅक्समुल्लर हा अग्रगण्य होय. ह्यानें संस्कृत भाषेचा फार गाढ अभ्यास केला. ऋग्वेदाचें यानें अिग्रजी भाषेंत उत्कृष्ट भाषांतर केलें आणि सर्व वैदिक वाङ्मयासंबंधानें अत्यंत खोल विचाराची आणि पांडित्यानें भरलेली अशी चर्चा केली. अर्थात् त्याच्या भाषाशास्त्र-विषयक व्यासंगाची उपपत्ति अशा रितीनें लागते. मॅक्समुल्लर याला संस्कृत विद्येच्या अभ्यासाला अिंग्लंड हा देशच जास्त सोयीस्कर वाटला. हिंदु-स्थानांतील ज्या पंडितांनीं, मग ते नव्या तऱ्हेनें पढलेले असोत वा जुन्या तऱ्हेनें पढलेले असोत, गीर्वाण वाणीचा आणि हिंदु संस्कृतीचा अभ्यास केला होता त्यांच्याशीं ओळख करून घेणें आणि ते जर खरे विद्वान् असतील तर त्यांना आदर दाखविणें ही बुद्धिही मॅक्समुल्लरच्या ठिकाणीं होती. १८९७ सालीं टिळक हे बंदिवासांत असतां या पंडितानें ऋग्वेदाच्या आपल्या भाषांतराची अेक प्रत त्यांना नजर म्हणून पाठविली होती व त्यांच्या सुटकेसाठीं व्हिक्टोरिया राणीपाशीं रद्दबदली केली होती असें सांगतात. यानें आत्मचरित्र लिहिलें आहे पण त्यांतील एक भाग आपल्या वारसानें प्रसिद्ध करूं नये अशी त्याची इच्छा होती. तथापि प्रसिद्ध न करण्यासारखें त्यांत कांहींच नाही असें वाटल्यावरून वारसानें तोहि भाग प्रसिद्ध केला. त्यांतील कांहीं मनोरंजक परिच्छेद पुढें दिले आहेत. त्या-वरून स्वकर्तव्याविषयींची त्याची कल्पना दिसून येईल. हा अि. स. १९००

सालीं मरण पावला. }
=

* * * एक आरोप मला पतकरलाच पाहिजे; न्याय करणारे माझे मित्र असोत कीं शत्रु असोत, त्यांच्या हातून माझी सुटका व्हावयाची नाही. मीं आजवर 'केले' असें कांहीं एक नाही; नेहमींच्या अर्थानें खटपट्या, गिन्हाइकी पैदा करणारा, बाहुलीं नाचविणारा, किंवा दिवाणजी असा मीं कधींहि झालेला नाही. मीं कोणत्याहि चळवळींत पाऊल टाकलेलें नाही, कधीं एखाद्या कलवाचा मेंबर किंवा चवकडींतला चंडाळ झालेला नाही; इतकेंच नाही पण अतिशय सन्मान्य अशा संस्था किंवा मंडळ्या यांतहि मीं गेलेला नाही. पुष्कळ माणसें म्हणतील कीं हा एक आळशी, अजागळ, आणि खुशालचेंडू असामी आहे; आणि माझ्या जीवितांतिल थोडे-सुद्धां प्रहर जरी मीं वायां बालविले नसले तरी ही गोष्ट मला नाकारतां यावयाची नाही, कीं मी कधीं लढाया खेळलों नाही, कीं नवे देश जिंकण्याच्या कामीं हात उचलला नाही, कीं अगडबंब पुंजी जमा करायला एकाद्या कंपनीचा चालक झालों नाही. मी आपला एक व्यासंगी माणूस राहिलों आहे !

एका गांवाहून दुसऱ्या गांवाला रस्ता करायला आपल्या कॉलेजांतिल मित्रांना उत्तेजन द्यावें व साह्य करावें म्हणून रस्किननें जेव्हां हातांत खोरे-कुदळ घेतलेली मीं पाहिली तेव्हां मला त्याचें कौतुक वाटलें; पण मीं स्वतः मात्र केव्हांहि कुदळीनें खणलें नाही, खोऱ्यानें माती ओढली नाही, कीं ती गाडींत भरून ठकलली नाही. रस्किन एकदां म्हणाला, "आपण जें मनन करतो, जें ज्ञान संपादितो, किंवा जें श्रद्धेनें पत्करतो त्याचा शेवटीं कसलाही उपयोग नसतो; उपयोगाची जर एकादी गोष्ट असेल तर आपण काय करतो ही आहे." हे त्याचे उद्गार ऐकतांना मला नेहमींसारखेंच सुख वाटत होतें, पण त्याचें म्हणणें मला मुळींच मानवलें नाही. माझी जीविताची कल्पनाच मुळीं साफ निराळी आहे. आपण जें काय करतो किंवा काडीला

काडी लावून रचतों त्यांत मला कसलेंही तात्पर्य दिसून आलें नाहीं. येवढें मोठें निनवी शहर पण तेथें सध्यां नुसतें रेटाड आहे; आणि आपल्या रस्किनने बांधलेला नवा रस्ता तर केव्हांच धुपून गेला आहे! मला वाटतें, तात्पर्य जर कशांत असेल तर आपलें मनन काय आहे, ज्ञान काय आहे, आपली श्रद्धा काय आहे, यांत आहे! मला माहित आहे कीं असले शब्द कानीं पडतांच 'अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्' म्हणून रस्किन कानांत बोटें घालील आणि विशेषतः इंग्लंडांत तर बहुतेक लोक असल्या बोलण्याला केवळ धादांत पाखंड म्हणाले नाहींत तरी अत्यंत धोक्याचें म्हणून त्याचा निषेधच करतील. माझा मित्र चार्ल्स किंग्ले 'कष्टाळू ख्रिश्चियानिटी' चें प्रतिपादन करी. म्हणजे असें कीं तो कांहीं ना कांहीं तरी शरीरकष्टाचें काम करीत राही. माझा आणखी एक मित्र म्हणजे कार्लाइल सर्व जन्मभर सांगत मेला कीं "जर प्रत्यक्ष हातानें कांहीं होईना तर नुसतें बोलणें वृथा आहे..." तथापि मी जरी शरीरानें कष्ट करणारा नसलों तरी माझे सुदीर्घ आणि शांत जीवित केवळ आळशी मैदासारखें गेलें आहे असें मी कधींहि म्हणणार नाहीं.

विद्याव्यासंग हा मी इहलोकचा स्वर्ग समजतों; केवळ मीच असें मानतों असें नाहीं. इमर्सनने म्हटलें आहेच ना कीं व्यासंगी पंडित हा युगंधर पुरुष होय? संबंध जन्मभर ज्यानें अव्याहत धडपड केली त्या मॅझिनीला, असें म्हणावें लागलें कीं 'एक दिन जाना रे भाई'; पण या भाईनें जें सत्य संशोधिलें असेल तें मात्र त्याच्याबरोबर कधींहि मरावयाचें नाहीं. आणि कार्लाइलनें काय केलें? तो स्वतः कधीं पार्लमेंटच्या निवडणुकीला उभा राहिला काय? कधीं एकाद्या कंपनीचा तो भागीदार झाला काय? ट्रॅफल्गार चौकाचे खास शिपाई किंवा चार्टिस्ट्स यांच्यांत त्यानें कधीं नांव दाखल केलें काय? मग आमच्यामार्गेच भुणभुण कां? मैफलींत जसे गाणारे हवे

मला हिंदुस्थानानें जवळ ओढलें !

असतात तसे श्रोतेहि हवे असतात. आपल्या सार्वजनिक जीवितांत जसे आरोळ्या ठोकणारे आणि दोळे देणारे हवेत तसे केवळ बघत राहणारेही हवेतच कीं ! विश्वानिटी कष्टानेच व्यक्त व्हावयाची तर प्रत्येक खिस्त्याला अवश्य तेवढे स्नायु लाभलेले आहेतच; मग, ट्रॅफ्लगार चौकांतील कष्ट क्षणभर सोडून घ्या, पण कालाइल व रस्किन यांना हाईड पार्कपर्यंतच्या एकाद्या मिरवणुकींत सामील व्हावयास काय हरकत असते ? तेवढ्या एकाद्या फलाटावर उभे ठाकून वायकां-पोरांपुढें व्याख्यानबाजी करावयास त्यांना कां हरकत वाटावी ? मला वाटते दगड कापावयास आपण वस्तरे चालवूं लागलों तर वस्त्यांना जें वाटेल तेंच या लोकांना वाटत असावें. ते म्हणत असतील—‘ हा आमचा धंदा नव्हे.’

बुद्धीशीं बुद्धि मिळाली तर बुद्धिवादांत मोठी मौज आहे. मग आपण जिकतीं कीं हरतीं हें निराळें; पण स्वभावतःच जे बोजड, बथथड किंवा मूर्ख आहेत किंवा ज्यांच्या डोक्यांत कांहीं शिरतच नाहीं आणि जे अगदीं निर्बुद्ध आहेत त्यांच्याशीं बुद्धिवाद करणें म्हणजे मला अगदीं कंबर मोडल्यासारखें वाटते. बहुमत म्हणजे जिकडे हात जास्त भरतील तें बहुमत, कीं ज्याचा वरचष्मा सध्यां जगभर चालू आहे, तें शुद्ध नंदीबैलांचें मत असें मला वाटते; अर्थात् मी हें चांगलें उमगतों कीं सध्यां त्याच्या-विरुद्ध वाद घालणें म्हणजे रुळांत उभें राहून धांवत येणाऱ्या आगगाडीशीं वाद घालण्यासारखें आहे. ग्लॅडस्टनसाहेबांना बाजारी श्रोत्यांपुढें ओरडण्याचें चांगलें साधलें होतें; डिझ्राइलसाहेबांनाही तें साधलें होतें; दोघेहि बडे असामी आहेत. पण कालाइल किंवा रस्किन याच धंद्याला उभे राहिले तर काय होईल बरें ? रस्त्यांत गोळा झालेल्या हजारों असंतुष्टांपुढें तोंड वाजविणें म्हणजे कासवाच्या पाठीवर, नाहीं तर सेंट पॉलच्या घुमटावर टिचक्या

मारीत वसण्यासारखें आहे असेंच त्यांना वाटेल. माझे म्हणणें येवढेंच कीं, ज्यानें त्यानें आपापलें काम करावें. पण कालाईल किंवा इमर्सन यांच्याइतकाही मी कार्यकर्ता नाहीं; कारण या दोघांनीं आपल्या पुस्तकांत तरी धोशा मांडला आहे, 'अरे हें करा; अरे तें करूं नका.' ज्यू-द्वेष्यांनीं हाच ठोका ठेविला होता : तेहि कोठें विटा पाडायला गेले होते असें लिहिलेले नाहीं. पण त्यांना कोणी 'निरूपयोगी' असें मानिलें नाहीं. विचाऱ्या अभ्यासकाला मात्र तेंही समाधान मिळत नाहीं. मधून मधून एकादे वेळीं कोणी तरी त्यांना शावासकी देतो. हिंदुस्थानचे चिटणीस लॉर्ड डर्बी एकदां म्हणाले कीं, 'ज्या पंडितांनीं संस्कृत व इंग्लिश यांतील इतकें जवळचें नातें उघडकीस आणिलें, त्यांनीं हिंदुस्थान सरकारचें एकाद्या फौजेनें जेवढें काम करावें त्यापेक्षां जास्त काम केलें आहे ! लॉर्ड डर्बीसारख्या माणसानें असें विधान कां करावें बरें ? फारा दिवसांच्या अनुभवानें त्यांना जें सत्य दिसून आलें त्यावरूनच ते असें बोलले कीं नाहीं ?

पण माझ्या स्वतःविषयीं आणि ज्याला 'काम काम' म्हणून म्हणतात त्याविषयीं माझी काय कल्पना आहे तेंच मला सांगितलें पाहिजे. व्यासंग करीत असतांना एकादें नवें प्रमेय हातीं लागलें, मग तें एकाद्या विशाल द्वीपासारखें असो किंवा छोट्याशा माळजमिनी-सारखें असो, म्हणजे मला समाधान वाटतें. तसेंच मित्रांची खात्री पटवावयाची असेल तर मी सरळ सरळ सत्य असेल तेवढेंच सांगेन व तें खुषीनें सांगेन. पण मतप्रचार करणें, कोणावर दडपण आणणें, घटना करणें, संस्था काढणें, पत्रें सुरू करणें, या असल्या उद्योगांचें मला मनापासून वावडें आहे. कांहीं सत्य आपल्याला प्रतीत झालें तर नेमकें तसेंच प्रतीत होणारांत दहा पांच लक्ष जास्त असले काय किंवा कमी असले काय ? सत्य म्हणजे सत्य; मग लोक तें आज पतकरोत,

मला हिंदुस्थानानें जवळ ओढलें !

नाहीं तर लाख वर्षांनीं पतकरोत; सत्याला कसलीही वाई नसते; मला तरी निदान तसें वाटतें.

जर्मनीच्या खालोखाल मला हिंदुस्थानानें जवळ ओढलें; आणि तेथील विचारानें माझ्या मनाला शांति प्राप्त करून दिली.... रोम, अथेन्स, निनवी, बाबिलोन या नांवांचा लहानपणीं आपल्या मनावर केवढा परिणाम होतो ! पण तीं नगरें आतां कोठें आहेत ? ज्यासाठीं हजारों लोकांनीं आपले प्राण खर्ची घातले त्या वस्तू केवळ शब्दरूप, स्वप्नवत् झाल्या आहेत; पुराणें, दंतकथा, कल्पितकथा बनल्या आहेत ! हिंदुस्थानांत शिकण्यासारखें आहे तें हें कीं एकादा देश जर सुसंस्कृत बनत चालला असला तर त्यांत दोन प्रकारचे लोक असावयास हवे; ब्राह्मणांची म्हणजे विचार करणारांची जात व दुसरी लढवय्यांची म्हणजे क्षत्रियांची जात. मशागत करणारांची व सेवा करणारांच्याही जाती तेथें होत्या. लढाया येवोत व जावोत, ब्राह्मण व शेतकरी आपापल्या कामांत मग्न असत. सगळ्या चळवळीस हाच न्याय लागू पडावयास हवा. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक इत्यादींत ज्यांना लढावयाचें आहे त्यांनीं लढावें, पण ज्यांना आपापलीं नियोजित कामें संथपणें करावयाचीं आहेत त्यांना तीं करूं द्यावीं. मला वाटतें ब्राह्मणांना हें ध्येयच साध्य करावेंसें वाटत असावें. आळशांची किंवा ऐतखाऊंची बाजू मी मांडीत नाहीं. पण विद्येचा व्यासंगी या नात्यानें मला इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, मतप्रचार, पत्रें लिहिणें, सभा भरविणें, कमिट्या, शिष्टमंडळें यांतून माझ्यासारख्यांना वांचवा ! व्यवहार जाणणारे म्हणतील कीं, हा शुद्ध स्वार्थी माणूस आहे. मला त्यांना असें म्हणूं द्या, पण जगाच्या इतिहासांतील महान् योद्ध्यांपैकी एकाला ते काय म्हणतील बरें ? प्रत्यक्ष ज्यूलिअस सीझर एकदां म्हणाला, “ रोमन साम्राज्याच्या सीमा वाढविण्यापेक्षां रोमन बुद्धि-

वैभवाच्या सीमा वाढविणें हें अधिक उदात्त काम आहे आणि म्हणून रोमन योद्ध्यांनीं मिळविलेले विजय व त्यांच्या गळ्यांत पडलेले हार यांपेक्षां सिसिरोनें प्राप्त केलेले विजय व त्यांच्या गळ्यांत पडलेले हार हे अधिक शोभादायक आहेत.” यावर माझे टीकाकार काय बरें म्हणतील ?

११ : : मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !

[विष्णुबुवा ब्रह्मचारी गोखले या विचारवंत बैराग्याचा आपल्या लोकांना जेवढा परिचय व्हावयास हवा आहे तेवढा अजून झालेला नाही. १८१८ साली मराठी राज्य बुडाल्यानंतर पुढील दहा वर्षांत जीं अनेक मोठालीं माणसें जन्मास आलीं त्यांतच विष्णुबुवाची गणना होते. यांचा जन्म १८२५ सालीं झाला. त्यांनीं लिहिलेलें आत्मचरित्र लहानच आहे. वास्तविक पाहतां सर्व जन्मभर सद्धर्मप्रचारासाठीं आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची लाट परतवून लावण्यासाठीं त्यानें जे अविश्रान्त श्रम केले त्याची साग्र हकीगत त्यानें लिहून ठेवली असती तर महाराष्ट्रांतिल तेव्हांच्या धार्मिक चळवळीची आपल्याला चांगली माहिती झाली असती. परंतु आत्मचरित्र लिहिणें हा जो वाङ्मयांतिल प्रकार आहे त्याची ओळख आपल्या लेखक वर्गाला तेव्हां नसल्यामुळे आणि थोडीशी असली तरी स्वतःच्या संबधानेंच जास्त लिहिणें हें विनयबुद्धीस सोडून आहे, असें कदाचित् वाटल्यामुळे ज्यांनीं आत्मचरित्र लिहिण्याची कल्पना उचलली त्यांनीं ती अगदीं तोटकी व अपुरी राहूं दिली. ज्याला आधुनिक कालांत शिक्षण म्हणून म्हणतात आणि पूर्वीच्या काळीं विद्येचा संस्कार म्हणून म्हणत असत, त्याचा कसलाही लाभ विष्णुबुवा यांना झालेला नव्हता. केवळ

जिज्ञासाबुद्धीनें स्वतःच जें काय ज्ञान त्यांनीं संपादिलें तेवढेंच. पण त्यांचें मन उपजतच मोठें विशाल होतें. आणि त्यांची बुद्धी स्वभावतःच अत्यंत कुशाग्र होती. यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या अनेक प्रश्नांशीं त्यांची ओळख झाली आणि त्यांच्याशीं झोंबी करावयास लागणारे बळ त्यांना कमी पडलें नाहीं. अंग्रजी अमलाच्या पहिल्या पन्नाशींत जे कोणी मोठे आकांक्षी, भावनाशील असूनही अत्यंत तर्कशुद्ध बोलणारे, स्वकीयांची होत असलेली धार्मिक पिछेहाट पाहून हळहळणारे आणि ती धांबविणारेच नव्हे तर, परधर्माच्या प्रतिपादकांना उलट टोले लगावणारे जे कोणी सुधारक झाले त्यांत विष्णुबुवा गोखले हे अग्रगण्य आहेत. त्यांनीं सांगितलेल्या समाज-सुधारणेच्या आणि धर्मसुधारणेच्या कल्पना आपल्याला अजून पुष्कळ दिवस पुरतील. छापखाने आणि वर्तमानपत्रें यांचा महिमा वाढल्यानंतर आणि प्रत्यक्ष महाविद्यालयीन शिक्षण मिळूं लागल्यानंतर सुद्धां जे मोठाले सुधारक महाराष्ट्रांत झाले त्यांनीं सांगितलेले सर्व सुधारणाविषयक विचार विष्णुबुवांच्या लिहिण्यांत सूत्ररूपानें पण अत्यंत प्रसादयुक्त भाषेनें सांगितलेले आढळतात. परधर्माचा दृष्ट्या आला असतांना पौराणिक वाङ्मयाच्या निचिडांतून मार्गें हटून वैदिक कल्पनांच्या आश्रयला जावें ही पुढें दयानंदांनीं उचललेली कल्पना विष्णुबुवांनीं महाराष्ट्रांत सिद्ध करून दाखविलेली होती. देशांतील सर्व वस्तूंवर सर्व लोकांचेंच स्वामित्व असावें आणि कोणालाही त्या खाजगी म्हणून ठेवतां येऊं नयेत हा आधुनिक कालांत रूढ होत असलेला विचार विष्णुबुवांनीं तेव्हांच सांगितलेला आहे. त्यांचें लिहिणें शुद्ध, तार्किक आणि न्यायनिष्ठुर असें आहे. तेव्हांच्या कालमानास अनुसरून व त्यांनीं घेतलेल्या दीक्षेस अनुसरून अेक प्रकारचा फटिंगपणा व तुसडपणा मात्र त्यांत दिसून येतो.

त्यांचा मृत्यु १८७१ सालीं झाला. }

* * * माझा जन्म शालिवाहन शकाच्या सत्राशें सत्तेचाळि-
साव्या वर्षी अधिक श्रावण शुद्ध पंचमीस सूर्योदयाबरोबर झाला; व
माझी जन्मभूमि मुंबई इलाख्यांत जो ठाणें जिल्हा आहे, त्यांतील
राजापुरी तालुक्यांपैकीं निजामपूर पेठ्यांत शिरवळी नांवाचा ग्राम-
देवघाटाचे पायथ्याजवळ मोठ्या अरण्यांत शय्याद्रि पर्वताखालीं
दोन नद्यांचे मध्यभागीं आहे, तीच माझी जन्मभूमि आहे व माझी
उत्पत्ति ब्राह्मणवर्गांत चित्तपावन ब्राह्मणांचें कुल आहे त्यांत झाली.
ती अशी कीं, माझ्या प्रपितामहांचें नांव रामचंद्रपंत गोखले, व पिता-
महांचें नांव महादाजीपंत गोखले, व बापाचें नांव भिकाजीपंत गोखले,
व आईचें नांव उमाबाई गोखली, व माझें नांव विष्णुपंत गोखले,
असें आहे. माझ्या आईला अकरा मुलें झालीं : त्यांत सहा मुलगे
व पांच मुली. त्यांत मीं दहावा झालों. व मीं लग्न केलें नाहीं. या
कारणावरून व माझ्या वर्तणुकीवरून मला ब्रह्मचारीवावा म्हणतात.
आतां, मला वेदाध्ययन, किंवा शास्त्राध्ययन, किंवा लेखनवाचन-
ज्ञान, काय तें माझें मौंजीबंधन सातवे वर्षीं झाल्यानंतर एक वर्ष-
पर्यंत झालें.

नंतर माझें अक्षर सहज रीतीनें आणि अल्प अभ्यासानें उत्तम
जाहलें, म्हणून नवव्या वर्षीं मी इंग्रज सरकारच्या जमीन-वसुलाती-
कडील तालुके कचेरींत उमेद्वारी करूं लागलों. नंतर दीडवर्ष उमे-
द्वारी झाल्यावर, गरीबीमुळें, व माझा बाप माझ्या वयाच्या पांचव्या
वर्षीं मेला म्हणून, माझ्या आईनें मला घराच्या शेतजमिनीचें उत्पन्न
करण्याचे कामांत, व घरचीं गुरें चारणें या कामांत, व लांकडें फोड-
ण्याचे व वागशाईचे वगैरे कामांत घातलें. तें काम मोठ्या मेहनतीनें
दोन वर्षे केल्यावर मी बारावे वर्षीं माझ्या जन्मभूमीच्या गांवापासून
वारा कोसांवर रायगड तालुक्यांत महाड म्हणून शहर आहे त्या महा-
डास भर बाजारांत वाणीपणाचे दुकानावर स्वसंतोषानें चाकरीस

राहिलों, आणि मोठ्या मेहनतीनें तागडी व ताजवा धरून जिन्नस विकण्याचें व मापानें जिन्नस विकण्याचें, व कापड विकण्याचें, व खुर्दा विकण्याचें सराफीचें, व अल्पस्वल्प हुंडीचें, जमाखर्चाचें, व सावकारी लिहिण्याचें, हिशेबी व्याजबद्धा वगैरे काम दोन वर्षे केलें. नंतर माझी इच्छा इंग्रज सरकारची चाकरी करण्याची जाहली; परंतु ज्याच्या दुकानावर चाकरीस होतों तो सोडीना; तथापि मी त्याचे हुकमानें त्यानें जितके दिवस जास्ती राहण्याची मुदत केली तितके दिवस राहून, नंतर रजा घेऊन, चवदावे वर्षीं स्वसंतोषानें जहाजांत बसून, समुद्रांतून रत्नागिरीस गेलों. पुढें इंग्रज सरकारच्या कष्टम खात्यांत रत्नागिरी तालुक्यांत संगमेश्वर बंदरावर उमदेवारीस राहिलों. पुढें एका कारकुनाचे बदलीनें दोन महिने सरकारचाकरी केली. नंतर ठाणें जिल्ह्यांत निवून आलों, आणि परीक्षेस्तव इंग्रज सरकारांतून क्यामेटी बसून परीक्षा झाल्या त्यांत मी परीक्षा देऊन सरकारचाकरी देण्यास लायक ठरलों. नंतर लागलीच मला सोळावे व पंधरावे वर्षांचे मध्यभागीं सरकारचाकरी ठाणें जिल्ह्यांतील साधी तालुक्यांत कष्टमखात्यांत मिळाली. नंतर मिठाकडील बंदोबस्ताचीं, व जलमार्ग जकातीचीं वगैरे कामें, मुक्त्यारीनें वगैरे, साधी, बसई, कल्याण, भिवंडी, उरण, व कष्टम कलेक्टर-कचेरी वगैरे, सात वर्षे मेहनत घेऊन व हुशारीनें व अब्रूनें सरकारची चाकरी केली.

परंतु मला लहानपणापासून वेदोक्त धर्माचा विचार करण्याची संवय होती, त्यामुळें मी वेदोक्त धर्माचीं पुस्तके वाचीत असें, व ऐकत असें; त्यापासून माझी बुद्धि पापभीरु झालेलीच होती. पुढें माझ्या वयाचे विसावें वर्षीं मला ईश्वराकडून साक्षात्कारद्वारां सूचना झाली. नंतर मी आपले वयाची तेवीस वर्षे, आठ महिने, तेवीस दिवस झाल्यावर कौपीन धारण करून एकांत विचार करण्याकरतां सप्तशृंगीचे डोंगरावर व आजूबाजूचे अरण्यांत वगैरे गेलों. त्याठिकाणीं निर्मनुष्य

मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !

स्थलावर कांहीं वर्ष मास दिवस भक्ति करून निवास केला. तों मला आत्मप्राप्तीच्या अत्युत्कंठतेमुळे व विचारामुळे, ईश्वराचे साक्षात्कार होऊन, आत्मज्ञानप्राप्ति झाली. पहा, मला ईश्वरावांचून सद्गुरु कोणी मिळाला नाही. पूर्वी मीं व्यवहारांत असतांना व व्यवहार सोडल्यावरही ज्ञानाच्या गोष्टी कोणाजवळ विचारावयास गेलों म्हणजे त्याणें सांगावें कीं, आमची पूजा कराल व आमचा मंत्रोपदेश घ्याल तर मग आम्हीं ज्ञान सांगूं. त्याप्रमाणें मी बहुतांचे, त्यांची परीक्षा पहाण्याकरतां, मंत्रोपदेश घेतले आणि नंतर त्यांना ज्ञानाच्या गोष्टी विचारल्या; परंतु त्यांना ज्ञान नाही असें मीं समजलों, व ते सर्व अज्ञानी व ढोंगी आहेत असें मी उघड समजत गेलों. कारण कोणी दारुबाज, कोणी किमयाच्या फंदांत, कोणी जादूच्या नादांत, कोणी विषयाच्या छंदांत, कोणी द्रव्यलोभी भोंदू, कोणी मतवादी, इत्यादि बहुतेकांचा तपास मीं केला. शेवटीं त्या सर्वांना प्रश्न केले. तों त्यांचें बोलणें मूर्खपणाचें, व संशययुक्त, व शंकेचें समाधान करवेना; म्हणजे आपणच अज्ञानी असें ठरतें; परंतु आपल्याला कोरडा मोठेपणा मिळावा म्हणून शंका घेणाऱ्या दुसऱ्यास नास्तिक म्हणविणारे असे सर्व लोक मीं अनुभविले. नंतर ते ढोंगी लोक लुच्चे असें जाणून मीं विचार केला कीं अरेरे ! या गुरु म्हणवून घेणाऱ्या ढोंग्यांना धिक्कार असो. ह्या ढोंगी लोकांना आपण अतःपर समजून रहावें, आणि प्राणावसानापर्यंत एक ईश्वराची आराधना प्रेमळपणानें ग्रंथ वाचून कशी करावी हें जाणतच आहों. त्याप्रमाणें एकाग्रचित्तानें भक्ति करावी असा निश्चय केल्यानंतर सप्तशृंगीचे अरण्यांत गेलों, आणि ईश्वरावर भरंवसा ठेवून अरण्यसंबंधी कंदमूलफळ भक्षण करून, झर्झरोदक पान करून, गुहेत वगैरे ठिकाणीं निर्मनुष्य स्थळीं नम्र अवधूत राहिलों; आणि वेदांत विचार ध्यानधारणा अतिशय केली. तेणेंकरून ईश्वरानें

दयाळूपणानें मला अनुभविक आत्मज्ञानी करून, उपदेश करण्याची आज्ञा केली. म्हणून मी उपदेश करीत फिरत आहे.

मी अनेक मतवाद्यांच्या जमावांत राहिलों आहे, व अनेक लोकांस पारखून पारखून सोडलें आहेत, व जगांतील अनेक कपटे, व अनेक खरेंपणाचीं कृत्यें, सर्व मी पाहिलीं आहेत; व लाखों मनुष्यांवरुं वादविवाद, धर्मविषयावरुं करून, त्यांचीं मते खंडण केलीं आहेत. मला हजारों मनुष्यांच्या सभेंत ज्या ज्या इसमास जें जें पाहिजे तेंच सुचतें हाच काय तो माझ्यांत गुण आहे. तो दत्तात्रेयाचा मला वर आहे. मला प्रश्नावरुं तत्काळ आणि अति जलद उत्तर देऊन समाधान करतां येतें. कसलेही कोणी कां संशय काढीना, मी त्याच्या संशयांचें छेदन करतां आणि समाधान देतो. मला दत्तात्रेयाचा वर आहे त्यामुळें बोलण्यांत मला कोणी जिंकिल असें नाहींच नाहीं. हा अनुभव बहुतांनीं पाहिला, तसा आणखी पहा. मला महा-प्रसंग पडला तरी निर्भयता दिसत्ये. माझें बोलणें स्वतःच्या अनुभवाचें, व युक्तीचें, व शास्त्रप्रमाणानें सिद्ध असें असतें, त्यामुळें कोणाचा इलाज चालत नाहीं व चालणार नाहीं. मीं कोणाच्या घरीं घरगुती चाकरी केली नाहीं त्यामुळें मला खुषामत करण्याची संवयच नाहीं. म्हणून जे खुषामती करून घेणारे व करणारे असे अज्ञानी असून, आढ्यता मिरवितात तेही अंतरांतून मला जब्बर समजतात; तरीपण बाह्यात्कारीं माझ्या पाठीमागें माझी निंदा करतात. खरे जे निष्पक्षपाती ज्ञानेच्छू आहेत ते माझी यथाशक्त्या स्तुति करतात. आणि मी तर सर्वास म्हणजे निंदिणाऱ्यांस व वंदिणाऱ्यांस आत्मप्राप्ति होईल असा समान उपदेश करतां. आतां तुम्ही सुचेल तसें म्हणा.

.....हे ईश्वरा, तूं मला अरण्यांत शंकरपार्वती-रूपानें अनेक वेळां दर्शन देऊन आज्ञा दिलीस कीं माझ्या वेदोक्त विषयांत ज्या

मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !

ब्रह्मचरिण
दि. २१९२

तारक गोष्टी आहेत त्या लोकांच्या मनांत ठसवून दे; कारण की त्या गोष्टींचा लोप झाला आहे. त्या तूं सांगितलेल्या गोष्टी मी जगांत प्रगट केल्या आणि ह्या वेदोक्त धर्मप्रकाश ग्रंथांत व भावार्थ-सिंधु ग्रंथांत लिहून सर्वास दिल्या. या गोष्टी ऐकून सर्वांचे अन्तःकरणांत ज्ञान उद्भूत व्हावे याविषयीं तुझी कृपारूपी दृष्टि सर्वांकडे व्हावी. हे ईश्वरा, बापा, तूं दत्तात्रेय अवताररूपानें दर्शन देऊन बोललास कीं, तूं जगांत तारक उपदेश कर. पण त्या वेळेस मी बोललों कीं, मला संस्कृत भाषा येत नाही. मग तूं हास्यवदन करून बोललास कीं, जा विष्णु ! तूं सहज भाषण करशील तोच वेदगर्भीचा परमसिद्धान्त होईल. त्याप्रमाणें या जगांत मी बोलतो आणि सर्व पोकळींत तुझे ज्ञानरूपी कान आहेत म्हणून तूं ऐकतोस. यासाठीं त्या बोलण्यांत चूकभूल अथवा यथार्थ, जें काय तूं बोलवितोस तें मी बोललों. यास्तव सर्वच बोलण्याचा अभिमान मला नसो.

.....अरे बारीक सुईच्या नेड्यांत दोरा ओवणाऱ्यास कुन्हाडीच्या व कुदळीच्या, पावड्याच्या इत्यादि स्थूल नेड्यांत दांडा ओवणें काय कठिण ! त्याप्रमाणेंच आत्मविद्येनें माझी सूक्ष्म बुद्धि झाली आहे त्या मला अन्य विद्या कळणें काय अशक्य ! मजसाठीं रडाल, अरे, माझी आठवण कराल...“ ब्रह्मचारीबाबा लंगोटी घालून कफनी गळ्यांत घालून लोकांस ज्ञान व नीति सांगतात तसे ब्रह्मचारीबाबाच्या वेषासारखे आमच्या वरोवर येतात, त्यांना ज्ञान नसतें, मग ब्रह्मचारीबाबाच अधिक काय आहेत ” असा विचार लोकहो ! तुमच्यांत होतो; परंतु फसाल, मी गेल्यावर फसाल : कारण तुम्हांस तरणोपायास्तव आत्मज्ञानी झालेंच पाहिजे, तेव्हां माझी आठवण कराल, आणि रडाल कीं आम्हीं विषयमस्तीनें फसलों, आतां ज्ञान कोठून ? तर माझा हा ग्रंथ तरी वाचा अथवा ऐका...वेदोक्त धर्मप्रमाणें उपदेश करण्याचा माझा सांप्रदाय आहे; तो सोडून मी लोकांच्या मनधरणीकरतां

अशास्त्र उपदेश करूं कीं काय ? माझा प्राणान्त झाला तरीही मी अशास्त्र उपदेश करणार नाहीं; हीच माझी प्रतिज्ञा आहे. कारण मला परमेश्वराचा पूर्ण साक्षात्कार आहे. त्या माझ्यानें अशास्त्र उपदेश कसा करवेल ?...

अतिशूद्रांस वगैरे असें बोलूं नये कीं तुम्ही नीच आहां, तुम्ही नीच आहां. कारण असें नित्य त्यांना बोलूं लागलें कीं ते अधिकच नीच होतात. यास्तव भूदेव जे श्रेष्ठ ब्राह्मण त्यांणीं नीच अवस्थेंतील मनुष्यांस उत्तम स्वभाव अभ्यासवून त्यांना नीच पदवीपासून मुक्त करून उत्तम पदवीस आणावें; कारण नरदेह हा उत्तम पदवी मिळविण्यास योग्य आहे आणि ब्राह्मणांनीं हेंच आपलें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे असें स्मरावें. आतां हें त्यांना, मातेस बाळकाच्या सूचना देण्याप्रमाणें स्मरण दिल्लें आहे. कारण माझी मातापिता चित्तपावन ब्राह्मण व माझ्या देहाची उत्पत्तीपासून गणना ब्राह्मणवर्गांत श्रेष्ठपणानें आहे. म्हणून सर्व ब्राह्मण माझे आईबाप आहेत. म्हणून मीही निर्भयपणानें बोललों.....आम्ही वेदप्रतिपाद्यधर्माचीं माहितगारी करून देऊन भ्रष्टता दूर करणारे वस्ताद आहों. या कारणामुळें जेथें फार भ्रष्टता असेल तेथेंच आमचें आगमन, तेथेंच आमचें काम, तेंच आमचें स्थळ.... वेदांच्या भागांची निंदा करणारीं अशीं अनेक मते उत्पन्न झालीं. हीं सर्व मते माझ्याशीं वाद घालतांना लयास गेलीं.... माणसांवर प्रवासांत व तीर्थयात्रेस जाण्यांत दगेखोरांच्या हस्तें अनर्थ गुजरतात : मजवरही हे सर्व अनर्थ गुजरले पण भयंकर रीतीनें मी सुटलेला आहे....अरे शिव्या दिल्या म्हणोन निंदा कराल तर तुम्हांला खचित सांगतों मी ब्रह्मचारीबावा आहे. माझ्या शिव्यांचा विचार करा. माझ्या शिव्या साधारण नाहींत. माझ्या शिव्या तत्त्वमसि महावाक्याच्या बरोवरीनें उपदेशक आहेत.

मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !

शालिवाहन शकाच्या सत्राशे चौसष्टाच्या वर्षी पश्चिम दिशेस धूमकेतु (आकाशातील चकमकणाच्या गोळापासून सुटलेला प्रकाशाचा खांबासारखा झोत) जमीनीवर टेकलेला, वैशाख व ज्येष्ठ या दोन महिन्यांच्या बहुतेक दिवशीं मीं पाहिलाः व शालिवाहन शकाच्या सत्राशे ऐशीच्या वर्षी भाद्रपदाच्या वद्यपक्षांत, व अश्विन शुद्धपक्षांत, पुच्छकेतु,.....मीं पाहिला. आतां पहिल्या धूमकेतूचा विचार केला तर, तो सिंधु देश व मुलतान देश या देशांवर त्यांच्या दक्षिण दिशेनें उतरला होता. याचें फळ पाहूं गेलों तर ते दोन्ही देश बहुधा त्या वेळेसच युद्धप्रसंगानें परस्वाधीन झाले. मागाहून जो पुच्छकेतु पाहिला तो दिसण्याच्या अगोदरच सत्रा महिने अन्यद्वीपनिवासी लोकांचें आणि हिंदुस्थानच्या कांहीं हिंदु लोकांचें हाडवैर पडलें आणि एकमेकांचे एकमेकांनीं निर्दयपणानें प्राणनाश केले व अद्याप करीतच आहेत असा रक्तपात झालाः अरेरे, अद्यापि रक्तपाताचा शेवट झाला नाही; याचें कारण त्या पुच्छकेतूचें पुच्छ पश्चिमेकडून हिंदुस्थान देशावर लवलेलें दिसतें हेंच असावें, असें अनुमान होतें.

१२ : : हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

{ बिस्मार्क हा आजवर झालेल्या सर्व जर्मन मुत्सद्यांत श्रेष्ठ मुत्सद्दी ठरलेला आहे. याचा जन्म अि. स. १८१५ सालीं झाला. प्रशियन सरकाराकडे नोकरांत असतांनाच यार्चे राजकारण-पटुत्व ध्यानांत येऊं लागलें होतें. फ्रँक फोर्ट, सेंट पीटर्सबर्ग आणि पॅरिस या तीन ठिकाणीं त्यानें मोठें जोखमीचें राजकारण केलें. १८६५ सालीं प्रशिया देशाचा राजा पहिला वुअिल्यम यानें त्याला आपला मुख्य प्रधान नेमलें. दोघांच्याही राजकीय आकांक्षा अेकच असल्यामुळें वुअिल्यमनें बिस्मार्कच्या मुत्सद्देगिरीस पूर्ण वाव दिला. वटंबर्ग, सॅक्सनी, बव्हेरिया अित्यादि अनेक जर्मन संस्थानें प्रशियापासून अलग असत. या सर्वांचा अेक मोठा गट करावा आणि त्यांच्या अग्रस्थानीं प्रशिया देश असावा अशी या राजाची आणि प्रधानाची उत्कट अिच्छा होती. पण हें घडून यावयास पूर्वेच्या बाजूला ऑस्ट्रियाचें बल क्षीण करावयास हवें होतें आणि पश्चिमेच्या बाजूला फ्रान्सचा वरचष्मा कमी व्हावयास हवा होता. हें व्हावयाचें म्हणजे या दोन्ही देशांशीं युद्ध करणें प्राप्त होतें. बिस्मार्क यानें आपल्या राजकारणाचे डाव असेच चालू ठेवले कीं, या दोनही राष्ट्रांना जर्मनीशीं युद्ध करणें अवश्य वाटूं लागलें. आपणच आरंभलेल्या डावाप्रमाणें केव्हां ना केव्हां तरी आपल्याला यांच्याशीं युद्ध करावें लागेल हें ओळखून

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

बिस्मार्कने युद्धाची फार मोठी तयारी करून ठेवली होती. १८६६ साली ऑस्ट्रियाशी युद्ध सुरू झाले आणि अेक दोन धडकांत त्या देशाचा बिस्मार्कने चुराडा उडविला. पुढे १८७० साली फ्रान्सशी युद्ध झाले आणि युद्धमंत्री फॉन मोल्टके याच्या रणचातुर्याने फ्रान्सचे अेवढाले पराभव झाले की, फ्रेंच बादशहा तिसरा नेपोलियन हा कैद झाला आणि फ्रान्स शरण आला. सर्व जर्मन संस्थानांच्या अेकीकरणाला अवश्य असलेले हे विजय संपादन केल्यानंतर प्रशियाच्या छत्राखाली या सर्व संस्थानांचे मिळून जर्मन साम्राज्य स्थापित झाले आहे अशी घोषणा फ्रान्सच्या राजधानीतील व्हर्सायच्या राजवाड्यांतच बिस्मार्क याने केली. या साम्राज्याचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचे काम बिस्मार्क याने अनेक वर्षे केले. पहिला वुअिल्यम मरण पावला व त्याचा मुलगा फ्रेडरिक हाही मरण पावला. त्यानंतर दुसरा विल्यम हा गादीवर आला. हा राजा स्वतःच मोठा कर्तबगार असल्यामुळे त्याचे व बिस्मार्कचे जमेनासे झाले. आणि शेवटी १८९० साली त्याने आपली प्रधानकीची वस्त्रे खाली ठेवली. १८९८ साली या थोर मुत्सद्याचा अन्त झाला. गेल्या शतकाच्या शेवटच्या तीस वर्षांत युरोपियन राजकारणावर बिस्मार्कच्या धोरणाची मोठीच छाप पडलेली होती. ह्याच्या अेवढा करडा मुत्सद्दी आजवर कदाचित् झालाही नसेल. आपल्या हेतूच्या सिद्धीसाठी लष्करी सामर्थ्याचा उपयोग करावयास मार्गे पुढे न पाहणारा हा माणूस होता. निर्बळ भावनांना तो यत्किंचितही किंमत देत नसे. त्याच्या अमलांत जर्मनीचे वैभव घरांत आणि बाहेर फारच वाढले. याने लिहिलेल्या आत्मचरित्रांत अनेक गमतीचीं प्रकरणे आलेली आहेत. आपल्यावर लहानपणीं कसकसे प्रसंग आले, आपल्या बरोबरचे लोक कशा-प्रकारचे होते आणि फ्रान्सचा बादशहा आपल्या हातीं आल्यावर आपण कसे वागलों अित्यादींचे त्याने जे मोठे सुरस वर्णन केले आहे ते पुढील थोड्याशा परिच्छेदांत दिले आहे.]

* * * अगदीं नाहीं नाहीं म्हटलें तरी मी सुमारें पन्नास वेळां तरी घोड्यावरून पडलों असेन. घोड्यावरून खालीं आपटणें यांत विशेष कांहींच नाहीं. पण पडल्यावर जर कां तुम्हीं घोड्याच्या खालीं सांपडलांत तर मात्र फजिती आहे. एकदां माझ्या बरगडीचीं तीन हाडें मोडलीं. मला वाटलें आतां सगळाच ग्रंथ आटोपला ! पण वाटलें होतें तितकी इजा मला झाली नव्हती. ठणका मात्र फारच लागला होता. मी अैन जवानींत असतांना असाच एकदां घोड्यावरून पडलों. तेव्हां आपल्या विचारशक्तीचा आणि मेंदूचा किती निकट संबंध आहे हें माझ्या ध्यानीं आलें. मी आणि माझा भाऊ असे दोघेजण घोड्यावरून चाललों होतो. दोघांनींही घोड्याला टांच दिली आणि ते भरधांव निवाले. माझा भाऊ थोडा पुढें होता. त्याला वाटलें कीं, कांहीं तरी ताडकन वाजलें. तो मार्गें पाहतो तो माझें डोकें सडकेवर आपटलेलें त्याला दिसलें. समोरून येत असलेल्या एका गाडीतील कंदीलाला माझा घोडा बुजला आणि एकदम दोन पायांवर उभा राहिला आणि पाठीवर आपटला. मीही कोलमडून डोक्यावर पडलों. कांहीं वेळ मी बेशुद्धच होतो. शुद्धीवर आल्यावर माझ्या ध्यानांत आलें कीं, आपल्याला कांहीं गोष्टी स्वच्छ कळत आहेत पण कांहीं मात्र मुळींच ध्यानांत येत नाहींत. मी घोड्याचें वर्तमान काय आहे तें पाहिलें तेव्हां लगाम तुटला आहे असें आढळून आलें. म्हणून मी मोतदाराला बोलाविलें आणि त्याच्या घोड्यावर बसून घरीं गेलों. मीं घरीं आलों म्हणून घरचीं कुत्रीं जेव्हां लाडानें भुंकूं लागलीं तेव्हां मला वाटलें हीं कुत्रीं कोणाचीं आहेत कोणास ठाऊक. मी त्यांच्यावर फार रागावलों आणि त्यांना माझ्या समोरून हांकलून दिलें. मग मीं घरांत सांगितलें कीं, मोतदार घोड्यावरून पडला आहे आणि म्हणून त्याला आणावयास डोली पाठवावयास हवी; परंतु घरचीं माणसें कांहींच हालचाल करीनात हें पाहून मला फार

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

राग आला. त्या बापड्याला हे लोक तसाच सडकेवर पडला राहूं देणार कीं काय ? पण घरांतले लोक अगदीं घुम्मच बसले. कारण माझ्या भावानें मी असा वाचळल्यासारखा कां करतो याचें मर्म सांगितलेलें होतें. मला शुद्धच नव्हती आणि मी घरीं आलों आहे हेंही मला कळत नव्हतें. तसेंच मोतदार आणि आपण दोन्ही आपणच बनलों होतो याचाही उमग मला पडला नाही. मग मी थोडेंसें खालें आणि झोपी गेलों. रात्रभर झोंप लागल्यानंतर सकाळीं मी अगदीं नेहमींसारखा झालों. पुन्हां एकदां असेंच झालें होतें. अेका झाडींतून मी घोड्यावरून चाललों होतो. घोडा एका खांचेवर थोडा ठेंचाळला आणि साफ खालीं पडला; आणि मीही बेशुद्ध झालों. चांगला तीन तास मी तसाच पडलेलों होतो आणि घोडा माझ्या-शेजारीं उभा होता. शुद्धीवर आल्यावर मी जवळच्या एका शेतांत गेलों. रक्तानें माखलेलें माझें तोंड पाहून शेतकऱ्याची बायको दूर पळाली. तथापि तिचा नवरा जवळ आला आणि त्यानें माझें रक्त पुसून काढलें. मग मी कोण, काय, हें त्याला सांगितलें आणि मला अगदींच हलवत नव्हतें म्हणून त्यानें गाडींत घालून मला घरीं पोहोचविलें. खोगिरावरून मी चांगला बारा चवदा हात दूर उडालों होतो व झाडाच्या बुंध्यावर आपटलों होतो. डॉक्टरनीं जेव्हां मला तपासलें तेव्हां ते म्हणाले, “आमच्या शास्त्रनियमाप्रमाणें पाहतांना तुमची मानच मोडावयास हवी होती.” आणखी दोन तीनदां माझा जीव असाच धोक्यांत सांपडला होता. १८५२ चा सुमार असावा. सेमरिन गाडीचा रस्ता अजून पुरा व्हावयाचा होता. कांहीं मंडळी बरोबर घेऊन मी एका बोगद्यांतून चाललों होतो. आंत अगदीं काळोख किट्ट होता. हातांत कंदील घेऊन मी पुढें चाललों होतो. पण वाटेंत एक मोठी भगळ होती. चांगली पंधरा फूट खोल आणि पांच चार फूट रुंद असलेल्या या भगळीवर एक फळी टाकलेली

होती. ही फळी कुजलेली असावी असें वाटतें. कारण तिच्यावर माझे पाऊल पडतांच ती काडकन् मोडली अन् मी खाली पडलों. पण स्वाभाविकपणेंच मी दोन्हीकडे हात पसरलेले असल्यामुळें दोन्ही कडांचा आश्रय मला मिळाला आणि मी लोंबत राहिलों. दिवा अर्थातच गेला होता; बरोबरच्या लोकांना वाटलें कीं, मी खास खाली आपटलों. ते मला म्हणाले, “अरे, मेलास कां?” त्यांना वाटलें, त्या नाल्याच्या तळांतून उत्तर येईल. पण मी जवळच लोंबत होतो तेथूनच म्हणालों, “नाहीं, अजून जिवंत आहे!”

या गोष्टीची मोठीच जिकीर होते कीं जो कोणता बेत मी पहिल्यानें करावा त्यासंबंधानें पांचसहा माणसांशीं मला उरसफोड करावी लागते; वास्तविक यांतल्या एकालाही या विषयाचें कसलेंही ज्ञान नसतें. पण चर्चा म्हटली कीं, हे लोक कांहीं ना कांहीं तरी आक्षेप काढतात आणि यत्किंचित्ही न चिडतां त्या सर्व आक्षेपांचें निरसन करीत बसणें मला भाग पडतें. यामुळें अलीकडे असें झालें आहे कीं, ज्या एखाद्या गोष्टीचा मीं तीन मिनिटांत निकाल लावला असता तिचा निकाल लावावयास तीन दिवस खर्ची पडतात. एखादा तोफखाना कोठें बसवावा याविषयीं मी आपलें मत द्यावें आणि लष्करी अधिकाऱ्यानें माझे म्हणणें खोडून काढून माझे समाधान करावें अशांतलाच हा प्रकार आहे. काल असें झालें कीं, मोल्टके आणि रून हे दोघे माझ्याशीं बोलत बसले होते. माझे म्हणणें काय आहे हें मी त्यांना समजावून सांगितलें. रून याला दरबारी शिष्टाचाराच्या पद्धति माहित झालेल्या ! त्यामुळें गप्प बसून त्यानें मला खुशाल बोलूं दिलें आणि शेवटीं म्हणाला, “आपण म्हणतां तें बरोबर आहे.” इकडे मोल्टकेही माझे बोलणें लक्ष लावून ऐकत आहे असेंच मला वाटत होतें. बाजूनें पाहिलें असतां या मोल्टकेचा चेहरा अलीकडे अधिक अधिकच एखाद्या गिधाडाच्या चेहऱ्यासारखा बनत चालला आहे असें

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

वाटते. माझे बोलणे संपतांच हा बोलू लागला; पण हा काय म्हणतो आहे हेच मला कळेना. माझ्या ध्यानांत आले की, आपण इतका वेळ बोलत होतो त्याच्याकडे या बापड्याचें यत्किंचितही लक्ष नसावें. उलट ज्याचा प्रस्तुताशीं कांहींही संबंध नाही त्या विषयाचीं वळवटें हा मनांत वळीत बसला असावा. वास्तविक पाहतां मोल्टके हा विलक्षण बुद्धिमान मनुष्य आहे आणि ज्या गोष्टीकडे तो बारकाईनें लक्ष देईल ती गोष्ट त्याला कळेलच कळेल अशी माझी खात्री आहे. पण आज कित्येक वर्षे तो एकाच विषयाचें—लष्करी प्रश्नांचें—चिंतन करित राहिला आहे आणि त्यामुळे दुसरा कोणचाही विषय त्याच्या डोक्यांत शिरत नाही आणि त्यांत त्याचें मनही लागत नाही. पण आपलें इतक्या वेळचें बोलणे केवळ बहिऱ्यापुढें गायल्याप्रमाणें झालें हें पाहून मलाही थोडा राग आला. आणि मीही एका निराळ्या तऱ्हेनें सूड घेतला. आपण काय म्हणालों हें मीच पुन्हां बोलून दाखवण्याच्या अैवजीं मी रुनला म्हणालों, तुम्हीं आपलें मत मला दिलेंच आहे. याचा अर्थ असा आहे की, मी काय म्हणालों हें तुम्हांला कळलेलें आहे. मेहेरबानी करून काय कळलें तें पुन्हां एकदां सांगाल काय ? ”

सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्याच दिवशीं जी लढाई झाली ती संपतांच फ्रेंच सरकारशीं वाटाघाट करण्यासाठीं मी व मोल्टके असे दोघेजण, सेडनपासून आठदहा मैलांवर असलेल्या दोनचेरी गांवाला गेलों. वाटाघाट मध्यरात्रीपर्यंत चालली होती. पण कांहींच निष्पन्न झालें नाही. बोलणे करतांना आमच्यावरोबर ब्लू मेंथाल आणि तीनचार दुसरोहि मोठाले लष्करी अंमलदार होते. फ्रेंचांच्या बाजूनें बोलणे करण्याचें काम सेनापति विंपफेन यांजकडे होतें. मोल्टके यानें आपलें म्हणणें अगदीं थोडक्यांत मांडलें. त्यांची मागणी अशी की, सगळेंच्या सगळें फ्रेंच सैन्य युद्धकैदी म्हणून आम्हांस शरण आलें पाहिजे. विंपफेन म्हणाला, “ ही अट फार

कडक आहे; आमच्या सैनिकांनीं युद्धांत मोठेंच शौर्य प्रगट केलें आहे आणि म्हणून तुम्ही त्यांच्याशीं असें वागतां कामा नये; यापुढें युद्धांत न पडण्याची अट जर त्यांनीं पत्करली तर त्यांना तुम्ही सोडून द्यावें व ज्या दुसऱ्या कोणच्या टापूंत त्यांनीं जाऊन रहावें असें तुम्ही ठरवाल तेथें त्यांनीं जाऊन रहावें; आग्रहच असेल तर त्यांना तुम्ही अल्जीर्स येथें रवाना करा. ” तथापि फार न बोलतांना मोल्डके यांनीं आपलीच अट पुन्हां एकदां सांगितली. विपफेन यांनीं आपल्यावर किती विपरित प्रसंग आला आहे हें पुनः पुनः सांगितलें. ते म्हणाले, “ दोन दिवसांपूर्वीच मी आफ्रिकेंतून इकडे आलों; आणि फौजेत दाखल झालों. मॅकमेहन याला लढाईच्या शेवटीं शेवटीं जखम झाली आणि म्हणून सैन्याचें आधिपत्य माझ्याकडे आलें आणि मागोमाग शरणचिढीवर सही करण्याचा प्रसंग माझ्यावर ओढवला आहे. माझ्या मनांतून किल्ला झुंजत ठेवावा असें आहे किंवा तुमचा वेढा फोडण्यासाठीं तुमच्यावर तुटून पडावें असेंही मला वाटतें. ” आमच्या सेनापतीनें उत्तर केलें कीं, तुमच्यावर हा विचित्र प्रसंग यावा याचें मला फार वाईट वाटतें. पण तेवढ्यामुळें माझी अट मला ढिली करतां येईल असें वाटत नाहीं; फ्रेंच शिपाई शूर आहेत असें आपण म्हणतां तें मलाही मान्य आहे. पण सेडनचा किल्ला झुंजवूं म्हणून तुम्ही म्हणतां तें मात्र मला शक्य दिसत नाहीं आणि आमची फळी फोडून बाहेर पडण्याचा तुमचा मनसुबा तर विचारांत घेण्याचीही जरूरी नाहीं; मी म्हणतो हें खरें कीं खोटें हें पहावयाचें असल्यास तुम्ही आपला कोणी तरी अंमलदार आमच्या तळावर पाठवा. त्यानें नीट निरीक्षण करावें आणि तुमचा हा वेत कितपत शक्य आहे याविषयीं आपली खात्री करून घ्यावी.

यावर विपफेन यांनीं मुद्दा मांडला कीं, “ राजकीय धोरण म्हणून तरी तुम्ही सौम्य अटी घालाव्या; तुम्हांलाही तह जितका लवकर

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

होईल तितका हवाच आहे आणि तो जितका टिकाऊ स्वरूपाचा होईल तितकाही हवा आहे; आणि असें जर आहे तर थोडेसें औदार्यानें वागल्यानें दोन्ही गोष्टी आपोआपच साधतील. फौजेला जर तुम्हीं दिलदार मनानें वागवलेंत तर फौजेतील सर्व शिपाई आणि एकंदर जनता हीं दोघेही तुमची उपकारी होतील; आणि त्यांच्या मनांत तुमच्याविषयीं मित्रभाव उत्पन्न होईल. उलट तुम्ही जर आपलेंच म्हणणें धरून बसाल तर या वैरभावाचा शेवट कधींही होणार नाही. ” येथें त्या दोघांच्या बोलण्यांत मी पुढें झालों. कारण विप-फेन यानें काढलेला मुद्दा माझ्या टापूतील होता. मी त्यांना म्हणालों, “ एखादा राजा उपकार स्मरेल असें कोणीं म्हटलें तर मला तें शक्य वाटतें. पण कोणी लोक उपकार स्मरतील या गोष्टीवर माझा विश्वास बसत नाही आणि त्यांतल्या त्यांत फ्रेंच लोक आमचे उपकार मानत राहतील हें तर मला मुळींच खरें वाटत नाही. आपणच पहा कीं, यांच्या संस्थांना कांहीं शाश्वति आहे काय ? आज हें प्रधानमंडळ, उद्यां तें प्रधानमंडळ; आज या राजाशीं स्वामिनिष्ठा, उद्यां त्या राजाशीं स्वामिनिष्ठा; यामुळें असें होतें कीं, जें नवें सरकार अस्तित्वांत येतें तें आधींच्या सरकारच्या वचनांनीं मुळींच बांधलेलें राहत नाही. तुमच्या बादशहाचें सिंहासन जर डळमळलें नाही तर आम्हीं अधिक सौम्य अटी घातल्यामुळें तुमचे बादशहा कृतज्ञ राहतील हें मला शक्य दिसतें. पण सध्यांच काय परिस्थिति उद्भवली आहे ती तुम्ही पहा; अर्थात् आम्हांला मिळालेल्या यशाचा पूर्ण फायदा करून न घेणें हें अगदीं मूर्खपणाचें ठरेल. फ्रेंच लोक हे मोठे मत्सरी आहेत आणि ते आमचा हेवाही करतात. आम्हांला ऑस्ट्रियावर जय मिळाला याचा त्यांना काय म्हणून राग यावा ? वास्तविक पाहतां आमच्या त्या जयानें त्यांचें कसलेंहि नुकसान झालेलें नव्हतें. तरी त्यांच्या मनाला ती गोष्ट लागून राहिली होती. असें जर आहे तर आतां खुद्द सेडन

गांवींच-खुद्द फ्रान्समध्येच-आम्हीं त्यांचा पराभव केलेला असल्यामुळें, आमच्या अटी किती जरी सौम्य असल्या तरी त्यांच्या मनांतील दंश कसा नाहीसा होणार ? ”

विपफेन हे उत्तरादाखल म्हणाले, “छे हो ! तसें होणार नाहीं. अलीकडे फ्रेंच लोक अगदींच बदलले आहेत. युद्धांतील यशापेक्षां शांततेच्या वैभवाची किंमत त्यांना प्रस्तुतच्या बाद-शाहींत जास्त आवडूं लागली आहे. सर्व राष्ट्रे हीं एकमेकांचीं भाऊभाऊ आहेत असेहि उंच घोष करून मान्य करावयास ते तयार आहेत.” फ्रेंच सेनापति यासारखें बरेंच बोलत राहिले. वास्तविक पाहतां त्यांचा मुद्दा उलटविणें अगदीं सोपें होतें. तसेंच त्यांच्या अटी मान्य केल्यानें युद्ध हें संपण्याऐवजीं चालू राहण्याचाच संभव कसा आहे हेंहि सिद्ध करणें शक्य होतें. पण बोलणें संपवावयाचें म्हणून मी एवढेंच म्हणालों कीं, तुम्ही कांहींही म्हणा; आमच्या अटी आम्हांला परत घेतां येत नाहींत. यावर फ्रेंच सेनापति कासल्लो बाद-शहाच्या वतीनें म्हणून म्हणाले कीं, काल बादशहानें तलवार खाली ठेवली तेव्हां त्यांना असेंच वाटत होतें कीं, आपण शरण गेलों तरी आपली मानखंडना होणार नाहीं. मीं विचारलें, “ती तलवार कोणाची होती ? बादशहांची होती, कां फ्रान्स देशाची होती ? ” सेनापतीनें उत्तर केलें, “ती दुसरी कोणाची नव्हती. बादशहांचीच होती.” फ्रेंच सेनापति सांपडलासें पाहून, मोल्टके यांच्या त्या ससाण्यासारख्या चेहऱ्यावर थोडेंसें समाधान झळकलें. ते ताडकन् म्हणाले, “झालें तर. तलवार देशाची नव्हती ना ? मग आमच्या अटी बदलण्याची आम्हांस कांहींच जरूरी नाहीं-आतां लोकांनीं तलवार खाली ठेवावी आणि शरण यावें-” यावर विपफेन थोड्या खड्या आवाजानें म्हणाला, “ठीक आहे. असेंच असेल तर आम्ही उद्यां पुन्हां मारामारीला सुरुवात करूं.” मोल्टकेनेंही उत्तर केलें, “बरें

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

आहे. पहांटे चार वाजतांच तोफखाना सुरू करण्याचा हुकूम आम्ही आमच्या गोलंदाजांना देऊन ठेवतो. ” इतकें होतांच मुलाखत संपली असें समजून फ्रेंच सेनापतींनीं जाण्याची तयारी केली. तेव्हां मीं त्यास म्हटलें, “ तुम्ही असें करूं नका. आणखी कांहीं वेळ थांबा आणि या प्रकारणाचा पुन्हां एकदां नीट विचार करा.” होतां होतां शेवटीं ते म्हणाले कीं, युद्धाच्या तहकुबीची मुदत तरी थोडीशी वाढवा. कारण सेडनला जाऊन तेथील मंडळींशीं आम्हांस थोडें बोलावयास हवें. मोल्ट्के यालाही होय म्हणेनात. परंतु यांत “ आपलें काय नुकसान आहे ? ” असें मीं त्यांना म्हटल्यावर त्यांनीं या मंडळींचें म्हणणें पत्करलें व त्यांस जाऊं दिलें.

दोन तारखेला सकाळीं सहा वाजण्याच्या सुमारास, मी उतरलों होतो तेथें सेनापति रिली हा आला आणि म्हणाला कीं, बादशहांना आपल्याशीं दोन गोष्टी बोलावयाच्या आहेत. मीं एकदम अंगांत घातलें आणि घोड्यावर स्वार झालों. अजून अंधोळ, तोंडधुणें वगैरे व्हावयाचेंच होतें; आणि कपडेही घाण झालेले होते; तरी तसाच जावयास निघालों. बादशहा सेडन गांवीं असतील म्हणून तडक त्याच मार्गाला लागलों. पण निम्या वाटेंतच फ्रेसनॉय म्हणून एक खेडें आहे तेथें सडकेवरच त्यांची भेट झाली. एका दोन घोड्यांच्या गाडींत ते स्वतः आणि तिघे अधिकारी असे बसलेले होते. शिवाय आणखी तीन अंमलदार घोड्यांवर बसून गाडीशेजारीं उभे होते. या मंडळींपैकीं रिली, कासलनो, मोस्कोवा आणि वाबर्ट इतकेजण माझ्या माहितीचे होते. माझ्या कमरपट्ट्याला माझे पिस्तूल लोंबत होतें. त्या सहा अंमलदारांच्या घोळक्यांत आपण एकटेच आहोंत हें ध्यानांत आल्यावर कदाचित् सहजासहजीं माझी दृष्टि पिस्तुलाकडे गेलीही असेल. कदाचित् स्वाभाविकपणेंच मीं पिस्तुलाला हातही घातला असेल. नेपोलिअन बादशहानें बहुधा हें पाहिलें असावें. कारण त्याचा चेहरा

अगदीं मालवल्यासारखा झाला होता. त्याला कदाचित् वाटलें असेल कीं प्रिन्स दि काँडे हा युद्धांत गिरफदार झाला असतां त्याचा खून झाला होता तसाच आपला होतो कीं काय, न कळे ! मी लष्करी पद्धतीनें सलाम केला. तेव्हां बादशहानें टोपी काढून सलामी पत्करली. त्याच्या अंमलदारांनींही तसेंच केलें. यावर मींही माझी टोपी काढली; वास्तविक पाहतां नियमाप्रमाणें वागावयाचें तर मी काढावयास नको होती.

Saint Cloud येथें त्याची गांठ पडली असती तर मी त्यांच्याशीं जसा वागलों असतों तसाच येथें वागलों आणि म्हणालों, “महाराजांची आज्ञा काय आहे?” तो म्हणाला, “मला तुमच्या राजे सरकारशीं बोलतां येईल काय?” मीं सांगितलें कीं, तें शक्य दिसत नाहीं. कारण आमच्या सरकारची छावणी येथून बरीच दूर आहे. मीं मनांत म्हटलें कीं, शरणागतीचें काय तें निश्चित झाल्याशिवाय याला आमच्या सरकारशीं बोलूं देतां उपयोगाचें नाहीं. यावर ते म्हणाले कीं, आम्ही आतां कोठें रहावें? मला कळून आलें कीं, यांच्या मनांत सेडन गांवीं परत जावयाचें नाहीं. तेथें यांना कांहीं तरी उपद्रव झाला असावा किंवा होईल असा धाक वाटत असावा. तेंही खरेंच होतें. कारण तें सगळें गांव झिंगलेल्या शिपायांनीं भरून गेलेलें होतें. आणि तेथल्या लोकांनाच अतिशय जिकीर होत होती. म्हणून मी बादशहाला म्हणालों, “डॉनचेरी गांवीं मी जेथें उतरलों आहे तें ठिकाण मी आपल्याला खालीं करून देतो.” त्यानें हें माझें म्हणणें पत्करलें; पण त्या गांवापासून थोड्याशा अंतरावर येतांच तो मला म्हणाला कीं, हें शेजारीं जें एक घर दिसत आहे, येथें नाहीं का मला राहतां येणार? माझ्या मागोमाग माझा पुतण्या आला होता. त्याला मीं म्हटलें कीं, तूं तें घर पाहून ये. तो सांगत आला कीं, हें घर

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

अगदीं कसलें तरी आहे. बादशहा म्हणाला कीं, कांहीं हरकत नाही. या घरांत बादशहाचें आणि माझें जवळ जवळ पाऊण तासपर्यंत बोलणें झालें. तो म्हणाला, “हें गळ्यांत आलेलें युद्ध कसें सुरू झालें कुणास ठाऊक ? मला स्वतःला तर तें अगदीं नको होतें. पण लोकमताचें दुमणें माझ्यामार्गे सारखें लागलेलें होतें.” मीं उत्तर केलें, “जर्मनींतल्या कोणाही प्रजांना हें युद्ध नको होतें आणि आमच्या राजाला तर मुळींच नको होतें; स्पेन देशांत उपस्थित झालेल्या प्रश्नासंबंधानें आमचें इतकेंच म्हणणें होतें कीं, हा प्रश्न स्पेन देशाचा आहे, जर्मनीचा नव्हे; आणि आमचें राजघराणें आणि आपण स्वतः यांच्यामध्ये जो सलोखा नांदत होता त्यावरून आम्ही युक्त अशीच अपेक्षा बाळगीत होतो कीं, स्पेन देशच्या सिंहासनावर कोणी वसावें या प्रश्नाचा निकाल अगदीं सहज आणि समंजसपणानें लागेल.”

यानंतर हळूहळू चालू परिस्थितीबद्दल बोलणें निघालें. अर्थात् सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बादशहांना, आम्हीं ज्या अटी घातल्या होत्या त्या कमी कडक कराव्या, असें वाटत होतें. मीं निकाल केला कीं, हा प्रश्न केवळ लष्करी खात्याचा आहे आणि म्हणून मला त्यांत कांहींच बोलतां येत नाहीं. मोल्टके यांनाच फक्त बोलतां येईल. तथापि शेवटीं जर तह करावयाचा असला तर त्यासंबंधानें मात्र मला बोलतां येण्यासारखें आहे. बादशहा उद्गारला, “हें कसें व्हावें ? मी तर तुमच्या हातीं बंदिवान झालेला; तह करावा कीं नाहीं हें मी कसें ठरवावें ?” मीं विचारलें कीं, हें ठरविण्याचा अधिकार तरी मग कोणाच्या हातीं ? बादशहानें सांगितलें कीं, सध्यां पॅरिस शहरांत जें कारभारी-मंडळ आहे तें याचा निकाल करील. यावर मीं त्याला बजावलें कीं, तर मग कालचीच परिस्थिति आजही कायम आहे आणि म्हणून सेडन गांवच्या फौजेनें कैदी म्हणून आमच्या स्वाधीन व्हावें ही आमची अट कायम आहे. कारण मिळालेल्या यशाचें फळ आमच्या

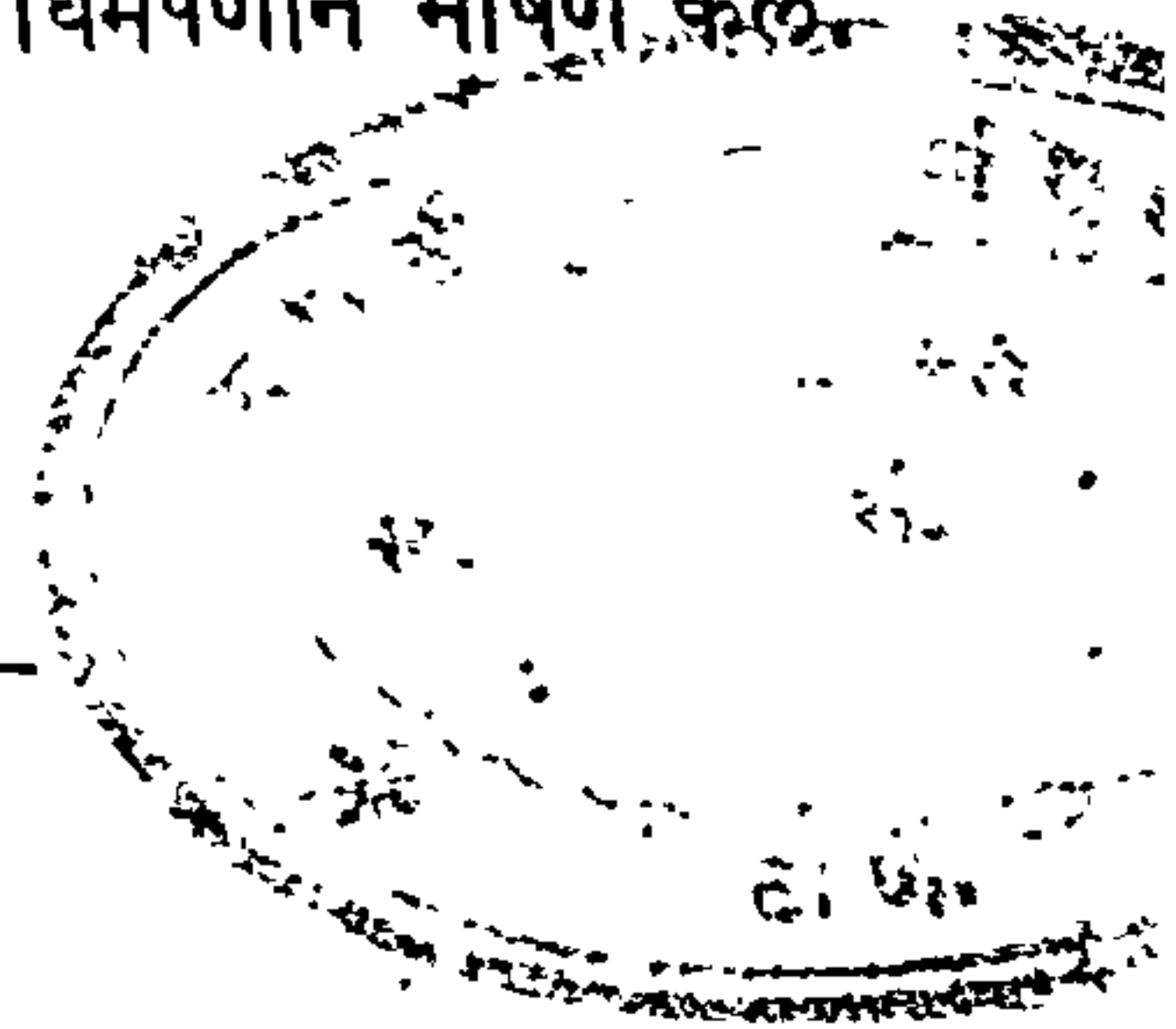
पदरांत पडलेंच पाहिजे. दरम्यान मीं मोल्टके यांना निरोप धाडला होता; आल्याबरोबर त्यांनींही राजाला हीच गोष्ट बजावून सांगितली व ही गोष्ट आमच्या राजे सरकारांना सांगण्यासाठीं ते निघून गेले.

आम्ही तेथें घरासमोरच उभे होतो. बादशहानें आमच्या फौजेची मोठी तारीफ केली आणि 'तुमचे सेनापतीही मोठे कुशल आहेत' असें तो म्हणाला. मीही म्हणालों कीं, फ्रेंच शिपायीही चांगले शौर्यानें लढले. होतां होतां शरणागतीच्या अटीच्या मूळ पदावर बादशहा येऊन पोहोचला आणि म्हणाला, "सेडन शहरांत कोंडून पडलेल्या फौजेला तुम्ही बेल्जमच्या हद्दींत जाऊं देणार नाहीं कां? तेथें ते आपोआपच निःशस्त्र होतील आणि कैदी म्हणूनही राहतील." मीं बादशहाला पुन्हां सांगितलें कीं, हा प्रश्न लष्करी अधिकाऱ्यांचा आहे आणि म्हणून मोल्टके यांची संमति असल्याशिवाय याचा निकाल होण्यासारखा नाहीं; शिवाय आपणच म्हणतां कीं, मी तर कैदी होऊन पडलों आहे; मला आतां अधिकार कोठला? शिवाय अशा प्रकारच्या प्रश्नांची वाटाघाट सेडन गांवांतिल लष्कराचा जो मुख्य अंमलदार आहे त्याच्याशींच केली पाहिजे.

दरम्यान बादशहा यांस जरा चांगली जागा सांपडावी म्हणून शोध चालविला होता आणि ती तशी मिळालीही होती. मग मीं त्यास म्हटलें, "आतां या विणकऱ्याच्या घरांतून निघून त्या नव्याच जागीं जावें. आपण थोडी विश्रांतिही तेथें घ्यावी." त्यांनीं तें मान्य केलें आणि मीही कपडे बदलण्यासाठीं डॅनचेरीला गेलों. बादशहानें इच्छा प्रदर्शित केली कीं, आपली वाटाघाट जेव्हां चालू होईल तेव्हां तुमचे राजेसरकार तेथें असावेत. आमच्या राजेसरकारचा गोड स्वभाव आणि कोमल अंतःकरण यांचा कांहीं तरी उपयोग होईल असें बादशहाला वाटत होतें. तथापि तुम्हीही तेथें हजर असावें अशी इच्छा त्यानें प्रदर्शित केली; पण माझे अगदीं ठाम ठरलेलें होतें कीं,

हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

शिपाईगड्यांनीच या प्रश्नाचा निकाल लावावा. कारण ते चांगले कडक आणि दमदार असतात आणि म्हणून मी वाजूस होऊन एका अंमलदाराला सांगितलें कीं, तूं आतां जा आणि पांच मिनिटांनीं मला परत येऊन सांग कीं, राजेसरकारांनीं आपल्याला बोलावले आहे. याप्रमाणें मला बोलावणें आलें. मीहि गेलों आणि बादशहांना निरोप धाडला कीं, शरणागतीच्या अटी ठरल्यानंतरच राजेसाहेबांची व आपली भेट होईल. शेवटीं मोल्टके आणि विंफेन यांनीं या अटीचा निकाल केला आणि आदल्या दिवशीं रात्रीं आम्हीं जें म्हाटलें होतें तें जवळ जवळ जसेंच्या तसें विंफेननें मान्य केलें. यानंतर मग या दोन राजांची मुलाखत झाली. मुलाखतीच्या जागेतून फ्रेंच बादशहा बाहेर पडला तेव्हां त्याचे डोळे पाण्यानें डबडबलेले होते; मात्र मग माझ्याशीं बोलतांना त्यानें आपला तो आवेग पुष्कळच आवरून धरला आणि नेहमींच्या डौलानें आणि धिमेपणानें भाषण केलें.

१३ : : नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

{ हिंडेन्बुर्ग : हा जगप्रसिद्ध जर्मन सेनापति १८४७ साली जन्मला. हे हिंडेन्बुर्ग घराणें पिढ्यानुपिढ्या लष्करी पेशांतच वागलें होतें. पॉल हिंडेन्बुर्ग हाही लष्करांत शिरला तेव्हां केवळ पोरसवदा माणूस होता. पण आपण आपल्या मुलांना जसे लहानपणीं शाळेंत घालतो तसेच त्याच्या बापानें त्याला लष्करी शाळेंत नेऊन घातलें. १८६६ सालीं ऑस्ट्रिया व जर्मनी यांचें जें युद्ध झालें त्यांत हा होता. पुढें चार वर्षांनीं फ्रान्सशीं झालेल्या युद्धांतही तो अंमलदार म्हणून होताच. तेव्हांपासून जर्मनीला बरींच वर्षेपर्यंत कोठें युद्ध करावें लागलें नाहीं. पण त्या राष्ट्राचा लष्करी बाणा मात्र दिवसेंदिवस वाढतच होता. हिंडेन्बुर्ग हा स्वतः मोठा करडा माणूस असून शिस्तीचा भोक्ता होता. वाढत वाढत तो एका जर्मन फौजेचा सेनापति होऊन १९११ सालीं सेवानिवृत्त झाला. परन्तु नोकरीवर असतांना त्याची दिसून आलेली दानत, त्याची शिस्त, निरनिराळ्या रणक्षेत्रांचा त्याचा अभ्यास आणि शिपाई लोकांची त्याच्यावरील भक्ति ही जर्मन कैसर व अकंदर राष्ट्र यांच्या मनांत अितकी भरली होती कीं, १९१४ सालीं पहिलें महायुद्ध सुरू झाल्याबरोबर कैसरनें या वृद्ध सेनानीला पुन्हां लष्करांत येऊन दाखल होण्याची आज्ञा केली. सैन्यांत येऊन प्राप्त

नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

होतांच त्यानें आपलें तेज प्रकट केलें आणि टॅनेनबर्ग येथें झारच्या फौजांचा प्रचंड पराभव करून रशियानें जर्मनीवर केलेली स्वारी यानें मारून काढली. तेव्हांपासून त्याचें समरांगणावरिल कसब अधिक अधिकच वाढत चाललें. आणि शेवटीं जर्मन देशाचा रक्षण करणारा हा ऐकच पुरुष आहे अशी त्याच्या संबंधीची भावना राष्ट्रांत उत्पन्न झाली. शेवटीं जर्मनीचा पराभव झाला; पण जर्मन राष्ट्र व जर्मन फौजा संभाळून धरण्याचें कठिण काम यानेंच तडीस नेलें. यानंतर जर्मनींत प्रजासत्ताक राज्य प्रस्थापित झालें आणि लोकांनीं १९२५ सालीं या वृद्ध पितामहाला आपला अध्यक्ष म्हणून निवडलें. पुन्हां १९३२ सालींही राष्ट्रानें हाच मान त्याला दिला. अनेक पक्षोपपक्षांनीं जर्मन राष्ट्र पिंजून गेलें होतें. तरी या सर्व पक्षांची या वृद्ध सेनापतीच्या ठिकाणीं नितान्त भक्ति होती. जर्मन राष्ट्र त्याला शेवटीं विभूतीचा मान देऊं लागलें आणि वयाच्या ८७ व्या वर्षीं, जर्मन राष्ट्राचें अधोगतीस गेलेलें वैभव पुन्हां उत्कर्षाच्या मार्गास लागलेलें आहे हें पाहिल्याचा आनन्द होऊन हा थोर पुरुष कालवश झाला. १९२० सालीं यानें आपलीं स्मृतिचित्रें प्रसिद्ध केलीं. बालपणापासून लष्करांत असल्यामुळें साध्या शिपायी गड्याच्या कामापासून तों पन्नास पन्नास लक्ष सैन्याच्या अधिपतित्वापर्यंत सर्व प्रतीचीं कामें केलेलीं असल्यामुळें आणि जर्मन राष्ट्राच्या नव्या बनाव्याचे, साम्राज्याचे व वैभवाचे तंतोतंत भाग त्यानें स्वतःच्या डोळ्यानें पाहिले असल्यानें या स्मृतिचित्रांत अनेक सुरस कथा-भाग आलेले आहेत. त्यांतील कांहीं वेंचक प्रसंग निवडून घेऊन तयार केलेलें सणंग पुढें थोड्याशा पानांत दिलें आहे.]

* * * इ. स. १८४७ सालीं पोसेन येथें माझा जन्म झाला. माझा बाप सैन्यांत लेफ्टनंटच्या जागेवर होता आणि माझी आई एका सर्जन जनरलची मुलगी होती. बाबा आपला धंदा अगदीं मनापासून करीत; पण त्यांतल्या त्यांत वेळ काढून, आम्ही दोघे भाऊ आणि एक

बहीण अशा आम्हां तिवांच्या शिक्षणाकडे ते लक्ष देत असत. अर्थात् आईही त्यांत असेच. आई व बाबा यांचे स्वभाव परस्परांना पूरक असे असत. आई थोडी कडक आणि प्रपंचाचें कसें होईल या काळजीत असे; बाबा मात्र अगदीं शांत आणि सदा विचारांत मग्न असत. त्या उभयतांची आमच्यावर भारीच माया असे; आम्हांला धार्मिक आणि नीतीचें शिक्षण देण्याच्या कामीं दोघेही एकोप्यानें झटत असत. आमचीं शरीरे व मनें बळकट व्हावीं म्हणून उभयतांची दक्षता फार असे. त्यांना वाटे कीं जीवितांत या मुलांना जें जें करणें प्राप्त होईल त्याला त्याला हीं तयार असलीं पाहिजेत. आमच्या मानवी भावनांना मार्दव आणून, आणि आडपडयानें सुचवून सुचवून, मातापितरांनीं मुलांना जें देणें आवश्यक आहे तें त्यांनीं आम्हांला देण्याची खटपट अव्याहत केली. परमेश्वरावर दृढश्रद्धा, पितृभूवर नितान्त प्रेम, आणि पितृभूला आधारस्तंभासारखें असलेलें जें प्रशियाचें राजवराणें त्याच्यावर गाढ प्रेम या गोष्टी त्यांनीं आम्हांस शिकविल्या.

१८५९ सालच्या वसंतऋतूंत एके दिवशीं संध्याकाळीं, मी केवळ अकरा वर्षांचा असतां सायलेशियांतील एका लष्करी शाळेंत दाखल झालों व पोंचवावयास आलेले आमचे बाबा परत निघाले. बाबाच मला सोडून चालले नव्हते तर लहानपणच मला सोडून चाललें होतें. मला दुःख आंवरेंना; माझ्या डोळ्यांतून आपोआपच पाणी येऊं लागलें; तें माझ्या लष्करी पोषाखावर पडलेलें पाहतांच माझ्या मनांत असा विचार चमकून गेला कीं अंगावर हा वेष असतां असें मुळमुळू रडणें आपल्याला शोभत नाहीं. माझें पोरपणचें तें वाईट वाटणें मीं आंवरून घेतलें आणि पोटांत थोडें धस्स होत होतें तरी माझ्या नव्या सोबत्यांत मी जाऊन मिसळलों. मी सैन्यांत शिरावें हा विचार कांहीं आम्हीं कोणी योजना करून ठरविला असें

नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

नाहीं; तें वळणाप्रमाणेंच झालें. आम्ही मुलें खेळत असतांना किंवा मनांत कांहीं तरी चालू असतांनासुद्धां 'पुढें कोण होणार' असा प्रश्न निघाला कीं, मी शिपाई होणार असेंच मी म्हणत असें. राजवंश आणि पितृभू यांच्या सेवेंत शस्त्रधारी बनणें ही आमच्या घरची फार जुनी पीठिकाच होती.

प्राशिक्षण लष्करी शाळेंतील तेव्हांचें शिक्षण जाणून बुजून आणि हेतुपुरस्सरच करडें ठेवलेलें असे यांत कांहींच शंका नाहीं. शिक्षणाची खरीखुरी कल्पना ध्यानांत घेऊनच शरीर व मन हीं बलिष्ठ कशीं होतील याचें शिक्षण देत असत. ज्ञानाला जितकी किंमत देत तितकीच करारीपणा आणि काम करण्याची रग यांना देत असत. म्हणजे शिक्षणांत कांहीं कोंझेपणा होता असें नव्हे, तर शिक्षणाच्या पद्धतींत कांहीं विशेष प्रकारचा राकटपणा असे. कसल्याही निर्वंधाचा काच नसल्यामुळें प्रत्येक माणसाला आपलें बलशाली व्यक्तिमत्व विकसित करतां येत असे, आणि असेंच व्हावयास हवें. आमच्यावर यॉर्क नांवाचा एक शिक्षक असे. ज्यांनीं त्याच्या पद्धतीचें वरवर अवलोकन केलें होतें त्यांचें मत त्याच्यासंबंधानें फारसें चांगलें नसे. ही गोष्ट खरी कीं यॉर्क हा मोठा करडा शिपाई आणि कडक शिक्षक असे. पण तो दुसऱ्यांनाच असा होता असें नाहीं; तर स्वतःलाही तो तसाच असे. त्याच्या हाताखालच्या प्रत्येक माणसासंबंधानें त्याची अशी उग्र अपेक्षा असे कीं यानें कसल्याही परिस्थितिंत दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहतां उपयोगाचें नाहीं; स्वतःच्या वर्तनांतही हीच आत्मनिष्ठा तो सदैव व्यक्त करी. स्वाभाविकपणेंच हें यॉर्कचें स्वतःचें वैशिष्ट्य लष्करी करडेपणाच्या रूपानेंच नव्हे तर शिपायाच्या अंगीं अवश्य असलेल्या स्वतंत्र बुद्धिस्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें आमच्या सैन्याचेंच एक मोठें वैशिष्ट्य बनून राहिलें होतें.

ॐ मुख्यतः मृत भाषांत सांठविलेलें जें संस्कृतिविषयक ज्ञान त्याची लज्जत मला केव्हांच कळलेली नाहीं. जीवितांत त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग काय असतो याची मला बरोबर कल्पना नाहीं. त्यांची उपयुक्तता लक्षांत घेतली तर असें वाटतें कीं या मृत भाषांचा अभ्यास आपला वेळ आणि शक्ति फार खातात; एक विशेष प्रकारचा अभ्यास येवढेंच त्यांचें महत्त्व असलें तर मग तो मोठेपणीं केलेला चांगला. मला कोणी अडाणी म्हटल्यास चिंता नाहीं; पण मला असें वाटतें कीं, या आपल्या शाळांतून अलीकडील भाषा, आधुनिक इतिहास, भूगोल आणि खेळ यांचें शिक्षण जास्त मिळवें; मग लॅटिन आणि ग्रीक यांना वेळ राहिला नाहीं तरी चालेल. 'तमोयुगां' त ज्यांचा आश्रय केल्यावांचून मानवी संस्कृतीचें चालतच नसे त्या भाषा आपल्या या आधुनिक कालांत इतक्या महत्त्वाच्या मानाव्या हें बरोबर आहे काय? तेव्हांपासून आतांपर्यंत जो काळ लोटला आहे त्यांत सारखे श्रम करून आणि मोठा विकट झगडा चालवून आपण नवा इतिहास बनविलेला नाहीं काय? नवें वाङ्मय लिहिलेलें नाहीं काय? आणि नव्या कला काढल्या नाहींत काय? जगाच्या एकंदर उलथापालथींत आपली जागा जर आपल्याला घट्ट धरून बसावयाचें असेल तर या मेलेल्या भाषांच्यापेक्षां जिवंत भाषांचा उपयोग आपल्याला जास्त होणार नाहीं काय? याचा अर्थ प्राचीन विद्यांचा मी तिरस्कार करतों असा मात्र नव्हे. अगदीं लहानपणापासून प्राचीन इतिहासाची मला मोठीच गोडी लागलेली आहे. रोमन इतिहासाची पकड तर माझ्या मनावर फारच विलक्षण आहे. पण असें असलें तरी मला आवडणारे शूरवीर माझ्या जर्मन लोकांतूनच मीं निवडलेले आहेत.

ॐ १८५९ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत चवथा फ्रेडरिक विल्यम याचा शेवटचा वाढदिवस साजरा झाला. या राजाचे फार हाल झालेले

नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

होते. या उत्सवाच्या प्रसंगीं मीं पहिल्यानेच प्राशियन गणवेश अंगावर घातला. मेरेतोंपर्यंत हा पोशाख म्हणजेच खरा मानाचा पोशाख असें मला वाटत राहिल. राजा वारल्यानंतर १८६५ सालीं माझी बढती झाली आणि एलिझबेथ राणीसरकारच्या दिमतीस मला दिलें. त्यावेळीं राणीसरकारनीं मला बक्षिस दिलेलें एक घड्याळ, तीन युद्धे झालीं, माझी चाकरी अजून इमानानें करीत आहे ! याच्या आधींच म्हणजे १८६३ सालींच माझी नेमणक बर्लिन येथें झाली होती. प्राशिया देशाची ती राजधानी मीं पहिल्यानेच पाहिली आणि वसंतऋतूंत राजधानीतील पटांगणावर आम्हां सैनिकांचें संचलन झालें. त्या वेळीं त्या थोर कृपाळू राजाचें म्हणजे विल्यमचें मला ओझरतें दर्शन झालें. दोनचार वर्षांनीं पुढें ऑस्ट्रियाशीं आमच्या कटकटी सुरू झाल्या; फौजा जमा झाल्या आणि त्या अमरकीर्ती राजाच्या-फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या-समाधीच्या दर्शनास आमचे शिपाई गेले. बोहेमियावर स्वारी सुरू होण्याच्या आधीं सैनिकांना जें आज्ञापत्र निघालें त्यांतही या राजाचा उल्लेख होताच; त्यांत शेवटीं म्हटलें होतें, “ शूर सैनिक हो ! आपापल्या बळावर विश्वास ठेवा; तुमच्या सर्वश्रेष्ठ फ्रेडरिक राजानें चिमुकल्या फौजेनिशीं ज्या शत्रूची दाणादाण उडविली त्याच शत्रूचा पराभव करणें हें तुमचें कर्तव्य आहे. ” माझ्या हाताखालच्या लोकांनीं मोठीच बहादुरी केली. पण त्यांच्यांतले निमे लोक खलास झाले. तथापि एकंदरींत या युद्धांत विजयश्री आम्हांस प्राप्त झाली. बोहेमियांतून परत फिरून स्वदेशांत शिरतांच आमच्या स्वागतासाठीं उभारलेल्या कमानांतून आम्ही चालत गेलों ! माझें चित्त अभिमानानें उचंबळून आलें.

इ. स. १८७० सालीं फ्रान्सबरोबर आमचें युद्ध जुंपलें. पहिल्या पलटणीवर मी अँड्र्यूटंट म्हणून होतों;..... सेडनवर जी लढाई झाली ती मीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिली. माझ्या पलटणीला तींत

पडण्याचा हुकूम नव्हता. फ्रेंच फौजांना आमच्या सैन्याचा गराडा पडूं लागला. होतां होतां सगळीकडून फ्रेंचांच्या फौजेवर आमच्या तोफां आग ओकूं लागल्या. आमचा गराडा फोडून बाहेर पडण्याची त्यांनीं अनेक ठिकाणीं झटपट केली; पण आमची सांखळी कुठेंही तुटेना. येथें एक मौजेची गोष्ट झाली. लढाईच्या आदल्या दिवशीं मी एका फ्रेंच जिनगराकडून चाबूक विकत घेत होतो. बोलतां बोलतां तो म्हणाला, “दादा, आमच्या या सैन्यांत खुद्द राजेसरकारची स्वारी आहे !” ही बातमी वरपर्यंत पोंचावी म्हणून मी पुन्हां पुन्हां ती चार चौघांत बोलून दाखविली; पण ती कुणाला खरीच वाटेना. दुसरे दिवशीं जेव्हां ही सगळी सेना आमच्या आगीच्या भडक्यांत सांपडली तेव्हां मी उद्गारलों, “खुद्द नेपोलियन सुद्धां या उकडहंडींत शिजून निवणार आहे !” हें ऐकतांच भोंवतालचे लोक थट्टेनें हंसले; पण जेव्हां का मग खरी गोष्ट जाहीर झाली तेव्हां जो तो माझे कौतुक करूं लागला. सकाळीं आमचा राजपुत्र फौजेत प्राप्त झाला; त्यानें सांगितलें कीं, फान्सच्या बादशहास आपण कैद केलें आहे ! संध्याकाळीं खुद्द राजेसरकार व सेनापतिमंडळ येऊन दाखल झालें. राजाचा सत्कार लोकांनीं किती आणि कसा केला हें सांगणें अशक्य आहे. ते शिपाईगडी लष्करी रांगा सोडून धांवले व भोंवतीं जमून त्यांनीं त्याच्या हाताचीं व पायाचीं चुंबनें घेतलीं. राजाच्या नेत्रांतूनही सारखा अश्रुपात होत होता. त्यानें आमचे आभार मानले. राजाबरोबरच्या मंडळींत बिस्मार्क होता. घोडदळाच्या शेवटीं शेवटीं स्वार होऊन येत असलेला हा धीरगंभीर पुरुष एकाद्या पर्वताच्या शिखरसारखा दिसत होता. त्याचें दर्शन होतांच आम्हीं पुन्हां जयजयकार केला. थोडेंसें हसून त्यानें त्याचा स्वीकार केला.

आम्ही पॅरिसकडे निघालों. येतां येतां वर शृंगापाशीं आलों. पुन्हां एकदां म्हणजे १९१८ च्या मे २८ ला महायुद्धांत मी याच ठिकाणीं

नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

उभा होतो. त्या वेळीं शेजारीं उभ्या असलेल्या कायझर बादशहास मी म्हणालों, 'सरकार, अठेचाळीस वर्षांपूर्वी मीं याच ठिकाणीं माझा तळ ठोकलेला होता !'...कूच चालूं करून आम्ही पॅरिसपासून इतक्या नजीक येऊन ठेपलों कीं, शहरांतील देवळें, मनोरे हीं स्वच्छ दिसूं लागलीं. धर्मयुद्धांतील शिपायांना जेरुशालेम दिसूं लागतांच जो आनंद झाला असेल तोच आनंद आमच्या पायांपाशीं प्राप्त झालेलें पॅरिस शहर पाहून आम्हांस झाला...अठरा तारखेस व्हर्सा-यच्या राजवाड्यांत झालेल्या समारंभाच्या आठवणींनीं माझे मन अजूनही गजबजून गेलें आहे.

पॅरिसचा वेढा चालू असतांच शहरांत क्रांतीची धामधूम चालू झाली आहे हें आम्हीं ओळखलें होतें. पॅरिस शहराच्या गव्हर्नरला हाताखालच्या राजकीय जहालांनीं शेफारत्यासारखीं उणीं उत्तरे करावयास आरंभ केला आहे हें बाहेर कळून चुकलें होतें. युद्धतह-कुबी जाहीर होतांच ही क्रांतीची लाट जोरानें उठली. बोलणीं करावयास आलेल्या फ्रेंच वकिलांना विस्मार्क म्हणाला, "एक क्रांति होऊन तुम्ही अधिकारी झालां; आतां दुसरी क्रांति होऊन तुम्हीं कोठें तरी सांदीत जाऊन पडाल." शहरांतून पळून आलेले लोक सांगूं लागले कीं, गांवांत अनर्थ सुरू झाला आहे. लुटालूट, जाळपोळ, खून हे सगळे रोग-कीं ज्यांना सध्यां बोल्शेविझम हें नांव आहे-ते शहरांत फैलावले. पराभूत झालेल्या सत्तेच्या वाताहातीच्या या खुणा सगळीकडेच दिसून येतात. बंधमुक्त केलेला एक कम्युनिस्ट कैदी त्या सरकारला म्हणाला, "माझा मुडदा पाडण्याची सरकारची छाती नाही; पण या सरकारचा मुडदा पाडण्याची छाती मात्र मी दाखवीन." फ्रेंच राष्ट्रांत अत्यंत प्रबल आणि तटकन् उभी राहणारी जी एकराष्ट्रीय भावना होती तिचा पुरा पुरा उच्छेद या कम्युनिस्टांनीं कसा केला होता हें त्यांच्या एका घोषणेवरून चांगलें ध्यानांत भरतें.

ते म्हणाले, “ आमचें सरकार शत्रूशीं झगडत असतां त्या शत्रूच्या देखत आमच्या सरकारच्या पाठींत सुरा खुपसण्यांत आम्ही पुरुषार्थच मानतो. ” यावरून दिसून येईल कीं, या सगळ्या जगाला नवा जन्म द्यावयास निघालेल्या बोलशेव्हिक शासनपद्धतीनें-कीं जिच्या प्रादुर्भावाचा आम्हांला नुकताच नकोनकोसा अनुभव आला आहे-तिनें आपलें ज्ञान या वरील मंडळींपासूनच चोरून घेतलेलें आहे ! जून महिन्यांत आम्हीं पॅरिसकडे पाठ फिरविली व तीन दिवसांनीं आमच्या जयशाली पितृभूमींत पुन्हां प्रवेश केला.

युद्धकथेच्या धामधुमींत कदाचित् मी हें सांगावयाचें विसरूनच जावयाचा कीं स्टेटिन गांवीं माझे लग्न झालें. माझी बायको ही एका तलवारबहादुराचीच छोकरी होती. ७० सालच्या युद्धांत तो कामीं आला होता. माझी पत्नी मला प्रपंचांत मोठी प्रेमळ वांटकेरी मिळाली. जो माझा आनंद तोच तिचा आनंद, जें माझे दुःख तेंच तिचें दुःख. माझी काळजी तिच्या प्रीतीमुळें कमी होई व माझ्या कष्टांचें तिच्या संगतींत मला फारसें कांहीं वाटत नसे. तिनें मला एक मुलगा व दोन मुली दिल्या. गेल्या महायुद्धांत माझा मुलगा सेनापतिमंडळांत होता. दोघी मुली आपापल्या घरीं आहेत. माझे दोघेही जांवंई महायुद्धांत रणांगणावर लढलेले आहेत.

१८८६ च्या वसंतांत झोसेन येथें आमच्या सेनेचा ‘रणसंचार’ सुरू झाला. राजपुत्र विल्यम हा त्या संचारांत सामील झाला होता. हा प्रयोग कित्येक दिवस चालूं होता. आम्हीं सुरू केलेल्या नव्या उपक्रमांची परीक्षा या खोट्या लढाईंत लागावयाची होती. हा राजपुत्रच पुढें आमचा कैसर बादशहा झाला. पुढील हेमंतांत सेनापति-मंडळाचें एक ‘ युद्ध ’ झालें. त्यांत मी रशियन फौजेचा अधिपति होतो...वाढत वाढत मी १९०० सालीं २८ व्या पलटणीचा सेनापति

नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

झालों. १९०५ सालीं कायशरच्या कृपाप्रसादानें चवथ्या सेनाशक-टाचा अधिकार माझ्याकडे आला. या अधिकाराची जबाबदारी फारच मोठी असते. प्रत्येक शिपायावर आपल्या प्रकृतीचा ठसा सेनापतीला उठवितां येतो; अशी ही जागा असते. सैन्यांत जर सुसज्जता यावयास हवी असेल, तर सैनिकांची सेनापतीवर भक्ति असावयास हवी. ही भक्ति सुसज्जतेचें उगमस्थान होय. माझ्या शिपायांची माझ्यावर मोठीच भक्ति होती. पहिल्याच वर्षाच्या अखेरीस कैसर बादशहाच्या पुढें माझ्या सेनेचें संचलन झालें. तें पाहून ते अत्यन्त हर्षभरित झाले. मी सूचकपणानें म्हणालों, 'माझ्या आधींचे अधिकारी फार लायक लोक होते व माझे शिपाईही फार लायक लोक आहेत.' अनेक अधिकार चालवितां चालवितां मला शेवटीं वाटूं लागलें कीं, आतां नोकरी पुरी झाली. मी केवळ साधा, खांद्यावर बंदुक टाकलेला शिपाई होतों; त्याचा सेनापति झालों. आतां तरुण लोकांना अवसर द्यावा हें योग्य आहे असें वाटून १९११ सालीं 'मला सोडवावें' म्हणून मी बादशहांना विनंति केली. चौथ्या फौजेचें नायकत्व सोडतांना मला अत्यंत दुःख झालें. तथापि मला काय माहीत, कीं थोड्याच दिवसांत पुन्हां कंबर बांधून राजा व पितृभू यांच्या सेवेसाठीं मला याच सेनेचें आधिपत्य पत्करावें लागेल?

१९१४ ऑगस्ट ता. २२ रोजीं दुपारीं तीन वाजतां बादशहां-कडून तारेनें मला पृच्छा आली कीं, ताबडतोब कामावर येण्यास तयार आहांत काय ? मीं उत्तर धाडलें, " होय, तय्यार आहे. " ही तार त्यांना पोंचावयाच्या आधींच त्यांची पुन्हां तार आली कीं, " तुमचा होकार असणारच; लुडेन्डॉर्फ हे तुमच्या हाताखालीं दिले आहेत; पूर्व प्रशियांत तुमची नेमणूक झाली आहे. सत्वर उपस्थित व्हावें. ' सेनापति लुडेन्डॉर्फ व मी म्हणजे एक प्रेमी जोडपेंच होतें म्हणा ना !

असें असल्यामुळें माझें काम कोणचें व त्यांचें काम कोणचें याची चिकित्सा तिन्हाइतांना कशी करतां येईल ? विचार आणि आचार हीं आम्हां दोघांचीं एकच असत. एकानें जें तोंडानें व्दावें तें दुसऱ्याच्या भावनांचें केवळ शब्दरूप होय असें आम्हांस दिसून येई. या माणसाची बलाढ्य बुद्धिमत्ता, परिश्रमाची अतिमानुषीय शक्ति, आणि कधीं न ढळणारा निश्चय या गुणांना पुरता अवसर घावयाचें मीं ठरविलें. रणांगणावरचा जो एक बन्धुभाव जर्मन सैन्यांत अढळ होऊन राहिला आहे तो मीं या शूर सेनापतीस पूर्णपणें दाखविला... ऑगस्ट महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस राजेसाहेबांस मीं पुढील तार धाडली; “रशियन फौजेच्या बहुतेक शकटांना गराडा देण्याचें काम काल पुरें झालें. तेरा, पंधरा आणि अठरा हे त्यांच्यातील तीन सेनाशकट साफ मोडून पडले आहेत. आतांपर्यंत ६०,००० कैदी आणले असून त्यांत १३ व १५ या सेनांचे सेनापति आहेत. हस्तगत झालेल्या तोफा अजून रानांतच आहेत; त्या हळूहळू इकडे आणीत आहों. लूट तर प्रचंड सांपडली आहे. अजून तपशीलवार किंमत ठरवितां आलेली नाही. आमच्या गराड्याच्याबाहेर राहिलेल्या १ व ६ या रशियन फौजांचीही धूळधाण उडाली आहे व त्या म्लावा व मिझनिक यांच्या रोखानें पळून जात आहेत.” शेजारच्या प्रार्थना-मंदिरांत आम्ही प्रार्थनेसाठीं जमा झालों. ती संपतांच सर्व सेनाधिकारी व तरुण शिपायी यांनीं गुडघे टेकले आणि आठ दिवस केलेल्या प्रचंड स्वार्थ-त्यागाचें फळ मिळालें म्हणून त्यांनीं प्रभूचे आभार मानिले.....

१९१८ च्या सप्टेंबर महिन्यांत मी मनाशीं विचार करूं लागलों, हा बेहद्द ताण माझ्या फौजा किती दिवस सोसत राहतील ? अत्यन्त भीषण प्रश्न माझ्यापुढें उभा होता; तो म्हणजे हा ग्रंथ केव्हां आटोपणार ? मानवी जीवितांतिल सर्वश्रेष्ठ पुरोहित जो ‘इतिहास’

नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

त्याला अशा प्रसंगी शरण गेलों तर तो सांगतो, “ धैर्याने लढा. ” “ सावधगिरीने चाला ” असे तो सांगत नाही. आमच्यातील सर्वश्रेष्ठ राजा जो फ्रेडरिक त्याच्या तोंडाकडे पाहवें तर तोही हेंच सांगणार की, “ जागचें हलूं नका. ” पण दीडशें वर्षापूर्वीची व सध्यांची परिस्थिति यांत महदंतर पडलेलें आहे. तेव्हां धंदेवाल्या फौजाच लढत असत; आतां अवघें राष्ट्र लढाईत गुंतून पडतें...आमचा युद्धवीर कायझर रणावरून घरी परत आला; पाठोपाठ ऑक्टोबर १ ला मीही आलों. तशा त्या दिवसांत त्यांना मी जवळ हवा असेन हें मला माहीत होतें. ४-५ तारखांस आम्ही यु. स्टे. च्या प्रेसिडेंटकडे आमच्या तहाच्या तयारीविषयी बोलणें सुरू केलें...फौजेपेक्षां देशांतील लोकांनींच कच लवकर खाल्ती...मुत्सद्दी व शिपाई यांच्यांत मतभेद माजू लागले. आतां परिस्थितीला आवर राहिला. कोणी तरी बळी हवा होता. तो ऑक्टोबर २५ ला मिळाला. मी रणांगणाकडे एकटाच परत आलों. कारण लुडेन्डॉर्फ यांनी त्यागपत्र दिलें ! ऑक्टोबरच्या शेवटीं सर्व रणक्षेत्रभर आमचा पूर्ण पाडाव झाला...देशांत क्रांतीची लाट पसरत होती...सगळीच्या सगळी राज्यशासनसंस्था हिंवानें थडथडूं लागली. शांत विचार मार्गें पडला; सर्व देशाचा विचार कोणासच करतां येईना. नवीन सत्तेपुढें जर्मन सिंहासन डळमळून कोसळलें; त्याबरोबर जर्मन राजवंशही कोसळला. हें सर्व होतांना मी माझ्या सम्राटाच्या शेजारीच होतो...फौजा सुरक्षित परत आणा येवढेंच त्यांनीं मला सांगितलें. नवंबर ९ ला संध्याकाळीं सम्राटांची व माझी भेट झाली. त्यानंतर त्यांचें दर्शन मला पुन्हां झालेलें नाही. योग्य अशा तहाच्या अटी मिळत नाहींत हें ओळखून आणि आपल्यासाठीं स्वदेशाला जास्त कष्ट होऊं नयेत म्हणून सम्राटानें देशत्याग केला.

वर्तमानकाळ हातचा गळाला आहे. आतां भावी काळाची आशा बाळगिली पाहिजे. मला दुर्दम आशा वाटते कीं, आमच्या प्राचीन ऐतिहासिक सातत्यांत सध्यां पडापड झाली असली तरी त्यांत खंड पडणार नाही. आमचें प्राचीन 'जर्मन चैतन्य' आमच्यांत पुन्हां प्रवेश करील. दरम्यान चित्तक्षोभ व विपत्ति हीं सोसलींच पाहिजेत. 'जर्मन-चैतन्य' म्हणजे काय हें आमच्या शत्रूंना पुरें माहीत आहे.

१४ : : एका कवितेने बदललो !

{ **ॐ** ड्यू कार्नेजी या दानशूर गृहस्थाचें नांव यूरोप व अमेरिका या खंडांत घरोघर झालें आहे. याचें घराणें मूळचें स्कॉटलंड देशांतलें; पण उद्योगधंद्यानिमित्त याचे वडील अमेरिकेंत गेले व हाही तिकडेच गेला. लहानपणापासूनच त्यानें पोट्यास मिळविण्यास आरंभ केला. प्रथम रेल्वे कंपनीच्या तारखात्यांत त्याला नोकरी मिळाली. पण त्याला तेथें चैन पडेना. नवा धंदा काढावयाचें त्याच्या मनानें घेतलें व त्यानें एक लोखंडाचा कारखाना काढला. होतां होतां अशा कारखान्यांचा एक मोठा संघ तयार होऊन तो त्याचा नायक झाला. या धंद्यांत त्याला इतकी किफायत होऊं लागली कीं, या पैशाचें काय करावें या विचारानेंच त्याचें मन व्यग्र होऊं लागलें. इ. स. १९०१ सालीं त्यानें धंद्यांतून अंग काढलें आणि अमेरिकेंतून परत येऊन तो स्कॉटलंडमधील आपल्या वाड्यांत राहूं लागला. 'ज्ञानाची सदावर्त' जिकडे तिकडे घालावीं आणि पृथ्वीवर शांतता नांदेल अशा योजना कराव्या, या दोन गोष्टींत त्यानें आपली उरलेली ह्यात खर्च केली. पण ह्यात खर्च केली तशी त्यानें आपली अफाट संपत्तिही याच कामांत वेंचिली. सुमारे एक अब्ज रुपयांहून थोडी जास्त रक्कम त्यानें ज्ञानप्रसार आणि शांतता यांवर खर्च

केली. ज्ञानप्रसारासाठी वाचनालयें काढण्याचा झपाटा त्यानें सुरू केला आणि युद्धांत मिळालेल्या विजयापेक्षां शांततेनें मिळविलेले, विजय हे मानवी सुखाला जास्त कारण झालेले आहेत असें पाहून त्या विजयाच्या संपादनाला जितकें प्रोत्साहन देतां येईल तितकें द्रव्यरूपानें देण्याची त्यानें शिकस्त केली. एक कविता वाचल्यानें या विजयांसंबंधानें आपल्याला कशा उदात्त कल्पना सुचल्या याचें वर्णन त्यानें आपल्या आत्मचरित्रांत दिलें आहे. त्या इंग्रजी कवितेचें मराठी भाषांतर मीं मुद्दामच दिलें आहे. ब्रिटन व अमेरिका येथें त्यानें कित्येक वाचनालयें स्थापिलीं; हेग येथें एक शांततापरिषद् स्थापून तिच्यासाठीं एक सुंदर व भव्य मंदिर बांधून दिलें; महत्कृत्ये करणारांना पारितोषिकें देण्यासाठीं द्रव्याची योजना केली; हुशार विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देण्याची व्यवस्था केली; व निराश्रित वृद्धांना सेवान्तवेतनें मिळण्याची तरतूद केली; अशीं महत्कृत्ये करून हा उदार पुरुष १९१९ सालीं परलोकवासी झाला. त्यानें लिहिलेल्या अनेक पुस्तकांतील 'द्रव्यार्जन' हें पुस्तक विशेष प्रसिद्ध आहे.]

* * * संपत्ति—साधनावरचा माझा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यावर, अधिक धन मिळविण्याचें बंद करून, ग्रंथांतलि प्रतिपादनाप्रमाणें वागणें आतां मला प्राप्तच झालें. नवें धन मिळविणें बंद करण्याचें ठरविलें व त्या-पेक्षां शतपट अधिक महत्त्वाचें व अवघड काम, कीं या धनाचा देकार कसा करावयाचा, तें हातीं वेण्यास उद्युक्त झालों. आमचा सालीना नफा बारा कोट रुपये होता : व येथून पुढें होणारें वाढतें उत्पन्न भलतीकडेच दांडगें होणार हें स्पष्ट दिसत होतें. ज्या कंपनीला आम्हीं आमचा कारखाना विकला 'त्या युनायटेड स्टेट्स स्टील कॉर्पोरेशन'नें पहिल्याच वर्षीं बीस कोटी नफा काढला. आम्हींच जर धंदा चालू ठेविला असता, आणि ठरल्याप्रमाणें तो वाढविला असता, तर आम्हांला तीस कोट नफा झाला असता. लोखंडाचा महिमा इतका वाढला

एका कवितेने बदललो !

की, त्याच्यापुढे इतर कमकुवत वस्तु टिकाव धरीनात; बांधकामांत लोखंडाला राजपदच प्राप्त झाले. अर्थात् भविष्यत्काळीं मोठाच गळ्या जमा होण्याची खात्री होती; पण माझ्यापुरते मला दिसू लागले कीं, हस्तगत संपत्तीची निरवानिरव करण्याचें काम मला म्हातारपणीं फारच जिकीरीचें होऊन बसेल. शेक्सपियरनें याही कामीं आपल्या लेखणीचा परिस या विचाराला लावला व कशी सोन्याची ओळ लिहिली आहे पहा :-- “अवश्य असतें त्यापेक्षां जें जास्त हातीं येईल तें वांटून टाक म्हणजे प्रत्येकाला पुरेसें लाभेल.”

या देकारांतील माझी पहिली देणगी मीं गिरणींतील कामगारांना दिली. दानपत्रांत मीं लिहिलें, “ज्या कामगारवर्गानें माझ्या यशःप्राप्तींत मला इतकें साह्य केलें त्यांचा मी अत्यन्त ऋणी आहे. त्यांचें उतराई व्हावें म्हणून धंद्यांतून बाहेर पडतांना मी एक कोट रुपये बाजूस काढून ठेवतो. अपघातानें जे पंगू होतील व ज्यांना वार्धक्यांत मदतीची आवश्यकता आहे त्यांच्या अडचणींचा परिहार या द्रव्यांतून व्हावा. शिवाय आणखी पस्तीस लक्ष रुपये मी देतो. कामगारांसाठीं मीं जीं सभागृहे बांधिलीं आहेत व वाचनालये स्थापिलीं आहेत त्यांचा खर्च या रकमेच्या व्याजांतून चालावा.”

‘स्कॉटिश अमेरिकन’ हें मोठें मोलवान् पत्र आहे. यांत मला अनेक बहुमोल विचारमणि सांपडतात. एकदां एक चुटका आढळला; तो असाः--“कोणी सणंग विणूं लागला तर देव सुताची वाण पडूं देत नाही.” हा चुटका जणूं कांहीं मला उद्देशूनच लिहिला आहे असें मला वाटलें. तो माझ्या अंतरंगाला जाऊन भिडला; आणि आपणच सणंग विणूं लागावें असा निर्धार मीं केलाः आणि न्यू यॉर्क शहरांतील अडुसष्ट वाचनालयांसाठीं सपाट्यासरशी दोन कोट रुपये मीं देऊन टाकले. डन्फर्मलिन या गांवीं माझ्या वडिलांनीं परिपाठ ठेवला होता कीं, ज्यांच्यापाशीं पुस्तकें नाहींत त्यांनीं

आपल्या घरीं येऊन वाचत बसावें. पुढें मीं त्या गांवाला एक वाचनालयच स्थापून दिलें. या मंदिराचा पाया माझ्या आईच्या हस्ते भरला. हें सार्वजनिक वाचनमंदिर म्हणजे मीं लोकांस दिलेली पहिली देणगी होय. याच्या मागेमागे अलेघानी शहराला, कीं जिथें आम्हीं पहिल्यानें वस्ती केली, तेथें एक सभागृह व एक वाचनमंदिर मीं स्थापून दिलें. यांचें उद्घाटन करावयास प्रेसिडेंट हॅरिसन हे वॉशिंग्टनहून मुद्दाम मजबरोबर आले होते. हें होतांच पिट्सबर्ग नगरानें आम्हांला वाचनालय द्या अशी विनंति केली. मीं ती मान्य केली. हळूहळू या इमारतीच्या शेजारीं दुसऱ्या इमारती उठल्या; एक वस्तु-संग्रहासाठीं, एक चित्रमंदिर म्हणून, कांहीं इमारती कला-शिक्षणमंदिरासाठीं, व एक तरुण स्त्रियांच्या शिक्षणासाठीं म्हणून. या सर्व इमारती १८९५ च्या नोव्हेंबर पांचला लोकोपयोगासाठीं मीं खुल्या केल्या. या पिट्सबर्ग शहरांच मीं इतका पैसा मिळविला होता. अर्थात् वरील संस्थांवर मीं जवळ जवळ दहा कोट रुपये खर्च केला.

दुसरी फार मोठी देणगी म्हणजे वॉशिंग्टन येथील ' कार्नेजी इन्स्टिट्यूट ' स्थापन करण्यासाठीं दिलेली होय. प्रथम या संस्थेसाठीं मीं चार कोट रुपये दिले व पुढें तिची उपयुक्तता जसजशी प्रत्ययास आली तसतशी जास्त रकमा देत देत ही देणगी दहा कोटीपर्यंत मीं नेली. स्वाभाविकपणेंच मला वाटलें कीं, प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांना या प्रकरणीं विचारावें व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनाच म्हणावें कीं, या संस्थेचे मुख्य कारभारी आपण व्हावें. त्यांनीं तें काम खुषीनें पतकरलें. त्यांच्या जोडीला डायरेक्टर्स म्हणून मीं आणखी आठ दहा मंडळी निवडलीं. ही यादी जेव्हां रूझवेल्ट यांना दाखविली तेव्हां ते उद्गारले, " दुसरें इतकें चांगलें मंडळ निवडावयाचें म्हटलें तर आतां माणसेंच नाहीत ! " या संस्थेनें केलेली कामगिरी इतकी प्रसिद्ध आहे

एका कवितेने बदललो !

कीं, तपशिलांत शिरण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं. तथापि दोन उदाहरणें देतो. तिचीं हीं कामें विशेषच म्हटलीं पाहिजेत. लांकूड व पंचरशी धातु यांची बांधलेली एक संशोधन-नौका या संस्थेनें सर्व सातासमुद्रांत फिरती ठेविली आहे. पूर्वीच्या जलप्रवाश्यांनीं जी सामुद्रिक पाहणी केली होती व जे नकाशे काढले होते ते नाविकांना भलतीकडेच नेत. त्यांचीं जहाजे लोखंडानें मढविलेलीं असल्यामुळें समुद्रांतील किंवा समुद्रकांठच्या लोहचुंबकांची त्यांच्यावर ओढ वसत असे व प्रथम अवलोकनांत आणि म्हणून मग नकाशांत चुका झालेल्या असत. आमची ही जी पंचरशी ' कार्नेजी ' नौका तिला ही भीति मुळींच नाहीं. त्यामुळें तिचें अवलोकन व मार्गसंशोधन अगदीं बिनचूक येऊं लागलें. याचें ढळढळीत उदाहरण म्हणजे अझोर्सबेसवर रेटाडांत सांपडलेल्या कुनार्ड या जहाजाचें होय. या जहाजावर हा प्रसंग कां आला, हें कार्नेजीच्या तांडेलानें पडताळून पाहिलें. त्याला दिसून आलें कीं, कुनार्डच्या कप्तानाचें कांहींही चुकलें नव्हतें, तो नकाशावरहुकूमच जात होता. पण नकाशाच चुकला होता. अशा किती तरी चुका आमच्या संशोधननौकेनें दुरुस्त केल्या आहेत. समुद्र-फेरिस्त्यांनीं आमचे या कार्मीं आभार मानले हेंच आमचें पारितोषिक होय.

दानपत्रांत मीं अशी आशा व्यक्त केली होती कीं, पुराण राष्ट्रांनीं आमच्यावर जे उपकार केले आहेत त्याची थोडी तरी परतफेड आमच्या या नव्या राष्ट्राच्या हस्ते व्हावी. ती होत असलेली पाहून मला पराकाष्ठेचें समाधान होत आहे. अशी आणखी एक ठळक कामगिरी कॅलिफोर्नियांतील आमच्या वेधशाळेनें केली आहे. समुद्रसपाटीपासून ५८८६ फूट उंचीवर विल्सन पर्वतावर ही वेधशाळा बांधलेली आहे व प्रो. हेल हे ती चालवितात. एका सालीं बरोबर चांगले चांगले ज्योतिर्विद् वेऊन

हेल हे रोम शहरच्या ज्योतिष-परिषदेस गेले असतां त्यांनीं तेथें इतक्या नव्या नव्या गोष्टी सांगितल्या कीं, पुढील आपली परिषद् आपण विल्सन पर्वतावरच भरवूं असें सर्व पंडितांनीं ठरविलें व त्याप्रमाणें ती भरली. पर्वत म्हटला तरी 'मोंट विल्सन' हा एकच सुळका आहे. भुईच्या पोटांत बहात्तर फूट खोल तळघर करून तेथून नव्या ताऱ्यांची छायाचित्रें त्यांनीं घेतलीं. पहिल्याच कांचेवर, मला वाटतें, सोळा नवे तारे स्पष्ट उमटलेले दिसले. दुसरीवर साठ नवे भूगोल उमटले व तिसरीवर शंभरांहून जास्त गोलकांच्या छाया उमटल्या ! यांतले कित्येक आपल्या सूर्याच्या वीसपट मोठे आहेत. कांहीं तर इतके अंतरावर आहेत कीं, त्यांचीं किरणें पृथ्वीवर पोहोंचावयास आठ वर्षे लागतील. हें पाहिलें म्हणजे शिर लववून पुटपुटावेंसें वाटतें कीं, जें ज्ञान ज्ञान म्हणून वाटतें तें अज्ञानाच्या मानानें कांहींच नव्हे ! सध्यांच्यापेक्षां तिप्पट मोठी ती नवी होत असलेली राक्षसी दुर्विण एकदां उभी झाली म्हणजे काय काय नवे चमत्कार दिसतील कोण जाणे ! जाणते लोक म्हणतात कीं, चंद्रलोकावर जर माणसांची वस्ती असली तर तीं माणसें या दुर्विणींतून स्वच्छ दिसतील.

एकदां माझ्या एका मित्रानें "शांतिकाळांत" या नांवाची एक कविता माझ्याकडे पाठवून दिली. ती सत्यार्थ व सुंदर कविता मीं पुनः पुन्हां वाचली व "वीरपरितोष" या नांवाचा निधि मीं प्रस्थापित केला. कविता अशी होती:—

“ युद्ध-गर्जना, डमरु-घोषणा,
जरी निमाल्या रणावरी
पराक्रमाची वार्ता कुठली ?

वीर्य लोपतें धरेवरी ! ”

॥ १ ॥

एका कवितेने बदललों !

अभद्र वाणी, असली कोणी,
वदे; ऐकतां ती कानी
बाहु उभारुनि, गर्जुनि सांगे,
“ हा मी येथे उभा ” कुणी !

॥ २ ॥

“ अनय-असुर, पदतळीं रगाडितो,
बळी घेत जो कल्पवरी;
दिसें दीन परि, मारिन गर्दन,
मर्दुनि टाकिन, त्यासि तरी. ”

॥ ३ ॥

नारी कोणी, गोरीमोरी,
थरथर कापे, तिची तनू ।
अंगावरति हात टाकित्या
पशूपुढें परि व्याघ्र जणूं !

॥ ४ ॥

बालक सानें, गोजिरवाणें,
सोशी दुखणें, कण्हेचिना ।
म्हणे “ आइला क्लेश लेशही
पडतां काळिज तडेल ना ! ”

॥ ५ ॥

निसर्ग-गूढें, धार्मिक मूढें,
नेणुनि, दंडिति पंडित त्या ! ।
सत्यासाठीं, हत्या हो जरि,
दंड ठोकितो पुढती ज्यां !

॥ ६ ॥

कानु-कायदा, जिगजिग करुनी,
रोगट शांती फेसाळी
दे लाथाडुनि कुणी फाटका,
पिटितें सारें जग टाळी;

॥ ७ ॥

आपण मरुनी, जग जगवावें,
यास्तव अर्पीं देह कुणी
शोधक; ऐसे शूर धरेवारि,
शांतिकाळचे वीरमणी !

॥ ८ ॥

अशा प्रकारच्या शांतिकाळांतील वीरांनीं दुसऱ्यांसाठीं आपले प्राण अर्पण केले तर त्यांच्या मुलांमाणसांची कांहीं सोय व्हावी म्हणून, मीं दीड कोटि रुपये बाजूस काढून ठेविले. कांहीं अपघातानें कोणी आश्रयहीन झाले तर त्यांनाही यांतून मदत करावयाचें ठरविलें. पुढें असाच एक निधि माझ्या भूमींत म्हणजे इंग्लंडांत मीं स्थापिला. हळूहळू फ्रान्स, जर्मनी, इटली, बेल्जम, हॉलंड, नॉर्वे, स्वीडन, स्वित्सर्लंड व डेन्मार्क या देशांतही असे निधि प्रस्थापित केले. ब्रिटिश सम्राट् एडवर्ड व जर्मन सम्राट् विल्यम यांनीं माझ्या या योजनेची मोठीच वाहवा केली; आणि तिचा उपयोग किती होत आहे याच्या प्रत्यन्तराचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें जर्मन केसरनें वकिलाच्या हस्ते मला कळविलीं.

१५ : : माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

{ **हर्बर्ट स्पेन्सर** या इंग्रज गृहस्थाचें नांव तत्त्वज्ञान-संशोधनांत अजरामर झालें आहे. महाराष्ट्रांतील आधुनिक सुधारकांच्या विचारसरणीवर या तत्त्ववेत्त्याच्या लिखाणाचा मोठाच संस्कार झाला आहे. याचा जन्म इ. स. १८२० या वर्षी झाला. पुढें दिलेल्या परिच्छेदांवरून दिसून येईल कीं याचा बाप एक साधा शिक्षक होता; पण त्याच्या अंगांतील कांहीं कांहीं गुण हर्बर्ट याला उपजतच प्राप्त झालेले होते. तत्त्वज्ञानाची आवड त्याला बापाकडूनच प्राप्त झाली होती. हा प्रथम रेल्वेखात्यांत एंजिनियर म्हणून काम करूं लागला. त्याच्या मनाचा कल हळू हळू स्पष्ट होऊं लागून इ. स. १८४८ त तो 'दि इकोनमिस्ट' या नियतकालिकाचा दुय्यम संपादक बनला. तथापि या कामांतही त्याचें मन रमेना. तत्त्वज्ञानाकडे असलेला त्याचा ओढा अधिकच स्पष्ट झाला. पण परंपरेनें इतरांकडून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा केवळ संचय करणें त्याच्या चवकस मनाला आणि स्वतंत्र वाण्याला मानवण्यासारखें नव्हतें. मानवी जीवितार्थें व वस्तुजातीचें स्वतंत्र निरीक्षण करून आपणच कांहीं नियम बांधावे व अनुमानें करावीं अशी उमेद त्यानें बाळगिली व सतत उद्योग, चिकाटी, आणि प्रतिभा यांच्या बळावर त्यानें खरोखरच तत्त्वज्ञान-राशींत अमूल्य भर

घातली. आपले तत्त्वज्ञानाचे विचार त्याने पांच ग्रंथांत सांगितले आहेत. आय तत्त्वे, जीवितशास्त्राचीं तत्त्वे, मानसशास्त्राचीं तत्त्वे, समाजशास्त्राचीं तत्त्वे व नीतिशास्त्राचीं तत्त्वे हे ते पांच ग्रंथ होत. याशिवाय अनेक लहानसहान पुस्तके त्याने लिहिलीं. त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा मध्यवर्ती विचार हा आहे की, " सर्व शारीरविकसन म्हणजे एकविधत्वाकडून बहुविधत्वाकडे जाणें होय " इ. स. १६०३ त हा तत्त्ववेत्ता कालवश झाला.

हरबर्ट स्पेन्सरने लिहिलेले आत्मचरित्र केवळ मनोरंजकपणाच्या दृष्टीने पहातां अगदीं सुमारच आहे. पण आपल्या मनोविकासाचें विवेचन मात्र त्याने फार सुंदर तऱ्हेने केले आहे. साध्या हकीकती सांगत असतांना सुद्धां पुन्हां तात्त्विक विचाराकडे वळण्याची त्याची प्रवृत्ति ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. आपल्या स्वभावाचे कांहीं कांहीं कंगोरे त्याने फार सुबकपणानें दाखविले आहेत. त्यांतील थोडेसे मासल्यासाठीं येथें दिले आहेत. }

* * * रोम शहरीं मी सुमारे पंधरा दिवस होतो. तेवढ्यांत माझी मोठीच करमणूक झाली. मात्र लोकांना जितका त्या स्थळाचा महिमा वाटतो तितका मला वाटला नाही. कारण मला ऐतिहासिक आठवणी अगदीं कमी होत्या. रोमन इतिहास मी लहानपणीं वाचलेला; त्यांतले कांहीं पुसट पुसट संस्कार माझ्या मनावर होते. तथापि एक मात्र सांगतो की, जरी मला इतिहास चांगला आठवत असता तरी तीं तीं स्थळे पाहून मला विशेष कांहीं वाटले असतें असें मात्र नाही. प्राचीन इमारती पाहिल्या म्हणजे मला दुसरें तिसरें कांहीं वाटत नाही. इतके दिवस त्या येथें उभ्या आहेत याचेंच काय वाटेल तें. आणि पडझड झाली असली तरी तिच्यांतच जें कांहीं विशेष सौंदर्य असतें तेंहि मला पाहावेंसें वाटतें. एखादें जुने देऊळ नाही तर एखाद्या किल्ल्याचे अवशेष हे पाहावयास मी जेव्हां जातो तेव्हां हे कोणी बांधले, येथें कोण राहत असत, येथें कोण मेले, आणि येथें काय

माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

अघटित झाले, असल्या गोष्टींकडे माझे मनच वळत नाही. अगदी जवळ असलेले एखादे रणक्षेत्र पाहावयास जाण्याचीसुद्धा मला कधी बुद्धि होत नाही. अनेक लोक एकत्र जमले, त्यांत कोणी मेले, आणि कोणाला जय मिळाले ! असले स्थळ पाहण्याची मला यत्किंचितही वासना होत नाही. कोणी वाटाड्या बरोबर असला तर मला त्याचा उपद्रवच होतो. पण एखादा बरोबर वेतलाच पाहिजे असे असले तर गप्प बसावयास काय घेशील म्हणून मी त्याच्या हातावर कांहीं तरी ठेवीन. कारण त्या जुनाट भिंती आणि कमानी यांचे रंग आणि आकृति यांनी माझ्या मनांत जी अनुकूल चलविचल होते तिचा अनुभव घेण्याच्या आड या वाटाड्यांची वटवट येते. एखाद्या स्थळाच्या इतिहासाचा जितका मोह मला पडतो, त्यापेक्षा त्या स्थळाच्या काव्याचा म्हणजे सौंदर्याचा मोह मला अधिक पडतो. असे असल्यामुळे ज्यांना इतिहास माहित आहे त्यांना या शहरांतील जी ठिकाणे अत्यंत रमणीय वाटली ती ठिकाणे मी केवळ उदास-बुद्धीनेच पाहिलीं.

पण या ठिकाणी प्राचीन काळच्या थोर व्यक्तींविषयचिं माझ्या बुद्धींतले आणखी एक पाखंड मला बोलून दाखविले पाहिजे. ते वाचून कांहींजणांना बरे वाटेल. पण पुष्कळांच्या अंगाचा संताप होईल. कुलगरच्या चित्रकलेवरील पुस्तकांत रॅफेल या चित्रकाराच्या मृत्यूची हकीगत देतांना म्हटले आहे, “या चित्रकाराच्या कृतीकडे लोक धार्मिक आदरबुद्धीने पाहत असत. प्राचीन कालीं अवतारी पुरुषांच्या द्वारां ज्याप्रमाणें परमेश्वरानें आपल्या स्वरूपाचा आविष्कार केला त्याप्रमाणें रॅफेलच्या द्वारां परमेश्वरानें आपलें रूप प्रगट केले आहे.” याच पुस्तकांत पुढें म्हटले आहे कीं, “रॅफेलच्या कृतीवर टीका करण्याची बुद्धि झालीच तर ती अत्यंत विनम्र भावानें प्रकट व्हावी हें आपल्यालाच भूषणास्पद आहे.” उघड उघड टीकाकाराची

भूमिका घेतलेल्या माणसाची प्राचीन काळच्या कीर्तिमान् माणसापुढें झालेली ही शरणागति पाहिली म्हणजे त्या प्राचीन पुरुषांची जी सध्यांच्या काळीं नौबत वाजत असते तिच्यांत खरोखरी तथ्य किती आहे याविषयीची माझी भूमिका अधिकच बळकट होते...कोणी कोणी म्हणतात कीं, “ या प्राचीन कलावन्तांवर आपण अशी टीका करतां कामा नये. त्यांच्या कृतीनें आपल्या मनांत ज्या कल्पना आणि ज्या भावना उत्पन्न होतात त्यांकडे आपण लक्ष द्यावें. चित्रणांतील पृथक् वस्तूंचा त्यांनीं मेळ कसा घातला आहे हें पहावें. पण जर तंत्रविषयक कांहीं चुका झाल्या असल्या तर मात्र त्यांची उपेक्षा करावी.” माझें असें स्वच्छ मत आहे कीं तंत्राच्या चुकांची उपेक्षा करावी असें म्हणणें अगदीं चूक आहे. एखादी कविता वाचून झाल्यावर मला जर कोणीं असें सांगितलें कीं, या कवितेची कल्पना किती सुबक आहे तें पहा; व्याकरण चुकलें आहे, वृत्तरचनेंत विघाड झाला आहे, यमकें कर्णकटु आहेत, शब्दसंहति कर्कश आहेत, रूपकांचा गोंधळ झाला आहे, असल्या गोष्टी पाहून तुम्हांस काय करायचें आहे ? आणि जर मीं हें पत्करलें तर मात्र हीहि भूमिका मी पत्करीन कीं, एखाद्या चित्राचा विचार करतांना निरनिराळ्या दिशांहून उजेड येत आहे असें दाखविलें आहे अथवा अमुक एका बाजूकडून येत आहे हें पाहण्याकडेहि आपण बेलाशक दुर्लक्ष करावें !... आपण जें मत द्यावयाचें त्यावरून आपण निरीक्षक आहों असें दिसलें पाहिजे; आपण निरीक्षकच नव्हों असें दिसतां कामा नये.

❀ कोणी कोणी असें म्हणतात कीं, माझ्या अंगांत एकादी वस्तु खुलवून सांगण्याची शक्ति विलक्षण आहे; हातीं असलेलें साहित्य, त्यावर चालविलेली माझी तर्कपद्धति, आणि शेवटीं मीं काढलेले निर्णय हीं मी इतक्या सुस्पष्टपणानें व सुसंबद्धपणानें सांगतो कीं, तसें सहसा इतर कोणास साधत नाहीं. ही शक्ति माझ्या अंगीं कोठून

माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

आली? माझ्या आज्याचा सगळा जन्म शिकविण्याचें काम करण्यांत गेला. आणि माझ्या वडिलांनींही सगळ्या जन्मांत दुसरें कांहीं केलें नाहीं. आतां शिकविणें, शिकविणें म्हणजे मुख्यतः एखाद्या वस्तूची खुलावट करणें होय. तासन् तास आणि दिवसानुदिवस शिकविणारा माणूस, मग तो शाळेंत शिक्षक असो कीं खासगी शिकवण्या करीत असो, सगळा वेळ वस्तूचा उलगडा करीत असतो. त्याला जर आपल्या धंद्याची कांहीं कल्पना असली तर, पोरानीं पाठ केलेले धडे ऐकत बसण्याचा उद्योग तो करणार नाहीं; तर ते धडे त्यांना समजावून देण्याची दक्षता तो राखील, आणि त्यांची समजूत पडावी म्हणून कठीण स्थळांचा उलगडा करील; अथवा त्याहीपेक्षां हा उलगडा ज्या तत्वांना अनुसरून व्हावयाचा तीं तत्वेच त्यांना शिकवून, कठीण स्थळांची समजूत त्यांची त्यांसच व्हावी असें करील. चांगला शिक्षक म्हणजे तो कीं जो स्वाभाविकपणेंच किंवा संवयीनें, जिला बौद्धिक सहानुभूति म्हणतात, ती संपादितो. ज्या कल्पना सांगवयाच्या आहेत त्या कल्पनांचा अनुक्रम कसा लावावा हें बरोबर कळवयास ऐकणाराच्या मनःस्थितींत शिरण्यास लागणारा गुण म्हणजे बौद्धिक सहानुभूति. आमच्या आज्यांच्या अंगीं हा गुण कितपत होता हें सांगवत नाहीं. नित्य तोच धंदा असल्यामुळें या गुणाचा उदय त्यांच्या ठिकाणीं थोडासा झालेला असावा. पण वडिलांच्या अंगीं मात्र हा गुण विलक्षणच होता. आणि उत्तरोत्तर त्याचा विकासच होत गेला. माझ्या अंगांत ही शक्ति वडिलांच्यापेक्षांही जास्त आहे. अर्थात् माझें व माझ्या वडिलांचें शिकविणें पाहिलेल्या एका तरुण माणसानें असें मत दिलें होतें ! याचा अर्थ असा कीं, माझी ही शक्ति आनुवंशिक असून सरावानें वाढलेली आहे.

मला टीका करण्याची फार खोड आहे हें कोणालाही अमान्य होणार नाहीं ! माझीं मते उकलून दाखवितांना मी नेहमीं दुसऱ्यांच्या

मतांतील वैगुण्यें दाखवीत असतां; आणि माझ्या लेखनांत जर माझी ही खोड एकपट दिसत असली तर माझ्या बोलण्यांत ती दुप्पट दिसून येते. दोष काय आहेत हें पाहण्याची प्रवृत्ति माझ्यांत अगदीं प्रखर आहे; नसावी इतकीं प्रखर आहे. भोंवतींच्या लोकांच्या बोलण्यांतिल व विचारांतिल चुका दाखविणें ही माझी जित्याची खोड आहे; ती कांहीं केल्या जात नाही. माझें मलाच त्याचें भारी वाईट वाटतें; पण स्वभाव दुरतिक्रम आहे. ही संवय मला कोठून लागली? माझ्या विवेचनबुद्धीचें जें उगमस्थान तेंच माझ्या या संवयीचेंही आहे. शिक्षकाचा निम्मा वेळ विवेचनांत खर्च होतो आणि उरलेला निम्मा टीका करण्यांत खर्च होतो; म्हणजे शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या चुका काढणें, त्यांच्या वद्दया तपासणें आणि त्यांचीं उदाहरणें चूक कीं बरोबर हें ठरविणें या कामांत तो जातो. आणि नैतिक व बौद्धिक अशा आपल्या ह्या शक्तींचा उपयोग आपण अशा रीतीनें केला नाही, तर आपलें कर्तव्यच आपण केलें नाही असें या शिक्षकांना वाटतें. माझेंही असेंच आहे. टीका करणें म्हणजे कर्तव्य बजावणें होय इतकें निकडीचें तें मला वाटतें. केव्हां केव्हां एखाद्याच्या बोलण्यांत किंवा करण्यांत कांहीं चूक आहे हें दिसत असूनही मी मोठ्या कष्टानेंच का होईना पण गप्प बसतां. पण गप्प बसलों तरी माझ्या मनाची अगदीं चुळबूळ चाललेली असते. जें करावयास हवें होतें तें मीं केलें नाही या विचारानें मला भारीच अस्वास्थ्य उत्पन्न होतें. आनुवंशिकतेनें आलेली टीकाबुद्धि ही कर्तव्यविषयक उपजत बुद्धीचें रूप धारण करते व आपोआप बोलूं लागते.

आनुवंशिकतेनेंच माझ्या अंगांत उतरलेल्या आणखी एका सदृश स्वभावविशेषाचा असाच खुलासा करावयास हवा. दुसऱ्याचें न जुमानणें हा माझ्या स्वभावाचा एक विशेष आहे. हा विशेष माझ्या-

माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

इतका फार थोड्या लोकांनी दाखविला असेल. लहानपणचें एक उदाहरण मला आठवतें. मी तेरा वर्षांचा होतों. डॉ. आर्नो यांनी आपल्या विज्ञानशास्त्रावरील ग्रंथांत 'स्थितैक्य' म्हणजे इनर्शिया या तत्वाचें विवेचन केलें आहे, तें मला मान्य नाहीं असें मी म्हणालों. माझे काका म्हणाले कीं, ग्रंथकर्त्याचें म्हणणेंच बरोबर आहे. काका व ग्रंथकर्ता असे एक झाले तरी माझा हट्ट सुटेना ! माझेंच म्हणणें बरोबर असें मी म्हणत राहिलों. १८५८ सालीं असाच एक प्रकार घडला. त्या वेळचे सर्व ज्योतिषी म्हणूं लागले होते कीं, धूमकेतूंतलि नेब्यूलाची निघालेली उपपत्ति निःसंशय युक्त व स्वीकार्य आहे; पण मला ती नापसंत आहे असें मीं ठासून प्रसिद्ध केलें. तसेंच पृष्ठवंशधारी सांगाड्यांच्या अस्थींतलि नात्यासंबंधीं ओवेन यांनी जी उपपत्ति बसविली तीही मीं पतकरण्याचें साफ नाकारलें ! वास्तविक, तेव्हांच्या शास्त्रज्ञांनी ती उपपत्ति मान्य केली होती व ती मेडिकल संस्थांतून प्रत्यक्ष शिकवीतही असत. पण मीं ती झिटकारून दिली ! स्वतंत्र मत बनविण्यास माझ्या हातीं जर पुरेसें साहित्य नसलें तर मात्र इतरांचें प्रस्थापित प्रामाण्य मानावयास माझ्या लिहिण्यांत मीं तयारी दाखविली आहे. गणित, उच्च पदार्थविज्ञान, व रसायनशास्त्र या विषयांत मला असें करावें लागलें. स्वतंत्र साहित्याच्या अभावीं तज्ज्ञांचें मत मानणें प्राप्तच बनतें. दुसऱ्याचें न जुमानण्याची ही माझी प्रवृत्ति अमर्यादच आहे; पण तिचेंही उगमस्थान वर सांगितलेलेंच आहे. शिक्षकाची नेहमींची मनाची बैठक तरी काय असते ? विद्यार्थ्यांच्या समोर तोच काय तो प्रामाण्याचा गड्डा ! त्याच्यापुढें कोणाचेंच चालावयाचें नसतें. धंद्याच्या या तऱ्हेमुळें त्याच्या प्रौढ वयांत तरी इतर कोणाच्या प्रामाण्यापुढें मान लववावी हें त्याला माहित झालेलेंच नसतें. त्याच्या पेक्षां श्रेष्ठ दर्जाच्या लोकांशीं त्याचा संबंध येतो; पण कनिष्ठाशीं

जितका येतो त्याच्या मानानें तो कांहींच नसतो. त्यामुळें दुसऱ्यांचें जुमानण्याची प्रवृत्ति त्याला भावतच नाही.

या प्रवृत्तीच्या जातीचीच दुसरी एक प्रवृत्ति माझ्या अंगी आहे. ती या प्रवृत्तीचीच दुसरी बाजू आहे असें म्हटलें तरीही चालेल. मला कोणाही वरिष्ठाचें मनांतून भय वाटत नाही. मात्र यांत श्रेष्ठांच्या प्रामाण्याचा आदरही माझ्या मनांत नसतो हें ओघानेंच येतें. आणखी एक कलम त्यांत आहे. प्रामाण्याच्या अनादराचे जे दुष्परिणाम, त्यांच्याविषयीही मी बेफिकीरच असतो. लहानपणींच माझ्या अंगांत ही वृत्ति दिसूं लागली होती व ती मोठेपणीं माझ्या सगळ्या लिखाणांत दिसून आली. अमका गृहस्थ काय म्हणेल किंवा तमकें मंडळ काय म्हणेल याचें पुसटसुद्धां भय मीं कोठें दाखविलें नाही. पुढें आपलें कांहीं तरी बिघडेल या भयानें एखादी गोष्ट करावयास मीं कधीं मार्गें पुढें पाहिलें नाही. किंचहुना होणारें नुकसान मला कधीं दिसलेंच नाही; कारण मीं त्याचा कधीं विचारच केला नाही. लोकमत आपल्याविरुद्ध आहे असें जरी दिसत असलें तरी माझा हाच खाक्या आहे. सरकारनें लोकांना शिक्षण द्यावें या तत्त्वाला मी सारखा विरोध करित आलों आहे. या विरोधाला मीं प्रथम सुरवात केली तेव्हां मी केवळ बावीस वर्षांचा होतो. च्याहत्तर वर्षांच्या वयांतही मी तितक्याच किंवा अधिक जोराचा विरोध करित आहे ! या सगळ्या काळांत अखिल राष्ट्र माझ्याविरुद्ध आहे याची मला पुरी जाणीव आहे ! तरी माझा विरोध कायम आहे. याही प्रकरणीं उगमस्थानाची वरचीच उपपत्ति लागू पडते. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यांत काय संबंध असतो बरें ? तो संबंध असा असतो कीं, त्यांत भीति बाळगण्याचें त्याला कसलेंही कारण नसतें. शाळा म्हणजे एक लहानसा समाजच होय, आणि समाजांतिल कोणाही एकाला किंवा सबंध समाजाला शिक्षक कधींही भीत नसतो !

माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

आतां इतक्याच महत्त्वाच्या एका शारीरिक लक्षणाविषयी थोडे लिहितों. माझे हात फारच लहान आहेत. माझ्याहूनही कमी उंच असलेल्या एखाद्या स्त्रीच्या हातांहूनही ते लहान आहेत. आंतली हाडांची चौकट आणि तिच्यावर असलेल्या स्नायूंची वाढ या दोनही बाबतींत ते असावयास हवेत त्यापेक्षां किती तरी लहान म्हणजे खुरटलेले आहेत. माझे वडील आणि आजोबा यांनीं जन्मभर काय केले हें पाहिलें म्हणजे याचें कारण स्पष्ट दिसतें. दिवसामागे दिवस टाक चालविण्यापलीकडे त्यांनीं कोणताही व्यवसाय केला नाही. हातांचा उपयोग होईल असा कोणताही खेळ ते खेळले नाहींत किंवा कसला व्यायामही त्यांनीं केला नाही. हें केले असतें तर मात्र हातांचा आकार असावयास हवा तेवढा राहिला असता. तरुणपणीं माझे वडील मासे धरावयास जात असत आणि केव्हां केव्हां, एखादे वेळीं बागेमध्ये कांहीं बारीक सारीक काम करीत असत. पण नित्याच्या व्यवसायांत हातांचा जो कांहीं उपयोग होई त्यापलीकडे त्यांच्या हातून कांहीं होत नसे. स्वाभाविकपणेंच माझे लहान हात म्हणजे दोन पिढ्यांत हातांचा वापर पुरेसा न झाल्याचें फळ आहे असें म्हटलें पाहिजे. अशा प्रकारें संपादित स्वभावविशेष आनुवंशिकतेनें खालीं उतरतात हें चार मानसिक विशेषानें आणि एका शारीरिक विशेषानें सिद्ध झालें आहे.

असें म्हणतात कीं, माणसाच्या अंगांत जे गुण असतात त्या गुणांच्या अंगभूतच कांहीं दोषही असतात; आणि हें बरोबर आहे. त्याला ज्या चांगल्या गोष्टी दिलेल्या असतात त्याबरोबरच कांहीं वाईट गोष्टीही त्याला प्राप्त होतात. आनुवंशिकतेनें प्राप्त झालेले जे स्वभावविशेष मीं वर सांगितले आहेत त्यांच्या व्यापारांकडे व परिणामांकडे लक्ष दिलें म्हणजे या विधानाची सत्यता चांगलीच पटते. मीं कोणाचेंही प्रामाण्य मानित नाहीं आणि दुसऱ्या माणसाचें मत

न जुमानल्यामुळें होणाऱ्या हानीचें मला कसलेंही भय वाटत नाहीं. तत्त्वज्ञानाच्या संशोधनांत मला जें कांहीं यश मिळालें तें कांहीं अंशीं, यामुळेंच शक्य झालें. मोठ्या लोकांच्या नांवाबद्दल बहुतेक लोकांना आदर वाटतो आणि त्यामुळें प्रस्थापित तत्त्वे आपो-आपच स्वीकार्यता पावतात. मीं जर हेंच केलें असतें तर माझ्या अंगांतील स्वतंत्रपणाचा बाणा नष्ट झाला असता आणि मग तत्त्वज्ञानांतील जे सिद्धान्त मीं प्रस्थापित केले ते मला करतां आले नसते. या किंवा त्या मुद्द्यासंबंधानें लोकांनीं आधींच काय मत बनवलें आहे याचा विचार न करतां जीवितांत जें प्रत्यक्ष दिसतें त्याच्याशीं सरळ गांठ घालणें हें माझें नेहमींचें धोरण बनलें व त्याचा विचार करून स्वतंत्रपणें मला जीं अनुमानें बांधतां आलीं तीं मीं बांधलीं. अर्थात् यांतील कांहीं चुकीचीं ठरलीं असतील, पण कांहीं खरींही ठरलीं आहेत. दरम्यान माझ्या लहानपणीं या वृत्तीचा स्वभावावरही थोडा विपरीत परिणाम झाला. माझ्या बाबांच्या हें ध्यानांत यावयास हवें होतें पण आलें नाहीं कीं, लहानपणीं आणि मोठा झाल्यावरसुद्धां कोणाचें न ऐकण्याची जी प्रवृत्ति मी दाखवी ती अप्रत्यक्षरीत्या मला ते स्वतः आणि आजोबा यांच्याकडूनच प्राप्त झालेली होती. अर्थात् याचा परिपाक म्हणजेच वडिलांचें न मानणें हा होय. याचेंही सर्वांना वाईट वाटत असे. कारण यामुळें माझी कांहीं प्रत्यक्ष नुकसानी झालीच, पण कांहीं अप्रत्यक्षही झाली. मुख्य म्हणजे जेथें तेथें मी तंट्या उत्पन्न करतो व कोमल मनोवृत्तींना मी पारखा होतो. माझ्यासंबंधानें कुणाला ममत्व उत्पन्न होत नाहीं. या अवगुणांच्या अभावीं, समंजसपणानें, कोमल मनोवृत्तीनें आणि इतरांच्या ममत्वानें माझ्यावर जे संस्कार व्हावयाचे त्यांना मी खचितच मुकलों. यामुळेंच मला सहानुभूतीचा आवेगही येत नाहींसा झाला. विचारप्रवण अशा माझ्या मनाला जरी

माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

या गुणाचा म्हणजे फटिंगपणाचा चांगला उपयोग झाला, तरी इतर दृष्टींनीं माझे नुकसानच झाले हें यावरून स्पष्ट दिसते. नुकसान झाले असें म्हणावयाच्या ऐवजीं नुकसान होत आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. कारण मला अजूनही त्याचे विपरीत परिणाम स्पष्ट दिसत आहेत.

या गुणांमुळेच मला अशी एक संवय लागली आहे कीं, मला वर्तमानकाळचा महिमा जितका मोठा वाटतो तितका भूतकाळचा वाटत नाही; भूतकाळाला मी कमी मानतो. हें खरेंच आहे कीं, भूतकाळाचा बडेजाव फारच माजविण्याची जी प्रथा पडली आहे तिची ही माझ्या ठिकाणीं प्रतिक्रिया झाली असावी. अगदीं लहानपणींच मुलांच्या मनावर ग्रीक आणि रोमन संस्कृतींच्या फलश्रुति फारच जोरानें विंबवितात. यांतील कित्येक फलश्रुतींचें कौतुक रानवट मनाला फारच मोठें वाटतें. खुद्द ते ग्रीक आणि रोमन लोकसुद्धां याच प्रवृत्तीचे होते. या संस्कारांतून मुलें बाहेरच पडत नाहींत आणि मेरेतोपर्यंत लहानपणीं बनलेलीं त्यांचीं विपरीत मते कायम राहतात. जें जें कांहीं जुनें असेल तें तें अस्तित्वबुद्धीनें पाहिलें पाहिजे आणि जें जें कांहीं नवें असेल त्याच्याकडे शंकाबुद्धीनें पहावें असा त्यांच्या मनाचा कल बनतो. पण माझ्या मनावर हे संस्कार झाले नसल्यानें मी बहुधा दुसऱ्या टोंकाला जाऊन बसतो. उदाहरणार्थ, प्लेटोविषयींचें माझे मत घ्या. मीं प्लेटोचें पुस्तक पुनःपुन्हां वाचावयास घेतों; आतां हा संवाद काढावा, मग तो संवाद वाचावा आणि शेवटीं अगदीं नकोसें होऊन पुस्तक ठेवून द्यावें असें कितीदां तरी झाले आहे. प्लेटोच्या विचारांतील अनिश्चितता, मूळ वस्तूशीं नातें न ठेवणारे त्यानें योजलेले शब्द आणि गुंगारे मारीत चालणारी त्याची तर्कपद्धति यांमुळे पुस्तक दूर सारावेंसें वाटतें. एकदां एका प्राचीन विद्येच्या पंडिताशीं याविषयीं बोलत असतां तो मला म्हणाला, “तुम्ही म्हणतां तें खरें आहे. पण त्याच्या वाङ्मयांतील कला

म्हणून तरी तें वाचावयास हवें आहे.” मग मीं प्लेटोचें पुस्तक पुन्हां उघडलें तेव्हां त्याची कला काय आहे हें पाहाण्याचें ठरविलें आणि शेवटीं पहिल्यापेक्षांही अगदीं संतापून जाऊन मीं पुस्तक बाजूस ठेवून दिलें. एखादा तत्त्ववेत्ता आणि त्याचा मानसपुत्र यांच्यांतील भाषणाची देववेव हिलाच जर संवाद म्हणावयाचें असेल तर तो मूर्खपणाचा प्रकार आहे. कारण तत्त्ववेत्त्याला सोईचें वाटेल तेंच त्याचा मानसपुत्र बोलत राहतो. आपल्याकडील तिथ्यम प्रतीच्या कादंबरीकारांनीं लिहिलेल्या संवादांतसुद्धां जास्त उचित असें नाट्य भरलेलें असतें !

या माझ्या टीका करण्याच्या संवयीमुळें एखाद्या कलाकृतीनें मला एरवीं जितका आनंद झाला असता त्यापेक्षां कमी होतो. दोषैकदृक् बनल्यामुळें सौंदर्याचा माझा अनुभव सुद्धां कमी होतो. कारण मनांत आधीं वैगुण्याच्या कल्पनाच भरून राहतात. पूर्वीं होऊन गेलेल्या चित्रकारांच्या कृतींत कलेचें कसब उच्च प्रकारचें असणें अगदीं संभाव्य आहे, पण माझ्या मनावर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही. कारण त्या कृतींतील चुकांकडे माझें लक्ष विशेष प्रकारें जातें... ग्रीक लोकांच्या खोदकलेकडे मी पाहूं लागलों म्हणजे तिच्यांतील अस्वाभाविक आणि कलाविहीन वस्त्रचित्रणाकडे माझें सारखें लक्ष जातें... गाण्याच्या बाबतींतही माझें कांहींसें असेंच झालें आहे. पूर्वीं मीं पुष्कळदां नाटकाला जात असें; पण तेथेंही मनावर होणाऱ्या परिणामांचें पृथक्करण करीत राहिल्यानें त्यांच्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाला मला बहुतेक मुकावें लागे; कारण ज्या ज्या मानानें बुद्धीचा व्यापार चालू राहतो त्या त्या मानानें भावनांचा व्यापार मंद होत जातो. केवळ कलाकृतींच्या बाबतींतच माझी ही तऱ्हा होते असें नाही; सृष्टींतील वस्तुजात पाहतांनाही तेंच होतें. अर्थात् मानवी देहही या वस्तुजातांतच धरला पाहिजे. पॉटर नांवाच्या एका गृह-

माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

स्थाची व माझी नुकतीच ओळख झाली होती. त्याला एक धाकटी वहीण होती; नाकाडोळ्यांनी ती अत्यंत सुंदर होती व तिची अंगलटही सुवक होती. एकदां माझ्या चुलतीनें मला विचारलें, “ का रे ! पॉटर यांची मुलगी कशी काय आहे ? ” माझ्या ठिकाणीं दुसरा एकादा तरणा पोऱ्या असता तर त्यानें त्या पोरीच्या स्तुतीचा पाऊस पाडला असता ! पण माझे पाहा ! मी काकूस म्हणालों, “ या मुलीच्या डोक्याचा आकार कसासाच आहे, मला तो पसंत नाही ! ” कारण आम्ही मस्तिष्कशास्त्रदृष्ट्या पृथक्करण करणारे ! हा प्रकार मला अजूनही आठवतो. केवळ तात्त्विक मुद्द्यावर ज्या एखाद्या उणीवेनें मला कसेसेंच वाटलें होतें त्या उणीवेचाच मीं वेड्यासारखा उच्चार करावा आणि त्या मुलीच्या इतर सरस सौंदर्यविशेषांचा मीं उल्लेखही करूं नये याचें मला पुढें फार वाईट वाटलें !

१६ : : मलाही चैन पडेनासें झालें !

गुटे या जर्मन कवीचा जन्म १७४९ सालीं झाला. कालिदासाचें शाकुंतल नाटक वाचून हर्षनिर्भर झाल्यानें जो जर्मन कवि नाचू लागला असें आपण वाचतो तो हाच होय. त्याचें शिक्षण लैप्सिग येथील महाविद्यालयांत झालें. तेथें त्याला कायद्याचें शिक्षण घेणें जरी प्राप्त होतें तरी त्या विषयावर त्याचें मन बसेना. आधिभौतिकशास्त्र, वाङ्मय, आणि अखिल मानव्याचा विचार या विषयांवर त्याचें मन सारखें आसक्त असल्यामुळे कायद्याच्या गुंतागुंतींत तें रमेना. याच सुमाराला रूसोचें लिखाण प्रसिद्ध होत होतें. त्यांतील विचारांनीं तेव्हांच्या युरोपांतील तरुण लोकांचीं मनें अगदीं भरून गेलेलीं होतीं. जीवितांतील आजवर उत्पन्न झालेलें कृत्रिम सोडून देऊन शुद्ध स्वाभाविकतेकडे आपण सर्वांनीं वळवें हा रूसोचा संदेश सर्वांना पटल्यासारखा झालेला होता. इतरांप्रमाणें गटेलाही वाटलें कीं शास्त्र, कला, आणि समाज यांत आपण क्रान्ति करून टाकूं. त्यानें आपल्या पहिल्याच पुस्तकांत असाच एक नायक निर्माण केला कीं ज्यानें प्रतिकूल मताच्या आणि रूढीनें बांधलेल्या समाजाच्या विरुद्ध खूप जोराचा झगडा केला. आणि अपयश पत्करूनही आपलें स्वतंत्र मत ठाम धरून ठेवलें. या पुढील पुस्तकांतील तरुण नायकाला आत्मसंतोष हवा असतो, त्याला बुद्धि-

मलाही चैन पडेनासें झालें !

स्वातंत्र्य हवें असतें; पण हीं दोनही संपादण्याच्या कामांत त्या नायकाला केवळ अपयश येतें. या पुस्तकांनै त्याची कीर्ति बरीच वाढली आणि त्याला एका मोठ्या राजपुरुषाकडे नोकरी मिळाली. त्याचा लिहिण्याचा हव्यास मात्र चालूच होता. यापुढील पुस्तकांत त्यानें आपली संस्कृतीची कल्पना विशद केली. बुद्धि, भावना, इच्छाशक्ति, या सर्वांचे व्यापार परस्परांशीं संगनमत राखूनच चालले पाहिजेत आणि आपल्या जीवितांत आपल्या निरनिराळ्या शक्तींचा परस्परांशीं उत्कृष्ट तोल राहिला पाहिजे; यालाच संस्कृति म्हणावें आणि जे कोणी असा तोल ठेवतात त्यांना सुसंस्कृत म्हणावें, असें मत त्यानें प्रतिपादिलें. मानव प्राण्याची खरी प्रौढी ही आहे कीं त्याला बाह्य परिस्थितीवर जितकी जास्त हुकमत ठेवतां येईल तितकी ठेवतां यावी आणि तिच्या कब्जांत त्यानें होतां होईतों जातां कामा नये. हेंही मत त्यानें आग्रहानें प्रतिपादिलें. यापुढें त्यानें वाङ्मय आणि कला यावर टीका-ग्रंथ लिहिले. त्यांतच 'कविता व सत्य' हें अेक आत्मचरित्रपर पुस्तक त्यानें लिहिलें. पण त्याचा सर्वप्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे 'फॉस्ट' हें शोकपर्यवसायी द्विखंडात्मक नाटक होय. युरोपाच्या बाहेर तरी त्याची कीर्ति जी स्थिर झाली आहे ती या नाटकावरच होय. तो अि. स. १८३२ सालीं वयाच्या चौऱ्याशीव्या वर्षीं वारला. मरतांना 'जास्त कळावयास हवें, जास्त ज्ञान पाहिजे' हे शब्द त्याच्या तोंडीं होते. त्याच्या हातून पुष्कळ प्रमाद घडले होते. तथापि जर्मन राष्ट्राला या कवीचा मोठाच अभिमान वाटतो.

आत्मचरित्र या नांवानें मोडणारें त्याचें जें पुस्तक आहे त्यांत त्यानें विविध विषयांवरील आपलीं मते सविस्तर सांगितलीं आहेत. खुद्द त्याच्या चरित्राची अशी फारच थोडी हकीगत त्यांत आली आहे. त्यांत कालनिर्देश नाहींत; पत्रव्यवहार नाहींत; व्यवसायांच्या हकीगती नाहींत; दहा दहा वर्षांचे खंड मधेंच पडलेले दिसतात; ज्या प्रेमप्रकरणांना पुढें कसलेंही यश आलें नाहीं त्यांना भलतेंच महत्त्व मिळालें आहे; तपशीलाचा तर फारच सुकाळ झालेला आहे; कांहीं चमत्कारिक मतेही त्यानें प्रतिपादिलीं आहेत आणि नव्या

धर्माच्या कल्पनाही सांगितल्या आहेत. तथापि हे सर्व दोष असूनही हें पुस्तक वाचनीय आहे यांत कांहींच शंका नाही. त्यांतून कांहीं चरित्रविषयक व कांहीं वाङ्मयविषयक परिच्छेद पुढें दिले आहेत.]

* * * १ फ्रान्स देशाच्या अगदीं हद्दीवर रहात असूनही आम्ही एका सपाट्यास आमच्या जीवितांतल्या प्रत्येक फ्रेंच गोष्टीचा अगदीं निकाल लावला. फ्रेंच लोकांची रहाणी आम्हांला भारी ओतीव पद्धतीची आणि शिष्टपणाची वाटे; त्यांचें काव्यही कोमेजलेलें दिसे; त्यांची टीकेची तऱ्हा तर केवळ मारकच ठरत असे, आणि त्यांचें तत्त्वज्ञान जरी मोठें गहन असलें तरी त्यानें मनाला कधीं समाधान उत्पन्न होत नसे. म्हणून कांहीं तरी नवें करून पहावें म्हणून आम्ही शुद्ध जड जीवितकडेच आमचें मन वळवूं लागलों होतो. पण आम्ही सावरलों कारण कीं, एक नवाच विचाराचा झोत आमच्यावर आला. त्यानें आम्हांला जीविताच्या अधिक उंच व व्यापक स्वरूपाची कल्पना आली; त्यानें आमचें बुद्धिरंजन तर झालेंच पण तितकेंच प्रतिभारंजनही झालें. हा झोत प्रथम हंळूहळू न कळत आमच्यावर येत होता; मग मात्र तो वाढत जाऊन उघडपणानें आणि सपाट्यानें आमच्या जीवितांत येऊन दाखल झाला. हा झोत म्हणजे शेक्सपियरचें वाङ्मय होय. या कवीची थोरवी इतर कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकांपेक्षां, म्हणजे खुद्द इंग्लंडांतील लोकांपेक्षांही, जर्मन राष्ट्रांतील लोकांनीं जास्त ओळखिली आहे व मान्य केली आहे. आम्ही स्वतःची जितकी तरफदारी केली नाही तितकी त्याची केली आहे; आम्ही स्वतःच्या बाबतींत जी ऋजुता दाखविली नाही तितकी त्याला दाखविली आहे; व जेथें स्वतःची गय केली नाही तेथें त्याची केली आहे. आमच्याकडील मोठमोठ्या बुद्धिमान् लेखकांनीं परिश्रम करून या कवीच्या प्रति-

मलाही चैन पडेनासें झालें !

भेचें रूप अशा रीतीनें स्पष्ट केलें आहे कीं, वाचकाला तें हृद्यच वाटावें; तसेंच त्याच्यासंबंधीं सन्मानबुद्धि दाखवावी म्हणून, किंवा त्याच्या तर्फेनें, किंवा त्याला संभाळून धरण्यासाठीं जें जें कांहीं आमच्या लोकांनीं लिहिलें आहे त्याला मीं तर आपली संमतिही दाखविली आहे.

माझ्या लहानपणीं 'शेक्सपियरचीं सौंदर्यस्थळें,' या नांवाचें एक पुस्तक प्रसिद्ध झालें होतें. मूळ ग्रंथांतील निरनिराळे चकते एकत्र केलेले म्हणून अशा पुस्तकांना जरी दोष देण्याची पद्धति असली तरी त्यांचा फार चांगला उपयोग होतो.....पुढें वीलँड यानें केलेलें समग्र भाषांतर प्रसिद्ध झालें. पुढें येतांच लोकांनीं तें अधाशासारखें वाचलें; लोकांनीं तें एकमेकांस वाचावयास दिलें; मित्रांना व परिचितांना लोकांनीं आग्रहानें सांगितलें कीं हें तुम्ही अवश्य वाचा ! आम्हां जर्मन लोकांचें हें एक भाग्य म्हटलें पाहिजे कीं इतर देशांतिल मोठाल्या ग्रंथांचीं इतकीं सुगम व चित्ताकर्षक रूपें मातृभाषेत आमच्यापुढें प्राप्त व्हावीं. प्रथम वीलँड यानें व मग एशनबर्ग यानें शेक्सपियरचें गद्यरूप भाषांतर केलें. या गद्यरूपामुळें तें वाङ्मय सर्व लोकांना सुगम बनलें; कोणाही वाचकानें तें वाचावें असें झालें. त्यामुळेंच त्याचा इतका प्रसार झाला व लोकांवर त्याची इतकी विलक्षण छाप पडली. अर्थात् ताल-बद्धता व यमक यांची किंमत मी कमी मानीत नाहीं; कारण कविता ही कविता ठरते ती प्रथम या तालानें व यमकानेंच ठरते. पण ज्याचा रिघाव आपल्या मनांत खराखरा खोलवर होतो व जें मनाच्या अगदीं तळाशीं जाऊन पोहोचतें, जें ज्ञानही देतें व चेतनाही आणतें, तें काय असतें म्हणाल तर इतकेंच म्हणतां येईल कीं कवीच्या काव्याचें गद्यरूप भाषांतर केल्यावर त्याचें जें कांहीं शिल्पक उरतें तें ! अशाप्रकारें जें कांहीं शिल्पक उरतें तो शुद्ध गाळीव अर्क असतो. हा जर मुळांत इतकासा नसला तर वस्तूला काव्यरूप देऊन कवीला त्याचा आव

आणतां येतो; पण जर मुळांत तो असला तर या काव्यरूपानें तो झाकाळून मात्र जातो ! म्हणून मुळांच्या शिक्षणाच्या कामीं तर पद्यरूप भाषांतरापेक्षां गद्यरूप भाषांतरेंच मला जास्त उपयोगाचीं वाटतात. मुलें अगोदर मोठीं वात्रट असतात व विडंबन करण्याचा मिष्किलपणा त्यांच्या अंगीं स्वाभाविकच असतो; अर्थात् पद्यांतील नादमधुर शब्द व अक्षरांवरील ठेका यांतच तीं दंग होतात व अगदीं सर्वोत्तम लिखाणांतील गंभीर मर्म त्यांच्या हातीं अशा रीतीनें नष्ट होतें.... या बाबतींत लूथरनें केलेल्या बायबलाच्या भाषांतराचा उल्लेख अगदीं युक्त ठरेल. वास्तविक पहातां बायबलांत कितीतरी निरनिराळ्या भाषाशैली आलेल्या आहेत. त्या सगळ्या लूथरनें मातृभाषेंत एकरूप केल्या आहेत व त्यांतील भावनास्वरांचे सर्व पर्याय-काव्यरूप, ऐतिहासिक, अधिकारयुक्त आणि उपदेशपर-एकाच मुशींत ओतले आहेत. याच्या बळावर या थोर गृहस्थानें धर्माच्या कार्याचा इतका उठाव केला कीं, मुळांतील सगळ्या वैशिष्ट्यांसह जर त्यानें बायबलाचें तपशिलवार भाषांतर केलें असतें तर हा उठाव मुळींच साधला नसता. यानंतर, जोष, साम्स इत्यादि प्रकरणें, व इतर वीणापर प्रकरणें हीं त्यांच्या मुळच्या सारख्या काव्यरूपांतच वाचकांना पोंचविण्याचें काम अनेकांनीं केलें; पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सामान्य जनसमूह कीं, ज्याच्यासाठींच असले प्रयत्न होतात, तो अगदीं साध्या सरळ भाषांतराची वांछा करतो व तेंच अजूनही खरें खरें उपयोगाचें ठरत आहे. मूळ संहितेशीं स्पर्धा करणारीं जीं वाक्यमारांचीं भाषांतरें आहेत तीं पंडितांचीच काय करमणूक करतील तेवढेंच, असो. मुळचें वाचून किंवा भाषांतरें वाचून, वेंचे वाचून किंवा सर्वच्या सर्व वाचून आम्हां मंडळीवर शेक्सपीयरची एवढी छाप वसली कीं, आम्ही त्याच्या वाङ्मयाचे अगदीं दर्श होऊन गेलों.

मलाही चैन पडेनासें झालें !

ग्रंथ मनोरंजक असो किंवा गंभीर असो, त्यांचें उद्दिष्ट शेवटीं एकच असतें; तें हें कीं, दुःखाची धार कमी करावी आणि सुखाची लजतही कमी करावी. जें कथानक असेल तें अतिशय कुशलतेनें आणि आनंदकर पद्धतीनें वठविल्यानें हें वडून येतें. या दृष्टीनेंच इंग्रजी भाषेतील बहुतेक कवितांचा विचार करावयास हवा. त्यांतील बहुतेक नीतिपर आणि उपदेशपर असतात आणि सरासरी मानानें त्यांचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, जीवित म्हणजे एक मोठी कंटाळवाणी यात्रा आहे, दुसरें कांहीं नाही. या इंग्रजी कवींना मानवप्राण्याचाच तिटकारा उत्पन्न झालेला दिसतो. हा कशानें उत्पन्न झाला असेल आणि ज्याच्या त्याच्याशीं एक तऱ्हेचा अप्रिय वैरभाव यांच्या लिहिण्यांत कां द्रवळत असेल याचा विचार केला तर असें दिसून येतें कीं, इंग्लंड देशांत अनेक पक्षोपपक्ष असल्यामुळें यांना बहुतेक जन्मभर या किंवा त्या पक्षाशींच निष्ठावंत रहावें लागतें. आपल्याच पक्षाच्या सभासदांची त्यांना स्तुति करितां येत नाही, किंवा त्या पक्षाच्या तत्त्वाचीहि करितां येत नाही. कारण, त्या योगानें मत्सर व वैर उत्पन्न होण्याचा संभव असतो; म्हणून प्रतिपक्षांतील लोकांची निंदा करण्यांतच ते आपलें बुद्धिवैभव खर्च करितात, आपल्या उपहासाच्या शस्त्राला जितकी धार लावतां येईल तितकी लावितात; व जितकें विष माखतां येईल तितकें माखतात. दोन्ही पक्षांकडील लोक हेंच करीत असल्यामुळें त्यांच्यामधील सामाजिक जीवनाचा केवळ नष्टांश होऊन जातो. स्वाभाविकपणेंच हें राष्ट्र इतकें मोठें समंजस आणि अंगीं चांगलें रग असलेलें असून-सुद्धां आम्हांला तें मूर्ख आणि वेड्या लोकांनीं भरलेल्या बाजारासारखें वाटतें. हें वर्णनही मीं जपूनच केलेलें आहे !

त्यांच्यांतील प्रेमकाव्यांचे विषय सुद्धां बहुधा रडकेच असतात. या काव्यांत बघावें तों एखाद्या दगलबाजानें फसविलेली मुलगी

मरत आहे असें दिसेल; त्यांत पहावें तर एखादा विश्वासू नायक पाण्यांत बुडत आहे किंवा चार झपाट्याचे हात पाण्यावर मारून आपल्या प्रेयसीपाशीं येऊन ठेपायच्या आंतच एखादा मासा त्याला खात आहे ! अगदीं ग्रेसारखा कवि व्यावा; तो सुद्धां मसणवटींत बसलेला असतो आणि आपलें तें सर्वपरिचित तुणतुणें वाजवूं लागतो. तावडतोव ते सगळे त्याचे दुःखीकधी मित्र त्याच्या भोंवतीं जमा होतात ! मिल्टनलासुद्धां कांहीं जोरकस पद्यें गाऊन 'अलेग्रो' काव्यांतील आपली मरगळ प्रथम घालवावी लागते; आणि मगच त्याला आनंदाचा मंदसा तजेला प्राप्त होतो. गोल्डस्मिथ हा वास्तविक पाहतां मोठा उल्लसित गडी आहे पण 'डिझर्टेड व्हिलेज' या आपल्या काव्यांत एखादें आनंदवन गमावल्याचें दुःख त्यानें चित्रित केलें आहे ! तें चित्र सुंदर आहे खरें, पण गोल्डस्मिथची भावना मात्र केवळ शोकाची आहे; आणि मग हाच कवि तें गमावलेलें नंदनवन सांपडावें म्हणून 'ट्रॅव्हलर' बनून पुनः सगळ्या जगभर भटकत सुटतो ! मला हें माहित आहे कीं, या किंवा त्या झगझगीत ग्रंथाकडे किंवा उल्लसित काव्याकडे बोट दाखवून कोणी असें म्हणतील कीं, तुम्ही असें कसें म्हणतां ? पण इंग्रजी काव्यांतील बहुतेक सगळीं काव्ये आणि त्यांच्यांतील सारीं मुख्य मुख्य काव्ये तर निःसंशय याच जातीचीं आहेत; शिवाय याच जातीचीं अगदीं अलीकडे जीं काव्ये झालीं आहेत त्यांच्यांत सुद्धां तीच कुचाळीची कडवट प्रवृत्ति दिसून येते; आणि स्त्रियांच्या विषयीं तर तीं शुद्ध अवहेलना दाखवितात...चमत्कार हा आहे कीं, खुद्द शेक्सपीअर, कीं ज्याला आम्ही आमचा पिता समजतो आणि जो आमचा मार्गदर्शक आहे तो, शुद्ध आनंदाचें वारें कसें पसरवावें हें जाणत असूनही, मानसिक असमाधानाची आपली वृत्ति मात्र स्वचितच वाढवीत सुटतो. हॅम्लेट आणि त्याचीं तीं आत्मगत भाषणें यांनीं

मलाही चैन पडेनासें झालें !

आमचीं तरुण मनें केवळ भुतासारखीं झपाटून टाकलीं होतीं. आम्हां-पैकीं प्रत्येकाला वाटे कीं यांतील मुख्य मुख्य परिच्छेद पाठ करून टाकिले पाहिजेत आणि मोठ्यानें म्हटले पाहिजेत. वास्तविक, आम्ही कोणींच भूत पाहिलेलें नव्हतें, आमचा कोणाचाही वाप राजा नव्हता, आणि त्याच्यावर आम्हा कोणाला सूडही उगवावयाचा नव्हता ! पण ज्याला त्याला असें वाटे कीं, हॅम्लेटप्रमाणें कपाळाला हात लावून बसणें हें आपल्यालाही अवश्यच आहे !

पण आमच्या नाजूक मनोगताची चर्चा व्हावयाची म्हणजे एकमेकांनीं एकमेकांस आपलीं हृद्गतें सांगणें प्राप्तच झालें. थोडेसे दिवस गेले आणि एका अगदीं प्रशान्तसमयीं आपल्या यौवनदर्शोतील सर्व हकीगत तिनें मला सांगितली. तीवरून दिसून आलें कीं, अमुक एका दर्जाच्या कुळांत जन्माला आल्यामुळें जे कांहीं सामाजिक लाभ होतात ते सर्व लिलीला लाभलेले होते आणि संसारांतील सर्व सुखें तिला लाभलेलीं होतीं. हळूहळू आपले भाऊ कसे आहेत, नाते-वाईक कसे आहेत हेही तिनें वर्णन करून सांगितलें आणि आपला स्वतःचाही थोडासा इतिहास सांगितला. प्रापंचिक विनयबुद्धीनें तिनें आपल्या आईविषयीं मात्र कांहींच सांगितलें नाहीं. आपल्या कांहीं वैगुण्यांचाहि तिनें उच्चार केला आणि दुसऱ्याला मोह घालण्याची आपल्या अंगीं शक्ति आहे याची मला थोडीशी जाणीव आहे असेंहि ती म्हणाली. आणि थोडें पुढें जाऊन तिनें सांगितलें कीं, जे मजवर मोहित झाले त्यांची उपेक्षा करण्याची प्रवृत्तिही पण माझ्या अंगीं आहे ! शेवटीं होतां होतां, आम्ही मुख्य मुद्यावर येऊन ठेपलों. ती म्हणाली कीं, तुमच्यावरही मीं माझी मोहनी पसरली होती पण या कामीं मला चांगलीच शिक्षा झाली. कारण तुम्हांला मोह घालतां घालतां शेवटीं मलाच तुमचा मोह पडला ! तिच्या मनोगताचा हा उच्चार इतका शुद्ध नि अकृत्रिम होता कीं, या उच्चारानें तिनें

मला सर्वस्वीं अंकित करून टाकलें. आतां आम्हीं एकमेकांस हवीं-हवींशीं झालों, आणि एकमेकांस भेटल्याशिवाय आम्हांला करमेनासें झालें. पण कित्येकदां असें होई कीं, आजवरचीं तिचीं म्हणून जीं कोणीं माणसें होतीं तीं तिच्याभोंवतीं रात्रीं इतका वेळपर्यंत बसून राहत कीं, मला तिची एकटीची गांठ पडणें मुष्कील होई. बरें, त्या घोळक्यांत तिची गांठ पडून मला काय करावयाचें होतें? या परिस्थितीचें मला फारच दुःख होत असे.....माझ्या मनाला एक चमत्कारिक हुरहूर लागून राहिली. आणि ती मला आवरतां येईना. मला तिच्यावांचून चैन पडेना आणि तिला माझ्यावांचून चैन पडेना. पण त्यांच्या घरची राहण्याची तऱ्हाच कांहीं अशी होती आणि तिच्या माणसांतील कांहीं लोक इतके नको तेव्हां मधें मधें करणारे होते कीं, दिवसच्या दिवस, अन् तासन् तास, तिची विशेष गांठ न पडतांनाच वाया जात.

लिलीच्या अंगविक्षेपांत एक मोठी गमतीदार लकब असे. ती एकाद्या टेबलाशीं बसलेली असावी किंवा समोर दुसरें कांहीं सपाट पाठीचें असावें. अशा वेळीं जर कोणीं कांहीं अमंगळ बोललें किंवा सांगितलें तर ती त्या टेबलावर हाताचा झटका मारित असे. एकदां एक तिऱ्हाइत गृहस्थ तिच्या शेजारींच जेवावयास बसला होता; तो कांहीं तरी वेडेंवांकडें बोलला. त्याबरोबर, आपली प्रसन्न मुद्रा यत्किंचितही न पालटतां, तिनें आपला उजवा हात मोठ्या सफाईनें टेबलाच्या पृष्ठावरून बाजूला झटकला आणि या हाताच्या सुकुमार फटकान्याच्या वाटेंत जें कांहीं आड आलें तें सारें तिनें टेबलाच्या खालीं लोटून दिलें ! म्हणजे टेबलावर कांहीं राहिलेंच नाहीं-सुन्या, काटे, वाढलेले पदार्थ-तिच्यापुढचे व शेजाऱ्याचेही-चटसारे खालीं गेलें ! प्रत्येक जण डचकून पाहूं लागला; नोकरचाकर लगबगीनें पुढें आले आणि काय झालें हें कोणाच्याच ध्यानांत येईना. मात्र

मलाही चैन पडेनासें झालें !

ज्यांचें पुरतें लक्ष होतें त्यांना अगदीं आनंद झाला कीं असल्या अमंगळ बोलणाराला चांगली थप्पड बसली. तिनें त्याला चूप बसविलें आणि तेंही इतक्या सफाईनें ! तेव्हांपासून एकाद्या प्रसंगीं नापसंती दाखवावयाची असली म्हणजे आम्ही-लिलीचें अनुकरण करून-उजवा हात सफाईनें झाडूं लागलों !

माझा जम चांगला बसत चालला होता; निदान बसत होता त्यापेक्षां तो जास्त चांगला बसत आहे असें मला वाटूं लागलें; आणि म्हणून या प्रकरणाचा एकदां जलदीनें निकाल लावावा असें मीं ठरविलें; कारण लिलीचें व माझें नातें फारच आपुलकीचें आहे असें चारचौघांतही स्पष्ट दिसून येई व म्हणून तसेंच रहाणें थोडें अवघड वाटूं लागलें. शिवाय सगळीकडे घडतें तसेंच आमचेंही झालें होतें; आम्हीं अजून एकमेकांला शब्द दिला नव्हता; पण आम्हांला एकमेकांच्या संगतीनें पराकाष्ठेचें समाधान लाभलें होतें; आपण अतः-पर एकमेकांस कधीं सोडून जाऊं ही कल्पनाही आम्हांला शिवेनाशी झाली होती; आमची परस्परांवर निष्ठाच उत्पन्न झाली होती-या सर्वांचा परिणाम म्हणजे मी अगदीं गंभीर बनत चाललों होतो; इतका कीं मला शेवटीं थोडी खिन्नताच येऊं लागली. ती घालविण्यासाठीं, जगाचे व्यवहार कितीका सपक वाटेनात, पण मी त्यांत मनापासून लक्ष घालूं लागलों.

मी अशा प्रकारच्या चमत्कारिक पेंचांत सांपडलों असतां कोणी एक स्त्री आमच्या सहाय्याला आली. ती आमच्या ऋणानुबंध्यांपैकीच होती आणि कोण माणसें कशांत गुंतलीं आहेत, त्यांचें काय चालूं आहे इत्यादिकांचें तिला चांगलें बारीक ज्ञान असे. लिली लहानपणापासून तिला माहित होती अितकेंच नव्हे तर ती लिलीवर फार ममता करी. या बाईच्या स्वभावाला विशेष प्रकारचें अग्र आलेलें होतें. ती तोंडावरून मोठी गंभीर दिसे. तिची छबी थोडी पुरुषीच होती,

आणि चालूं लागली म्हणजे ती आपलीं पावलें ठासून, मोजून आणि जलदीनें टाकी. उगाच नाहीं तेथें उलाढाल करण्याचा तिचा स्वभाव नव्हता हें खरें आहे. एखादा बनाव जर बनत चालला असेल तर त्याच्यावर बारीक लक्ष ठेवावयाचें आणि त्यावरून आपण काढलेलीं अनुमानें मात्र कोणास सांगावयाचीं नाहींत अशी तिची तऱ्हा असे. नेमकें पुढें केव्हां व्हावें हें तिला हेरतां येत असे; आणि माणसांना निश्चय करतां येत नाहीं पण निश्चय करावयास मात्र हवा आहे असें जेव्हां तिला दिसे, तेव्हां ती एवढ्या करारीपणानें त्या प्रसंगांत येऊन दाखल होई कीं, आपल्याला हवें आहे तें घडविल्याशिवाय ती कधींही राहत नसे. बवावयास गेलें तर अशा कामांत आपलें साधावयाचें असें तिचें कांहींच नसे. पण कांहीं तरी घडवून आणलें, जें कुचंबलें होतें तें चालीस लावलें, विशेषतः लग्नाचें कोठें कांहीं चाललें असेल तें जमवून आणलें, एवढें आपल्या हातून झालें तर तिला आनंद वाटे. पुष्कळ दिवस झाले, आमचें चलनवलन काय आहे आणि आम्ही कोठवर येऊन थांबलों आहोंत हें तिला कळलें होतें. ती आमच्याकडे घरीं पुष्कळदां येई आणि आमचें हें प्रकरण तिनें बारकाईनें पाहिलें होतें. तेव्हां तिच्या ध्यानांत येऊन चुकलें होतें कीं, या पोरांची एकमेकांवर खरोखरच प्रीति आहे आणि म्हणून त्यांना प्रोत्साहन दिलें पाहिजे. तिला दिसून आलें कीं, यांचे बेट मोठे चांगले आहेत; पण हीं दोघें जितकीं निश्चयी असावींत आणि आग्रही दिसावींत तितकीं दिसत नाहींत आणि म्हणून त्यांना थोडा हातभार लावला पाहिजे व हें सुरू झालेलें छोटेसें रम्य प्रेमप्रकरण होतां होईतो जलदीनें पुरें केलें पाहिजे.

तिचा आणि लिलीच्या आईचा फार दिवसांचा लोभ होता. एकदां मी तिची आमच्या घरच्या माणसांना ओळख करून दिली आणि तेव्हांपासून आईला व बाबांना ती फार आवडूं लागली होती.

मलाही चैन पडेनासें झालें !

चालचलणुकींत ती थोडीशी तुसड असे. पण त्याचें कोणी वाईट वाटून घेत नसे; कारण या तुसडपणाच्या जोडीला तिच्या अंगी शहाणपण आणि हुन्नर हींही असत. आमच्या इच्छा काय आहेत आणि आशा काय आहेत याची तिला पूर्ण माहिती होती. कांहीं तरी घडवून आणीत असावें या तिच्या प्रवृत्तींमुळें या कामांत पडावें असें तिला वाटूं लागलें. थोड्यांत बोलावयाचें म्हणजे माझे आईबाप आणि ती यांचा या बाबतींत एकविचार झाला. पुढें या स्त्रीनें आपलें काम कसें सुरू केलें आणि आपल्या मार्गातील अडचणी कशा दूर केल्या हें मला मुळींच कळलें नाहीं. पण एके दिवशीं संध्याकाळीं ती आमच्याकडे आली आणि आली ती लिलीची संमतिच घेऊन आली ! थोड्या भावनावश व करारी आवाजानें ती म्हणाली, “वाला हातांत हात आतां”. मी लिलीच्या समोर उभा होतो. मी माझा हात पुढें केला. तिनें थोडेंसें कांकू केलें पण हळू हळू तिनें आपला हात माझ्या हातांत घातला. मग आम्हीं एक दीर्घ निःश्वास सोडला. यावर आम्हांला प्रेमाचें भरतें आलें व शेवटीं आम्हीं एकमेकांस मिठी मारली.

१७ : : मीं चित्रेंसुद्धां पुसून टाकलीं !

[फेरोजशहा तुघलख याची कारकीर्द अि. स. १३५१ पासून १३८८ पर्यंत झाली. त्याची आआी दीपलपूरचा राजा मलभट्टी याची मुलगी होती असें अितिहासांत म्हटलें आहे. मुसलमानी धर्माचा कडक अभिमान, त्याच्या शुद्धीकरणाची वासना, शासन करण्याची तत्परता, प्रजांच्या हिताची आस्था, शेतकऱ्यांचें हित पाहण्याची दृष्टि, नव्या अिमारती बांधण्याचा शोक अित्यादींचें कांहीं चमत्कारिक मिश्रण फेरोजशहाच्या स्वभावांत झालेलें होतें. त्याची मूळची प्रवृत्ति धामधूम माजविण्याकडे नव्हती. सुखानें आणि जमलें तर विलास भोगति राज्य करावें अशीच त्याची अिच्छा होती. तथापि धार्मिक अभिमानाच्या भरीस पडून त्यानें अनेक अपकृत्यें केलीं. त्याच्या स्वतःच्या दृष्टीनें तीं सत्कृत्येंच होतीं. आपण तीं केलीं याचा त्याला मोठा अभिमान वाटत असे. या कृत्यांचीं वर्णनें त्यानें स्वतःच करून ठेविलीं आहेत. त्यावरून स्वच्छ दिसून येतें कीं, आपण सद्धर्मानेंच वागत आहोंत अशी त्याची कल्पना होती. हिंदुधर्मावर त्याचा अगदीं दांत होता आणि सार्वजनिकपणें मूर्तिपूजा करणें हा त्यानें गुन्हा ठरविला होता. हिंदूंवर पूर्वी बसलेला जिझिया कर हा त्याच्या मतानें युक्तच होता. हिंदूं लोकांच्या यात्रांतून त्याच्या मताप्रमाणें

जर कांहीं विपरीत घडत असलें तर तें जबरदस्तीनें बंद करण्यांत आणि तें करणाऱ्यांना अमानुष शासन करण्यांत त्याला मोठें भूषण वाटत असे. ही त्याची तऱ्हा हिंदुधर्मापुरती होती असेंहि नाही. खुद्द त्याच्या स्वतःच्या धर्मांत सुद्धां अखादें नवीन मत निघालें किंवा अखादा नवीन पंथ निर्माण झाला तर तो दडपून टाकण्यासाठीं तो वाटेल तसल्या उग्र उपाययोजना करित असे. पैगंबरांनै सांगितलेल्या मूळ संदेशाच्या पलीकडे अणुभरही कोणी जातां कामा नये असा त्याचा आग्रह असे. अगदीं आरंभीच्या काळीं महंमदी धर्मांत जी कलेवरील अनासक्ति होती आणि वैराग्याची छटा होती तीच साम्राज्यशाही उत्पन्न झाल्यावर सुद्धां शिल्क राहिली पाहिजे असें त्याचें मत असल्यामुळें त्यानें मुसलमानी समाजाच्या तत्कालीन आचारविचाराच्या बाबतींत पुष्कळच उलाढाली केल्या. त्यांपैकी कांहींची व हिंदुधर्मायांशीं त्यानें जें वर्तन ठेवलें होतें त्याची हकीगत त्यानें लिहिलेल्या आत्मचरित्रांतून पुढें दिली आहे.]

* * * माझ्या कारकीर्दीच्या आधीं, काफिर लोकांना नष्ट करतांना जी लूट मिळालेली असते तिचा चारपंचमांश सरकारी खजिन्यांत भरावा आणि एकपंचमांश ती मिळविणाराला द्यावा असा कायदा व शिरस्ता असे; पण धर्मपुस्तकाप्रमाणें पहातां सरकारानें एकपंचमांश द्यावा व चारपंचमांश ती संपादनाराला रहावा असें आहे. म्हणजे असें कीं, स्मृतिवचनाच्या अगदीं उलट शिरस्ता पडलेला होता. स्मृतिवचनच असें धुडकाविलेलें असल्यामुळें, ज्याला जी लूट मिळेल ती बळकावून बसणें हें तो रीतसर समजू लागला. स्वाभाविकच पकडून आणलेल्या स्त्रियांना होणारीं मुलें कुमारिकांशीं व्यभिचार करून झालेल्या प्रजेप्रमाणें ठरत. ही बजबज नाहीशी व्हावी म्हणून मीं ठरविलें कीं लुटीचा पांचवा हिस्सा सरकारांत जमा व्हावा व चार हिस्से ती लूट आणणाराच्या मालकीचे व्हावे.

खाफिज् किंवा शिया या नांवाच्या पंथानें आपला मतप्रसार करून माणसें मुंडण्याचें काम चालू केलें होतें. या पंथवाल्यांनीं नवे ग्रंथ लिहिले, आपल्या मतांचें शिक्षण व प्रवचन चालू केलें आणि आमच्या धर्माचे जे पहिले प्रमुख आचार्य त्यांची निंदा सुरू केली. मीं या सर्व लोकांना पकडून आणिलें आणि तुमच्या हातून प्रमाद घडत आहे व लोक भ्रष्ट होत आहेत हें त्यांस शाबित करून दिलें. त्यांच्यातील जे फारच आग्रही होते त्यांना मीं शिक्षा केल्या व इतरांची नुसती निर्भर्त्सना केली किंवा त्यांना ताकीद दिली. त्यांचे ग्रंथ मीं चवाळ्यावर भस्मसात केले आणि परमेश्वरी कृपेनें या पंथाचें समूळ उच्चाटन झालें.

एकदां एक पाखंडी लोकांचा पंथ निवाला होता. ते बुद्धिभेद करीत आणि लोकांना आपल्या पाखंडांत ओढून घेण्यासाठीं धडपड करीत. रात्रीच्या वेळीं अमूक एका ठिकाणीं व ठरलेल्या वक्ताला ते जमत. त्यांत ओळखीचे, अनोळखीचे असे सगळे असत. ते तेथें सुरापान करीत व विचारलें तर म्हणत कीं, हाच आमचा धार्मिक पूजाविधि आहे. त्यांच्याबरोबर या प्रसंगीं त्यांच्या आया, बहिणी, बायका, याही असत. मग जणूं कांहीं नमनासाठींच म्हणून पुरुष मंडळी जमिनीवर आडवी होत आणि ज्याचा ज्या स्त्रीच्या लुगड्याला हात लागेल ती स्त्री त्यावेळीं त्याची ठरे. या अबाहतियान् मुळहिद लोकांचे जे प्रौढ पुढारी होते त्यांचीं डोसकींच मीं मारिलीं आणि बाकीच्यांना कैदेंत घातलें किंवा हद्दपार केलें. अशा रीतीनें या घाणेरड्या आचाराचा नाथनाट करून टाकला.

दुसरा आणखी एक पंथ निवाला होता. यांतील लोकांनीं नास्तिक्यवाद पांघरला होता; आणि सर्व बंधनें झुगारून देऊन लोकांना उन्मार्गवर्ती बनविण्याचें काम चालविलें होतें. यांच्या म्होरक्याचें नांव अहमदबहारी असें होतें. तो शहरांतच राही आणि

मीं चित्रेंसुद्धां पुसून टाकलीं !

त्याच्या अनुयायांतील कांहींजण त्याला देवच मानित. या लोकांच्या मुस्क्या बांधून त्यांना माझ्यापुढें उभें केलें; तेव्हां मला कळलें कीं, हा बढाईखोर माणूस स्वतःला द्रष्टा समजतो आणि म्हणतो कीं, जो माझ्या पंथांत प्रविष्ट होत नाही त्याला द्रष्टेपणाचें वैभव कसें प्राप्त होईल ? त्याचा एक शिष्य जोरजोरानें सांगूं लागला कीं, दिल्ली शहरांत एक देव अवतरला आहे आणि त्याचें नांव अहमदबहारी आहे. या लोकांवरचे हे आरोप जेव्हां सिद्ध झाले तेव्हां मीं त्यांना शिक्षा केल्या व बेड्या ठोकल्या. इतरांना सांगितलें कीं, पश्चात्तापानें शुद्ध व्हा. मग त्यांना मी दूरदूरच्या गांवीं हांकून दिलें; अशासाठीं कीं, या आंगळ पंथाचा शेवट व्हावा.

दिल्ली शहरांत रुखनुद्दीन या नांवाचा एक माणूस होता. याला लोक महादी म्हणत. कारण हा बेलाशक पुकारा करूं लागला कीं, भावी-कालांत होणार, होणार म्हणून म्हणतात तो इमाम महादी मीच आहे; आणि मला सर्व ज्ञान स्वयंभूच आहे; आपण कोणाच्याही हाताखालीं शिकलों नाही तरी सर्व वस्तुजातांचीं नांवां आपल्याला माहित आहेत. आदामपासून पाहिलें तर आजवर एकाही द्रष्ट्याला असें ज्ञान लाभलेलें नाही. तो असेंही भासवूं लागला कीं, अक्षरज्ञानाचीं गूढें इतर कोणाही मानवाला व्यक्त झालीं नाहीत तितकीं आपणांस झालीं आहेत आणि आपण त्या ज्ञानावर अनेक पुस्तकें लिहिलीं आहेत. यौगिक विद्येचीं कांहीं खुळें त्यानें आरंभिलीं आणि आपण स्वतः रुखनुद्दीन म्हणजे परमेश्वराचे प्रेषित आहों अशा विपरित कल्पना त्यानें पसरविल्या... स्मृतिशास्त्रज्ञ म्हणाले हा काफिरच आहे आणि इस्लामच्या अनुयायांत असलीं घाणेरडीं व घातक प्रमेयें पसरविणारास देहान्तशासनच हवें. या शासनाला जर कां बिलंब झाला तर हीं प्रमेयें सांथीसारखीं पसरतील आणि सत्यधर्मापासून अनेक मुसलमान चळतील. मीं हुकूम केला कीं, या पाजी माणसाचा दुष्टावा आणि बंडावा विद्वत्समूहांच्या

कानीं घालावा आणि लहानथोर सर्व प्रकारच्या लोकांना तो पटवून द्यावा आणि स्मृतिशास्त्रज्ञ जी शिक्षा सांगतील ती या गुन्हेगारावर बजावावी. शेवटीं लोक याच्यावर, याच्या साथीदारांवर व चेल्यांवर तुटून पडले व त्यांनीं त्यांच्या अंगाचीं कातडीं काढलीं व त्यांच्या हाडांचे तुकडे केले. याप्रकारें हा गैरप्रकार समाप्त झाला.

एक गृहस्थ आमिन् माहुरूचा शिष्य होता. आपण शेख आहे म्हणून त्यानें गुजरार्थेंत आपलें वस्तान बसविलें. कांहीं शिष्यशाखाही त्यानें गोळा केली व मी देवच आहे असें तो बोलूं लागला. शिष्यांना त्याची अशी ताकीद असे कीं, आपण हे शब्द बोलतांच 'आपण देव आहांतच, आहांतच' असा जबाब त्यांनीं करावा. तो असेंही म्हणूं लागला कीं, मी असा राजा आहे कीं, ज्याला मरण नाही. आपला एक स्वतंत्र धर्मग्रंथही त्यानें लिहिला. त्याच्या हातांत कड्या घालून त्याला मजपुढें उभें केलें. आरोप सिद्ध होतांच मीं त्याला शिक्षा फर्माविली. आणि त्याचा धर्मग्रंथ जाळून टाकला. इस्लामच्या श्रद्धावान् अनुयायांत हें नवें खूळ पसरण्याचें अशा रीतीनें एकदम थांबलें.

इस्लामच्या शास्त्राला संमत नसलेला एक प्रघात मुसलमानी शहरांत पडला होता. सणाच्या दिवशीं पालख्यांतून, गाड्यांतून, घोड्यावरून, खेंचरावर बसून किंवा पायांनींच स्त्रियांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या दग्यांकडे जाण्याचा परिपाठ पडला होता. दुर्वृत्त, बेफाम वृत्तीचे, उनाड व बदफैली लोक या संधीचा फायदा घेऊन पाचकळपणानें हमामा माजवीत असत. तेव्हां मीं फर्माविलें कीं, कोणाही स्त्रीनें दग्यांकडे जातां कामा नये : जी जाईल तिला शिक्षा होईल. देवदयेनें याचा परिणाम असा झाला कीं, आतां कोणीही अब्रूदार स्त्री दग्यांच्या जत्रेला जात नाही. हा प्रघात अजिबात बंद पडला.

मीं चित्रेंसुद्धां पुसून टाकलीं !

हिंदूंनी व मूर्तिपूजकांनीं आम्हीं काणाडोळा करावा म्हणून कर भरण्याचें पतकरलें होतें; आणि आपल्याला कसला उपसर्ग लागूं नये म्हणून जिजिया कर भरण्याचेंही मान्य केलें होतें. पुढें या लोकांनीं शहरांत व आजूबाजूस नवीं देवळें बांधावयास आरंभ केला. महमदी धर्माच्या अगदीं विरुद्ध हें काम झालें. त्याचें तर असें सांगणें आहे कीं, असलीं देवळें होऊं देतां कामा नये. दैवी इच्छा प्रमाण धरून मीं हीं मंदिरे पाडून टाकिलीं आणि या काफिरशाहीचे पुढारी कीं जे लोकांना पातकास प्रवृत्त करीत त्यांना ठार मारून टाकलें व सटर-फटर लोकांना फटकेमार दिला. शेवटीं हा घाणेरडा प्रकार बंद पडला. उदाहरणादाखल सांगतोः—मल्लू नांवाच्या खेड्यांत एक तळें आहे. याला ते कुंड म्हणतात. येथें देवळें बांधलेलीं होतीं. विशेष प्रकारच्या दिवशीं सशस्त्र होऊन आणि घोड्यावर बसून हिंदू लोक तेथें जात असत. त्यांचीं बायकामुलें पालखींतून किंवा गाड्यांतून जात. ते हजारांनीं जमत व मूर्तीची पूजा करीत. या अनाचाराकडे इतका काणाडोळा झाला कीं, बनिया लोकांनीं आपापल्या गोण्या भरून तेथें न्याव्या व बाजार, थाटावा आणि माल विकावा असा प्रकार सुरू झाला. आपण कोण, काय हें विसरून केवळ पैका मिळावा म्हणून कांहीं मुसलमानही तेथें जमूं लागले. हें वर्तमान कळतांच माझ्या धर्मबुद्धीप्रमाणें मला वाटलें कीं, इस्लामी धर्माची अप्रतिष्ठा करणारें आणि निंदास्पद असें हें कृत्य थांबविलेंच पाहिजे. मग जत्रेच्या दिवशीं मी जातीनेच तेथें गेलों व हुकूम दिला कीं, या लोकांचे पुढारी आणि या गलिच्छ प्रकाराचे पुरस्कर्ते यांना ठार मारावें. सरसकट हिंदू लोकांना कांहीं कडक शासन करण्यास मीं प्रतिबंध केला; पण मीं त्यांचीं देवळें उलथून टाकलीं आणि त्यांच्या जागीं मशिदी बांधल्या. देवाच्या दयेनें, मूर्तिपूजक आणि काफिर लोक मूर्तीची पूजा करीत असत तेथेंच आज मुसलमान खऱ्या देवाची आराधना करीत आहेत.

कोहान्न नांवाच्या गांवीं एक नवीन देऊळ झालें व तेथें हे मूर्तिपूजक जमून पूजाअर्चा करूं लागले. या लोकांना पकडून माझ्यापुढें आणलें. मीं फर्माविलें कीं, या दुष्ट कामांतले जे पुढारी आहेत त्यांच्या विपरीत वर्तणुकीची दंडी चोहोंकडे करावी व राजवाड्यापुढें त्यांचा शिरच्छेद करावा. तसेंच त्यांच्या पोथ्या, त्यांच्या मूर्ति व त्यांच्याबरोबर असलेलीं त्यांचीं उपकरणींही चवाड्यावर होळींत घालावीं. उरलेल्यांना सक्त ताकिदी दिल्या कीं, मुसलमानांच्या देशांत असल्या दुष्ट प्रघाताकडे विलकूल काणाडोळा होणार नाहीं.

माझ्या आधींच्या राजवटींत राजवाड्यांतील पंक्तींत सोन्यारुप्याचीं भांडीं मांडीत असत व तलवारीचे पट्टे व बाणांचे भाते रत्नखचित करीत. मीं हें बंद केलें. हत्याराचीं म्यानं वगैरे हाडकाचीं करावीं व स्मृतींत सांगितलेल्या तऱ्हेचींच भांडीं मांडावीं असा शिरस्ता घालून दिला. घोड्याच्या सामानावर, पोषाखांवर तऱ्हेतऱ्हेचीं चित्रें काढण्याची चाल पडली होती. स्मृतिवचनाप्रमाणें मी तीं बंद करून टाकलीं. राजवाड्यांवरील चित्रें सुद्धां मीं पुसून टाकावयास सांगितलें. मोठ्या लोकांचे पोषाख भरजरचे रेशमी असत. स्मृतीविरुद्ध असल्यामुळें मीं तें बंद केलें.

परमेश्वरी कृपेनें मला इमारती बांधण्याची वासना आहे. म्हणून मीं पुष्कळ माशिदी, विद्याशाळा व मठ बांधिले; धर्मास संमत म्हणून कालवे काढले, झाडें लावलीं व जमिनीही लावून दिल्या. धर्मशास्त्र्यांना फारच जिकीर होते हें खरें आहे. म्हणून त्यांच्या खर्चाच्या मानानें मीं त्यांना नेमणुकी करून दिल्या. आतां त्यांना नियमितपणें नेमणूक मिळते.

१८ : :

आम्ही कवि आहों !

{ **क्लाउंट टॉलस्टॉय** हा आधुनिक काळातील अेक जग-प्रसिद्ध लेखक म्हणून मान्य झाला आहे. हा अि. स. १८२८ सालीं जन्मला. शिक्षण संपल्यानंतर हा आपल्या देशाच्या म्हणजे रशियन फौजेंत शिरला आणि क्रिमियन युद्धांतील सेव्हॅस्टपूलच्या प्रचंड संग्रामानंतर यानें आपली सैन्यांतील नोकरी सोडून दिली. या युद्धाचा त्याच्या मनावर विलक्षण संस्कार झाला आणि त्याचें मन अन्तर्मुख बनलें. आपले हेतु साध्य करून घेण्याला आणि मानवी जीवनाची पूर्ण परिणति होण्याला युद्धासारखीं हिंस्र साधनें मुळांच उपयोगाचीं नाहींत असें त्याच्या मनानें घेतलें आणि होतां होतां अहिंसेच्या तत्त्वावर त्याची दृढश्रद्धा बसली. अहिंसेचें तत्त्व मनांत घोळत राहिल्यानें, आणि नित्याचे व्यवहार व तत्त्व यांमध्ये फारकत असतां उपयोगाची नाहीं हेंही सूत्र त्यानें पत्करलेलें असल्यामुळे या अहिंसेच्या तत्त्वाचें त्यानें तत्त्वज्ञान बनविलें. बुद्धाच्या ग्रंथांचीही त्यानें ओळख करून घेतली आणि येशू ख्रिस्ताच्या सर्व प्रतिपादनाचा अर्थ अहिंसापर लावण्याचा प्रयत्न त्यानें केला. युद्धांतून परत आल्यावर त्यानें लग्न केलें आणि बराच जमीनजुमलाही केला; परंतु आपलें कांहीं तरी चुकत आहे असें त्याला अधिक अधिक वाटूं लागलें

आणि प्रपंचांत राहूनसुद्धां त्याची प्रपंचावरची भक्ति मात्र उडाली. वैय्य-
क्तिक जीवन हें त्याला कमी वाटूं लागलें आणि सामुदायिक जीवनाची
कल्पना त्याच्या मनांत उद्भवूं लागली. या मनःस्थितीपर्यंत आपण कसे
येऊन पोहोचलों आणि यापुढेही येशू ख्रिस्ताच्या तत्त्वज्ञानाचा सामुदायिक
जीवनाला अनुकूल असा अर्थ लावण्यापर्यंत आपली मजल येऊन कशी
पोहोचली याचें टॉलस्टॉय यानें मोठें गंभीर विवेचन केलेलें आहे. म. गांधी-
च्या विचार-प्रणालीवर टॉलस्टॉय याच्या लिहिण्याचा फार खोल परिणाम
झालेला दिसून येतो. प्रपंचांतील जीं कामें आपण सहज करून टाकतो
आणि ज्यांच्या युक्ततेविषयीं आपल्या मनांत कधीं प्रश्नच उद्भवत नाहीं
तीं कामें कां करावयाचीं असले प्रश्न त्याच्या मनांत येऊं लागले. हळूहळू
त्याच्या शेतवाडीवर काम करीत असलेले जे शेतकरी लोक त्यांच्या
जीविताकडे त्याचें लक्ष जाऊं लागलें आणि आजकाल युरोपखंडांत
आणि आतां सगळ्या जगभर कामकरी आणि शेतकरी यांच्यासंबंधीं जें
तत्त्वज्ञान पसरलेलें आहे व ज्याला अनुसरून मोठमोठाल्या क्रान्त्या
होत आहेत त्या तत्त्वज्ञानाचा मोठा प्रवाह बनविण्यास ज्या कांहीं मत-
वाहिन्या उपयोगी पडल्या त्यांत काउंट टॉलस्टॉय याचें मतप्रतिपादन
आणि त्याचा प्रत्यक्ष आचार यांचाही मोठा उपयोग झाला. सर्व जन्मभर
तो लिहितच होता. त्यानें कादंबऱ्या लिहिल्या; तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ लिहिले;
लघुकथा लिहिल्या आणि कविताही लिहिल्या. पण या सगळ्या लिहि-
ण्याचा शोक सामान्य लोकांच्या जीवितार्थें निरीक्षण करण्याकडे आणि
त्यांना नवें उत्थान कसे प्राप्त होईल याची विवंचना करण्याकडेच होता.
टॉलस्टॉय १९१० सालीं दिवंगत झाला. आपली पहिली प्रवृत्ति अनाचारा-
कडे कशी होती पण त्यांतून बाहेर पडून जीविताच्या अर्थाचे निरनिराळे
प्रश्न आपणांस कसे भेडसावूं लागले याचें मोठें उद्बोधक वर्णन

टॉलस्टॉय यानें केले आहे. }
}

* * * लहानपणापासून मला जें धर्मतत्त्व शिकविलें होतें तें आतां माझ्यांतून लुप्त होऊं लागलें; इतरांचेही असेंच होतें. फरक इतकाच कीं, पंधरा वर्षांच्या वयांतच मीं तत्त्वज्ञानाचीं पुस्तकें वाचूं लागल्यामुळे, माझ्या धर्मतत्त्वाला जी ग्लानि येऊं लागली तिची जाणीव मला फार लवकर झाली. मी सोळा वर्षांचा झालों तेव्हां आपण होऊन प्रार्थना करणें, देवळांत जाणें, किंवा उपासतापास करणें हें सर्व बंद झालें. मला लहानपणीं जें कांहीं शिकविलें होतें त्यावरची माझी श्रद्धा अजिबात उडाली. पण इतकें मात्र खरें कीं, कशावर तरी माझी श्रद्धा उरली होती. ती कशावर उरली होती हें मात्र मला तेव्हां सांगतां आलें नसतें. माझी परमेश्वरावर श्रद्धा उरली होती. अथवा ती माझी श्रद्धा उडाली नव्हती एवढें तरी खरें. पण हा परमेश्वर म्हणजे कोण हें मात्र मला सांगतां आलें नसतें. जिझस ख्रिस्त यालाही मी मानित होतों आणि त्याचें प्रतिपादनही मला नाकारतां येत नव्हतें. पण त्याच्या प्रतिपादनाचें मर्म काय हें मला तेव्हां मुळींच सांगतां आलें नसतें. तेव्हांचें स्मरण करून पाहिलें म्हणजे मला आतां स्वच्छ दिसतें कीं, ज्याला मी माझी श्रद्धा म्हणत होतों ती म्हणजे आत्मविकासावरील माझी श्रद्धा होय. पण हा आत्मविकास म्हणजे तरी काय, आणि त्याचा हेतु काय हेंही मला तेव्हां सांगतां आलें नसतें. मीं माझ्या मनःशक्तींचा विकास करित होतों. मी प्रत्येक गोष्टीचा अभ्यास करित होतों. जें जें काय हातीं लागेल त्याचा त्याचा अभ्यास करावा असें मी करित होतों. माझे निश्चयाचें बळही मी वाढवीत होतों. स्वतःच्या वर्तनासाठीं मी कांहीं नियमही करून ठेवले होते. मनावरोबर माझ्या शरीराचीही वाढ होत होती. निर-निराळे खेळ खेळून बल आणि चपलता हीं मी अंगीं आणीत होतों आणि सोशीकपणा व कंटकपणा अंगीं यावा म्हणून मुद्दामच मधून मधून अन्नावांचून राहत असें. या साधनांनीं आपला पूर्ण विकास

होईल असें मला वाटलें. प्रथम प्रथम माझी कल्पना नैतिक विकासाची होती. पण पुढें सर्व तऱ्हेचा विकास व्हावयास हवा असें मला वाटूं लागलें. आपल्या स्वतःच्या दृष्टीनेच आपण अधिक चांगलें व्हावें किंवा परमेश्वराच्या दृष्टीने आपण अगदीं शुद्ध व्हावें इतकेंच नव्हे तर लोकांच्या दृष्टीने सुद्धां आपण अधिक चांगलें व्हावें असें मला वाटूं लागलें. या दिशेनें चालू असलेल्या प्रयत्नांतून आपण इतरांपेक्षां अधिक प्रबल व्हावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. लोकांहून अधिक कीर्तिमान् व्हावें, आपला बडेजाव अधिक व्हावा, आपण अधिक श्रीमंत व्हावें असें मला वाटूं लागलें.

आपण भलें असावें अशी मात्र माझी मनापासून इच्छा होती. पण मी तेव्हां अगदीं कोंवळा होतो. अर्थात् विकारवश होतो; आणि अंगचा भलेपणा वाढविण्याच्या कामांत तर मला कुणाचेंच साहाय्य नव्हतें. आपण नीतिदृष्ट्या फार चांगलें व्हावें असें मला अगदीं मनापासून वाटे. पण मीं तसें बोलून दाखविलें म्हणजे कोणी माझा तिरस्कार करीत आणि कोणी तर माझा उपहासच करीत. उलट कांहीं वाईट विकारांना मी वश झालों तर मात्र ते माझी तारीफ करीत; आणि मला प्रोत्साहनही देत असत. महत्त्वाकांक्षा, अधिकाराची हाव, लोभ, व्यसनाधीनता, गर्विष्टपणा, रागीटपणा आणि सूडाची वासना या विकारांचीच भोंवतालचे लोक तारीफ करीत असत. हळूहळू मला हेच विकार बरे वाटूं लागले आणि मग त्या वडील माणसांप्रमाणेंच मीही बनलों आणि याचें ते मोठें कौतुक करीत आहेत हेंहि माझ्या ध्यानांत आलें. मी माझ्या मावशीच्या घरीं राहात असें; ती स्वतः अत्यंत शुद्ध वर्तनाची स्त्री होती. पण ती सुद्धां मला नेहमीं म्हणे कीं, लग्न झालेल्या एखाद्या स्त्रीशीं तुझें नातें उत्पन्न व्हावें याहून तुझ्या बऱ्याचें मला कांहींही दिसत नाही. माझा उत्कर्ष म्हणून तिला आणखी असें वाटे कीं, मी कुणातरी थोराच्या आणि जमल्यास वादशाच्याच दिमतीला

आम्ही कवि आहो !

असावे. पण तिच्या दृष्टीने मला जास्तीत जास्त सुख लागणारी गोष्ट म्हणजे एखाद्या श्रीमंताच्या मुलीशी माझे लग्न व्हावे आणि आपल्या शेतवाडीवर शेकडो कुळें रावत आहेत असे मला दिसावे.

ॐ त्या दिवसांची आठवण झाली म्हणजे आतां माझ्या पोटांत धस्स होते. मला अगदीं शिसारी येते आणि माझ्या डोक्याची शीर उडू लागते. तेव्हां मी अनेक लोकांना युद्धांत ठार केले आणि अनेकांना आव्हान देऊन त्यांना द्वंद्वयुद्धांत नाहीसे करून टाकले. माझा पैसा जुगारींत जाऊं लागला. गड्यामाणसांनीं शेतावर रावावे आणि मी अैतोबासारखे खावे असें होऊं लागले. आणि मी उलट त्यांनाच शिक्षा करूं लागलों. मला नीतिविचाराची कांहीं चाड राहिली नाही आणि लोकांना मी उघड उघड फसवूं लागलों. खोटे बोलणें, चोरी करणें, दारू पिणें, लोकांच्या अंगावर धांवून जाणें, खून करणें आणि व्यभिचारकर्म करणें यांत मला कांहींच वाटेनासें झालें. मी केला नाही असा एकही गुन्हा शिल्लक राहिला नाही. तथापि लोक माझ्या वर्तनाची स्तुतिच करीत असत. ते मला तेव्हांही भला माणूस म्हणत असत आणि आतांही भलाच म्हणतात ! अशा प्रकारें माझीं दहा वर्षें गेलीं.

मी सव्वीस वर्षांचा झालों तेव्हां मी राजधानीच्या शहरां आलों आणि तेथें माझी अनेक लेखकांशीं गांठ पडली. मीही आधीं बरेंच लिहूं लागलों होतो. या कामीं मला मोठा डौल वाटे. माझ्या लिहिण्यांत लोभ आणि गर्व हींही दिसून येत. शहरांत आल्यावर ते लेखक मला म्हणाले, “बरें झालें तुम्हीं आमच्यांत आलांत. तुम्ही लिहितांही फार चांगले.” वास्तविक खरी गोष्ट काय होती हें कळून यावयाच्या आधींच ज्या लेखकांच्या मेळाव्यांत मी येऊन पडलों होतो त्यांची वागणुकीची तऱ्हा मीही उचलली; आणि होतां होतां आत्मविकसनाची माझी प्रथम-पासूनची इच्छा समूळ नष्ट झाली ! या लोकांच्या तोंडून मी जें ऐकलें

त्यावरून मला एवढाच बोध झाला कीं, आपला वर्तनक्रम कितीही छिनाल असला तरी त्यालाही कांहीं युक्त कारणें असतात ! ग्रंथकर्तृत्वांतील माझ्या या मित्रांचें तत्त्व असें होतें कीं, जीविताचा एकंदरीनें विकासच होत जातो आणि या विकसनांत आपण जे विचारास चालना देणारे लोक, ते मोठाच वांटो उचलतो; आणि त्या लोकांतही खास आपण म्हणजे कवि आणि कलावंत त्यांचा महिमा तर विचारतांच कामा नये. आमचा जीवितहेतु म्हणजे मनुष्यप्राण्याला ज्ञान देणें हा होय. पण कदाचित् कोणी असा साधासुधा प्रश्न करील कीं, तुम्हांला स्वतःला काय कळतें ? आणि तुम्ही काय शिकविणार ? तर या लोकांच्या तत्त्वज्ञानांत यावरही एक तोड तयार ठेवलेली असते. ती ही कीं, कलावंत आणि कवि यांना आपल्या ज्ञानाची जाणीव असावी लागते असें नाहीं. त्यांचें ज्ञान स्वतःचें स्वतःस भासलें पाहिजे असें नाहीं ! मोठा झकास कलावंत आणि कवि म्हणून माझी चहा होऊं लागली होती. अर्थात् आतांच सांगितलेली ही तोड मीं एकदमच पत्करली.

मी कलावंत आहे, मी कवि आहे, मी लिहितों, मी ज्ञान देतो, मी काय सांगतो हें माझे मलाच माहित नाहीं ! अशी माझी वास्तविक स्थिति होती. पण यासाठीच मला पैसा मिळूं लागला. सुग्रास अन्न खावें, माझ्या-खिडक्यांत रहावें, सुंदर स्त्रियांचा सहवास प्राप्त व्हावा आणि समाजांत मानमान्यता मिळावी असा प्रकार चालू झाला. माझी कीर्तिही पसरत चालली. अर्थात् मला वाटलें कीं, आपण जें लिहितों तें खरोखरच चांगलें असलें पाहिजे. कविता कविता म्हणून म्हणतात तिचा अर्थ हाच आहे आणि आत्मविकास म्हणतात त्याचाहि अर्थ हाच आहे ही माझी भावना मला धर्माच्या ठिकाणीं दिसूं लागली; आणि अशा धर्माचा मी एक आचार्य आहे असें मला वाटूं लागलें. हा आचार्यपणाचा धंदा मोठा

आम्ही कवि आहों !

सुखप्रद आणि फायद्याचा वाटे. अर्थात् यांत कांहीं गैर आहे कीं काय अशी शंका न येतांच माझे कित्येक दिवस या भावनेंत गेले. पण दोनतीन वर्षे जातांच या आमच्या धर्मांतही कांहीं प्रमाद आहे कीं काय अशी शंका मला येऊं लागली आणि मी त्याची तपासणी करूं लागलों. मला ही शंका येण्याचें पहिलें कारण झालें तें हें कीं, या धर्माचे आमचे ते जे मोठमोठाले उपाध्याय-म्हणजे कलावंत व कवि-त्यांचें एकमेकांशीं विलकूल जमत नसे. कोणी म्हणत आम्हीच सर्वांहून चांगले प्रतिपादक आहोंत; आमचेंच बोलणें जास्त उपयोगाचें आहे; ज्याची आज जरूर आहे तेंच आम्ही शिकवितों; पण हे जे आमचे दुसरे प्रतिस्पर्धी आहेत ते काय वाटेल तें सांगत बसतात. उलट दुसरे कोणी म्हणत कीं, 'भलतेंच एकादें ! आम्हीच खरे सच्चे प्रतिपादक आहोंत. तुम्ही मात्र केवळ भक्त सुदतां.' अशा प्रकारें ते एकमेकांशीं तंडत असत, भांडत असत व ते एकमेकांला शिबीगाळ करीत. ते एकमेकांला फसवीत असत आणि दगा देत असत. आमच्यांत असेही कित्येकजण असत कीं, ते खरा कोण आणि खोटा कोण याची मुळींच क्षिति बाळगत नसत; पण आमच्या या वादावादींतून आपला फायदा कसा करून घेतां येईल एवढ्यावर मात्र त्यांची दृष्टि असे. या सर्व कारणांमुळें माझ्या मनांत हा विचार भरत चालला कीं, आपला हा कलावंतांचा आणि कवींचा पंथ असावा तितका पायाशुद्ध नाही.

यावरोवरच या पंथाच्या उपाध्यायांचें-लेखकांचें-चारित्र्य मी बारकाईने पाहूं लागलों. तेव्हां मला कळून चुकलें कीं, या पंथाचे बहुतेक सगळे उपाध्याय नीतिभ्रष्ट आहेत आणि यांना कसलीही दानत नाही; मी लष्करांत असतांना आम्ही जीं व्यसनासक्त माणसें तेथें असूं त्यापेक्षांही हे लोक अधिक नादान आहेत. पण यांच्या अंगीं आत्मविश्वास मोठा होता आणि ते मोठे आत्मसंतुष्टही असत. जे खरो-

खरच पवित्र आहेत त्यांच्या अंगी तरी हे गुण असातात; किंवा पावित्र्य म्हणजे काय हें ज्यांच्या गांवींही नसतें त्यांच्या अंगी तरी हे असतात. शेवटीं यांच्यावरून माझे मन अगदीं उडालें; माझी मलाच लाज वाटूं लागली. कारण हा पंथ म्हणजे शुद्ध लुचेगिरी आहे हें माझ्या पुरेपूर ध्यानांत आलें. पण असें झालें तरी या लोकांच्यांत वागल्यामुळें मला जी पदवी प्राप्त झाली होती ती माझ्या-च्यानें सोडवेना. ती मोठा कलावान् झालों होतो. ती कवि झालों होतो. लोकांना शहाणे करणारा ती आहे असें ठरलें होतें. मला उगाचच वाटे कीं, आपण कवि आहोंत, कलावन्त आहोंत, आणि आपण काय शिकवीत आहों हें आपल्याला जरी कळलें नाहीं तरी लोकांच्यापुढें पांडित्य करण्याचा आपला हक्कच आहे. आम्हां सर्वांची अशी खात्री होऊन चुकली होती कीं, आपल्याला बोलत राहिलें पाहिजे, लिहित राहिलें पाहिजे, आणि जितकें म्हणून छापतां येण्या-सारखें आहे, तितकें जलदीनें छापलें पाहिजे. आणि जर लोकांचें हित व्हावयास हवें असेल तर हें सर्व अवश्यच आहे. आम्ही शेंकडों लोक लिहित होतो आणि छापित होतो; आम्ही एकमेकांला विरोध करित होतो आणि शिव्याशापही देत होतो. तथापि आम्ही सगळे लोकशिक्षणाचें काम करित होतो हें मात्र खरें !

आपल्याला कांहीं कळत नाहीं हें आमच्या ध्यानांतच येत नव्हतें. बरें कशास म्हणावें व वाईट कशास म्हणावें हे जे जीवितांतले अगदीं साधे प्रश्न आहेत त्यांची उत्तरे सुद्धां आम्हांस देतां येत नव्हतीं. तरी आमचा बोलण्याचा धडाका चाललाच होता. आम्ही एकमेकांचें एकावयासही तयार नव्हतो. आज याचा पक्ष घ्यावा, उद्यां त्याला शाबासकी द्यावी म्हणजे तोही केव्हां तरी आपला पक्ष घेतो व आपल्याला शाबासकी देतो, असें चाललें होतें. शेवटीं सर्वजण एकमेकांशीं भांडत बसत असूं. असा हा वेडेखाना तयार झालेला होता. आमच्या

आम्ही कवि आहो !

छापखान्यांत हजारों कामगार लोक रात्रांदिवस अगदीं टेंकीस येईपर्यंत काम करीत असत. खिळे जुळविणें आणि पानेंच्या पानें छापून काढणें हीं त्यांचीं कामें असत. आमचें हें पांडित्य सर्व रशियाभर पसरत असे. इकडे आमचा लिहिण्याचा धडाका चालूच होता. आपल्या हातून पुरेंसें लोकशिक्षण होत नाहीं याचें आम्हांला वाईट वाटे आणि आपण इतकें करीत असतां आपल्याकडे लोक पुरेंसें लक्ष देत नाहींत हें पाहून आम्हांला फार राग येई. खरोखर, आम्ही कांहीं भलतेंच करीत होतो. आतां मात्र आम्हांला त्याचा अर्थ चांगला उमगतो. जितका पैसा काढतां येईल आणि लोकांकहून जितकी वाहवा मिळवितां येईल तितकी मिळवावी हाच काय तो आमचा अगदीं आंतील आणि खराखुरा हेतु होता. अर्थात् हें साध्य व्हावें म्हणून पुस्तकें लिहिणें आणि वर्तमानपत्रें खरडणें एवढेंच काय तें आम्हांस करतां येण्यासारखें होतें. म्हणून आम्ही हें करीत होतो. पण असलें हें भिकार काम आपल्या हातून व्हावें म्हणून, आणि आपण म्हणजे कोणी तरी गोमागणेश आहोंत असें आपल्यालाच वाटावें म्हणून आम्हांला कांहीं तरी तत्त्वज्ञानाचा पुरवठा हवा होता. अपेक्षेप्रमाणें हें तत्त्वज्ञानही आम्हांला लाभलें. “ जें जें कांहीं विद्यमान असतें तें तें सर्व युक्तच असतें; जें कांहीं अस्तित्वांत आहे तें विकसित होत असतें; हें विकसन संस्कृतीनें घडत असतें; संस्कृति किती झाली आहे याचें माप लोकांत वर्तमानपत्रें आणि पुस्तकें किती खपतात यांनें लागतें; आम्ही पुस्तकें आणि वर्तमानपत्रें लिहितों म्हणून लोक आम्हांला पैसे देतात आणि आमचा मान करतात; अर्थात्च आम्ही सर्वांत चांगलीं माणसें आहोंत आणि आमचाच सर्वांत जास्त उपयोग आहे.” असें हें तत्त्वज्ञान होतें ! या बाबतींत आम्हां सर्वांचें जर एकमत असतें तर हें सगळें भाकड बरोबर ठरलें असतें. पण आमच्यापैकीं एकांनें कोणताही एक विचार सांगितला कीं, लागलीच बरोबर

उरफाटा विचार दुसरा कोणीतरी सांगत असे. यावरून तरी आत्म-शोधनाचा विचार आम्हांस सुचावयास हवा होता. पण आम्ही याकडे केवळ दुर्लक्ष करीत होतो व लोक आम्हांला पैसे देत आणि ज्याच्या त्याच्या पक्षांतील लोक त्याची त्याची वाहवा करीत ! अर्थात् प्रत्ये-काला वाटत असे कीं, आपण म्हणत आहोंत तें बरोबरच आहे. सुमारे सहा वर्षे असला उद्योग मी करीत होतो.

मध्यंतरी मी परदेशीं प्रवासाला गेलों. पुढें परत आल्यानंतर माझे लग्न झालें आणि मी प्रापंचिक बनून गुण्यागोविंदानें राहूं लागलों. यांत माझी पंधरा वर्षे गेलीं. लेखकाचा धंदा जरी मला आतां तितकासा महत्त्वाचा वाटत नव्हता तरी अजूनही मीं लिहिण्याचें काम चालूच ठेवलें होतें. ग्रंथकर्तृत्वाची चांगलीच चटक मला लागली होती. मीं कांहीं सटरफटर जरी लिहिलें तरी मला बेसुमार पैसा मिळें आणि लोक माझी तारीफही करीत. अर्थात् आपलें घर भरण्याचें हें उत्तम साधन असल्यामुळें तें मीं अव्याहत चालू ठेवलें. पण त्यांतून माझा आणखीही एक फायदा होता. आपलें जीवित म्हणजे काय आहे आणि एकंदर मानवी जीवित म्हणजे तरी काय हे प्रश्न माझ्या मनांत जोरानें उठत असत; ते दाबून टाकावयास मला या व्यवसायाचा फारच उपयोग होई ! अशा प्रकारें माझी दिनचर्या चालू होती. पण हळूहळू मला थोडी जाचणूक वाटूं लागली आणि कांहीं नैतिक पेंच उत्पन्न होत आहेत असें वाटूं लागलें. जणूं कांहीं, काय करावें आणि कसें जगावें याचाच मला बोध होईनासा झाला. मला खिन्नता येऊं लागली आणि वाटूं लागलें कीं, यांत कांहीं तात्पर्य नाही. मग हें अभ्रही गेलें आणि पहिल्यासारखें मी सर्व कांहीं करूं लागलों. पण अशा प्रकारचीच अभ्रें पुन्हां पुन्हां येऊं लागलीं आणि मनाला हा प्रश्न पडूं लागला कीं ही धडपड कशासाठी आहे ? आपण कोणीकडे चाललों आहों ? मधून मधून वाटे कीं, “ हे प्रश्न उगाच कांहीं तरी आहेत. आपल्याला यांच्याशीं

आम्ही कवि आहों !

काय करावयाचें आहे ? यांचीं उत्तरेंच जर हवीं असलीं तर तीं माझीं मला सहज देण्यासारखीं आहेत. या उत्तरांचें मर्म कोणालाही माहित आहे. अर्थात् सध्यां वेळ नाही म्हणून; नाही तर यांचीं उत्तरे मी हां हां म्हणतां देईन.” तथापि हे प्रश्न पुन्हां पुन्हां माझ्या मनांत आवर्तनें करूं लागले आणि यांना उत्तरे दिल्याशिवाय आतां गति नाही असा धाक मला पडूं लागला. एकाच जागेवर शाईचे थेंब जर पुनः पुनः पडले तर जसा एक मोठा काळा ठिपका होतो तसाच या प्रश्नांचा माझ्या मनांत बसला. यानंतर मग, प्राणघातक असा हाड्या ज्वर ज्याला येऊं लागतो त्याला जीं लक्षणे होतात तींच मला होऊं लागलीं. प्रथम प्रथम नुसतें कसेसेंच वाटतें; अर्थात्च रोगी त्याच्या-कडे काणाडोळा करतो. मग हीं लक्षणे पुन्हां पुन्हां होऊं लागून दिवसभर कसकस वाटत राहतें. मग याचें चक्क दुखणें बनतें आणि ज्याला केवळ ‘ बरें न वाटणें ’ एवढेंच नांव त्यानें आरंभीं दिलेलें असतें तें काय आहे याचा तलास लागण्याच्या आधींच, तें मृत्यूचेंच बोलावणें आहे असें शेवटीं ठरतें. माझे असेंच झालें. माझ्या ध्यानांत आलें कीं, माझ्या मनाची जी मळमळ आहे ती कांहीं एखादे वेळीं होणाऱ्या गोष्टीपैकीं नाही. वरील प्रश्न माझ्या मनाला पुन्हां पुन्हां पडूं लागले आणि त्यांचीं उत्तरे आपल्याला मिळालींच पाहिजेत असेंही वाटूं लागलें.

समारा शहरीं माझी शेतवाडी होती. माझ्या मुलाचें शिक्षण व्हाव-याचें होतें आणि मला ग्रंथलेखनही करावयाचें होतें; पण या प्रत्येक प्रसंगीं मी स्वतःस विचारूं लागलों कीं हें, सगळें कशासाठीं आहे ? याचें उत्तर मिळालें नाही तोंपर्यंत मला कामाला हात घालतां येईना आणि मला चैनही पडेना. मी स्वतःस विचारी “ समारा परगण्यांत तुझी सहस्रावधि विधे जमीन आहे आणि तुझ्यापाशीं तीनशें घोडे आहेत; हो आहेत; पण पुढें काय ? ” मुलांच्या शिक्षणाविषयीं कांहीं

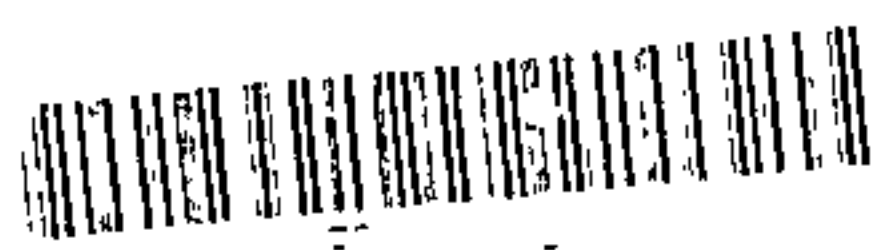
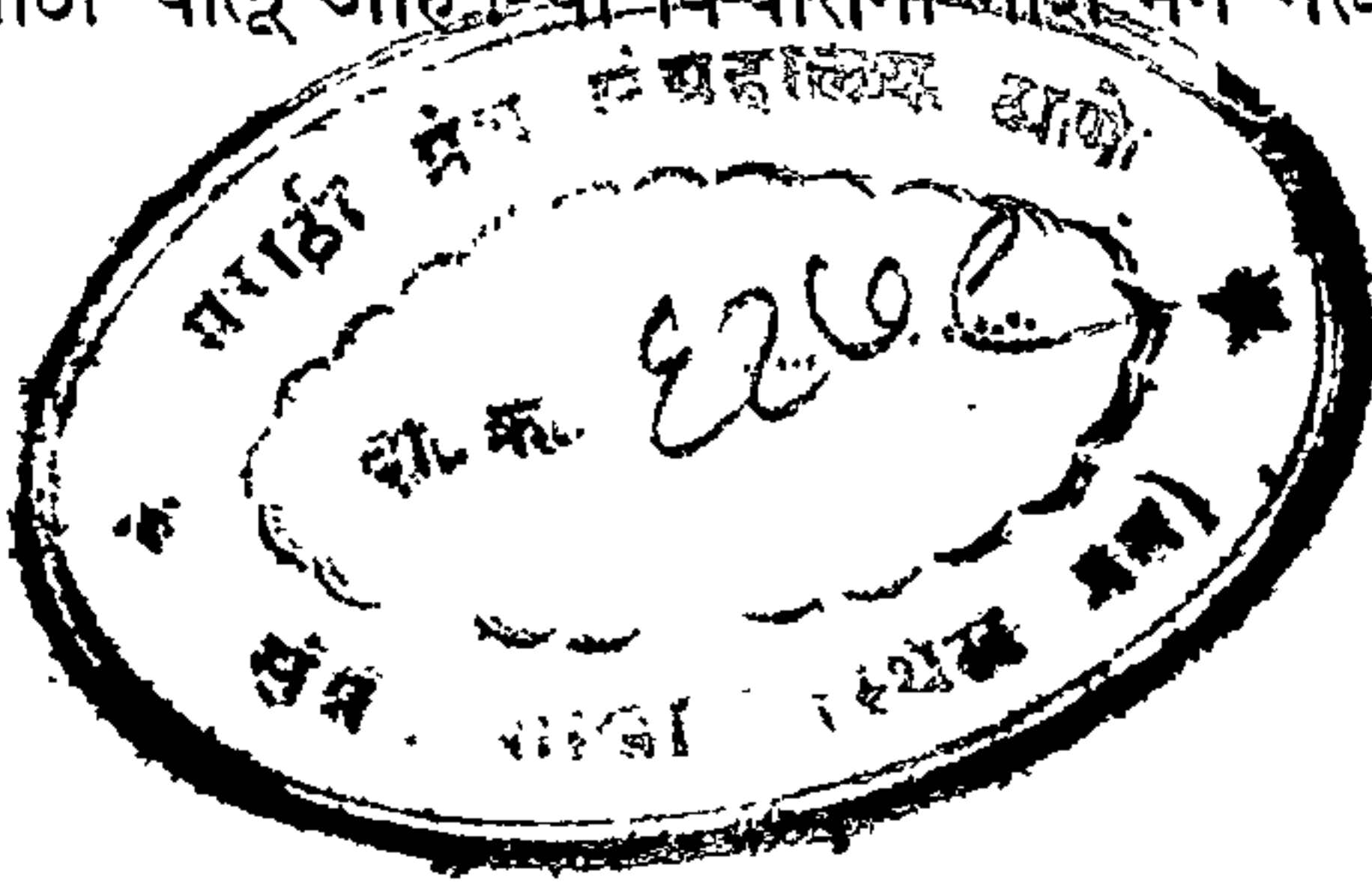
योजना मनांत आली म्हणजे मी मलाच विचारी, “हें शिक्षण कशा-साठीं घावयाचें ? ” किंवा शेतकऱ्यांची स्थिति कशी सुधारावी याचा विचार मनांत आला कीं, चटकन् असा प्रश्न उत्पन्न होई कीं, यांचा आणि माझा काय संबंध आहे ? ग्रंथलेखनाचा प्रश्न मनांत आला म्हणजे असेंच वाटे कीं, हो, हो; गोगोल, पुष्टिन, शेक्सपिअर, मॉलिअर यांच्यापेक्षांसुद्धां तुला जास्त कीर्ति मिळाली किंवा सगळ्या जगांत तुझा पहिला नंबर लागला तरी यांतून काय निष्पन्न होणार ? या प्रश्नांचीं उत्तरे मला हवीं होतीं. आणि तीं त्वरित हवीं होतीं. पण माझीं मला तीं देतां येईनात. मला वाटूं लागलें कीं ज्या दगडांवर आपण उभे होतो तो दगडच पायांखालून निसटला आहे; ज्याच्या बळावर मी जगत होतो तें सत्त्वच आतां नष्ट झालें आहे. अशाप्रकारें जीविताचा सर्व व्यवहार अजिवात बंद पडला. अर्थात् माझी श्वसन-क्रिया चाललीच होती. मी खातपीत होतो आणि मला झोंपही लागत होती. याचें कारण तरी इतकेंच कीं, यावांचून मला गतीच नव्हती.

एखाद्या देवतेनें जर पुढें येऊन म्हटलें असतें कीं, मी तुला प्रसन्न आहे, वर माग ! तर मीं तिला काय मागितलें असतें कोणास ठाऊक ? प्रापंचिक वासनांना मधूनमधून भर येतो, आणि तेंच आपल्याला हवें आहे असें वाटतें. पण मन थोडें शुद्धीवर आलें म्हणजे दिसूं लागतें कीं, या वासना म्हणजे केवळ एक माया आहे. अमुक हवें असें कांहींच म्हणतां येण्यासारखें नाहीं. सत्य ज्ञान व्हावें असेंही मला वाटेना. कारण तें ज्ञान काय आहे याचा मला अंदाज करतां येत होता. तें ज्ञान हेंच कीं, मानवी जीवित केवळ अर्थशून्य आहे. मला वाटे कीं आपण पूर्ण जागे आहों आणि मार्गक्रमण करीत आहों, आणि शेवटीं येतां येतां एका कड्यावर येऊन ठेपलों आहोंत आणि तेथून पुढें पाहिलें म्हणजे सर्वनाशाशिवाय दुसरें कांहींही दिसत नाहीं. या मार्गक्रमणांत थांबणें अशक्य आहे. परत फिरणें अशक्य आहे. डोळे मिटून घेणें

हेही अशक्य. डोळ्यासमोर क्लेश, आणि प्रत्यक्ष मरण, सर्वनष्टांश हींच आहेत. हे विसरतां येण्यासारखे नव्हते.....मला हा पंच उत्पन्न झाला. तेव्हां मी खरोखर चांगला सुखांतच होतो. माझी पन्नाशीही अजून उलटली नव्हती; माझी बायको फार चांगली होती आणि तिची माझ्यावर प्रीति असे. माझीही तिच्यावर तशीच असे. माझीं मुलेंही मोठीं गोजिरवाणीं होतीं. आणि माझी शेतवाडी-सुद्धां, मी स्वतः विशेष कांहीं न करतां, वाढत चालली होती व तिच्यांतून मला गह्याही जास्त मिळूं लागला होता. माझे सगेसोयरे पहिल्यापेक्षां मला आतां मानूं लागले होते. इतर लोकही माझी स्तुति करीत आणि माझी कीर्तिही पसरूं लागली होती. या माझ्या समजांत कसलाही भोळेपणा नव्हता. माझे मन अगदीं निकोप असून चाणाक्षपणानें जीविताकडे पाहत असे. माझ्याइतपत माणसांना मनाचें आणि शरीराचें जेवढें सामर्थ्य असतें त्यापेक्षां मला जास्त होतें. कापणीच्या वेळीं मीं शेतकऱ्यांच्या बरोबरीनें काम करीत असें आणि कसलाही शीण न वाटतां आठ-आठ, दहा-दहा तासपर्यंत मी बौद्धिक व्यवसाय करीत असें. अशा या स्थितींतच वरील प्रश्न येऊन ठेपला होता.

मला बसल्या जागींच असें वाटे कीं, कोणीतरी माझी गंमत पाहत असेल; ही गंमत पाहणारा तो कोठें उभा आहे कोणास ठाऊक ? पण असा कोणी तरी असावा असें मला वाटे. आज तीस चाळीस वर्षे झालीं. शिक्षण झालें, माझी वाढ झाली, शरीर पोसलें, मन बलिष्ठ झालें आणि शेवटीं जीविताच्या अगदीं शिखरावर येऊन पोहोचल्या-नंतर मी अगदीं बावल्यासारखा झालों. अगदीं बावल्यासारखा झालों. जीविताला कसलाही अर्थ नाही, मार्गेंही नव्हता, आणि पुढेंही राहणार नाही ! माझी ही दशा पाहून तो कोणीतरी मनांत काय म्हणत असावा वरें ? पण अशा रीतीनें मला मनांतल्या मनांत

हसणारा कोणी असो किंवा नसो, तेवढ्यानें माझ्या स्थितींत कांहींच फरक पडत नव्हता. माझ्या जीविताचा आणि माझ्या प्रत्येक कृतीचा कांहीं अर्थ असविण्याचा यत्न मी करून पाहूं लागलों. परंतु तो यत्किंचितही वसेना. वास्तविक ही गोष्ट सर्वांना कळत असते. आणि मला सुद्धां आरंभापासून माहीत झालेली होती. पण मी जाणूनबुजून आजवर आपलीच वंचना कां केली असावी याचें मला आश्चर्य वाटूं लागलें. आज ना उद्यां जरा आणि मरण हीं मला प्रिय असलेल्या माणसांना आणि मला स्वतःला येणारच येणार. आणि मग शेवटीं वाण आणि कृमि याशिवाय आमचें म्हणून कांहींच शिल्पक राहणार नाहीं. माझे हें, माझे तें, असें जें मी म्हणत असतो तें सर्व नाहीसें होईल आणि मी स्वतःच मरून जाईन. मग ही सर्व धडपड कशासाठीं चालू आहे? या विचारांनीं माझे मन भरून गेलें.

REFBK-0006279